

બુલંદ બચાવનામું

લેખક :

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

અનુવાદક :

સામળદાસ લક્ષ્મીદાસ ગાંધી

પ્રકાશક :

જયંતિલાલ જેવાણંકર દોશી
નવયુગ પુસ્તક ભંડાર
૨૧ જ કે. દ. કાઠિયાવાડ

નવયુગ અધ્યાત્મ

[વર્ષ ૧૧ મું : પુસ્તક ૩૭૫]

અટી રૂપિયા

આ પુસ્તકની દરેક પ્રતે ચાર આનાજગદના પૂ. કરતુરના સમારક ફા

પ્રવેશક

ગાંધીજીનું જ્યાવનાયુ, આગાખાન મહેલાતની ચાર દીવાલો વચ્ચેના સગકારી આરોપીને ભારતવર્ષની આઝાદીના એક મહાન આચાર્ય તરીકે વંદવાને જ, વાંચનારને, વધુ ને વધુ લક્ષ્યાવર્તુ જણાય છે.

અહિંસાની દિલ્સૂરીની ગાંધીજીએ અતિ કુશળ છણાવટ કરી, આધળાને દેખતા કળારા રસાયણની, જ્યાવનામાને પાનેપાને, ગાંધીજીએ પાથરણી કરી.

તહોમતદારે તહોમત મૂકનારાઓને આરોપી કર્યા. તહોમતના માધાઓ ગાંધીજીએ દીલા કર્યા. તહોમતનામાના જુહાણાઓ ગાંધીજીએ પુરવાર કર્યા.

ગાંધીજીનું જ્યાવનાયુ એટલે ભારતવર્ષની ગજલારી નીતિનો એક પુનિત મય.

ગણકાલની તેમા વાતો પડી છે. આજનો ઉલ્લેખ તેમાં મોજૂદ પડ્યો છે. ગાંધીજીનું જ્યાવનાયુ તો ભાવિની રેખાઓનું પણ આલેખન કરે છે.

માત્રાજ્યના પતનની અને દિંદુરતાનની આઝાદીની જ્યાવનામાએ આગાહી કરી છે.

માધુનું હૃદય અંદગ્યી દ્રવતું જણાયું છે. દુભાયલો આત્મા મગકારને સન્મારે દોગ્ધવાના તલમાટભર્ષા પ્રવાસમાં આતમેત જન્મ્યો છે. અમારી ગલીમાં આયડતી મરકારને ઝગદગતો માર્ગ ગીમવાનો ઐતિહાસિક પ્રવાસ ગાંધીજીએ ખૂમખૂમ કર્યો છે.

હિંદુસ્તાનની દલખાણ તોપોથી તોડાય નહિ, ટાંગેની સેંકડો રણગાડીઓથી કચડાય નહિ અને મુસોલીનીનાં ફૂડીખંધ વિમાનોથી પણ જલાવાય નહિ: એથી ય વધુ, નવી દિલ્હીની મેલી મુગદનો, ગાંધીજીનાં શુદ્ધ અને અદ્વિંમક બચાવનામાએ એક કચ્ચરધાણ ક્યો છે.

ગાંધીજીની આ કિતાબ હિંદુસ્તાનના કરોડોની ટ્રેરણા થશે. ભારતવર્ષની આશાનો દીવો તેમાં, સદાય, ઝગતો દશે. એ દીપશિખાને એંધાણે હિંદુસ્તાનની નૌકા ખરાબાઓથી બચતી દશે.

ધડીભર થાય છે કે, સરકારી તહોમતનામું લાને આવી જ પડ્યું ! એ મિવાય, જગતના એક ભાંગતા અને પડતા માત્રાબધવાદ મામેના ગાંધીવાદનો આટલો ઉન્નત ચિતાર જગતને ક્યાંથી મગત ?

સત્યનો સૂઝ નવી દિલ્હીથી ઢંકાયો નહિ. અને પોકાયાં મિવાય, અમલ્યથી રહેવાયું જ નહિ.

ગાંધીજીના બોધમાં કોઈ બંદીવાનની લાચારી નથી. અને દેહને કારાવાસી કરનારી સત્તાનું રાજ્ય, આત્માની આઝાદીને માથે તો, કયા ય, આશ્ચર્ય જ નથી.

નવી દિલ્હીતો ગદ રેતીનો હતો. લોખંડનો દેખાવ ખોટો હતો. એક ફૂંક ને રેતીનો મિનારો જમીન પર ત્રાટકી પડ્યો.

ગાંધીજી ટાંગે નથી ને હિંદુસ્તાન પણ નથી. અને ગાંધીજીની માથે ટકરાઈને જીતવાની ખ્રિસ્તિય તોપની આશ તો એકેએક નથી.

ગાંધીજી સામેના પાણીપતમાં સરકારનો પરાજય નોતરાઈ ગયો. સરકાર ફાવી નહિ. સરકારને હારવું પડ્યું. સરકારના વ્યૂદ્ધ જિંધા વગ્યા. મુત્તમદીઓ પણ પડ્યા. લોખંડી ચોગડાંઓ ચરમીંદા બન્યા, સાધુનો જયજયકાર થયો. મત્ત જીત્યું અને જૂઠું હારી ગયું.

સામળદાસ ગાંધી.

સર્વ કામના હણી, હૃદયની અત્યેક કામના જેણે
ભારતવર્ષના ઉત્કર્ષમાંજ સમાવી દીધી છે

તેજ—

જગદંબા સ્વરૂપ પૂઠ કસ્તુરખાને
ભક્તિભાવે અર્પણ.

પ્રકાશક તરફથી—

વિજળી પડી, આર્યાવર્તનો સમસ્ત માનવ મહાસાગર, છુલ્લિત અને સ્તબ્ધ બની ગયો. ધડીસરમા નેતાઓ કારાવાસમા ધકેલાઈ ગયા. ઉત્કાનિનુ પ્રકાંડ મોજી દેશ પર ફરી વળ્યું. સાક્ષનકર્તાઓ તેના ઉત્તરમા કુમળી છાનીઓ પર મોજીવર્ષા ચલાવી એક પગ મહાસંહાર મડાઈ ગયો. જનની વાગ્દલી થઈ, બહેન બધું વિહોણી થઈ, ‘વિજેગણ’ નાથ વિનાની થઈ, ભારતની ભૂમિ ફરી રોહિતલણીની થઈ.

આ વખતે કોએસનુ નેતૃત્વ સળીયા પાઝળ ગોધાયેલું હતું ‘ભાગજોડ’ની પ્રવૃત્તિ સાથે તેને કરી નિરુપત ન હતી.

પુતળા સરકારે વટહુકમો કાઢ્યા, ‘કોએસ દોષપાત્ર છે, તેની નેતાગીરીએ અસાજકતા ઉત્પન્ન કરી છે’ કોએસ શું કહે ? તેના મોઢાને ફૂંચો દેવામા આવ્યો હતો.

પૂ ગાંધીજી મુક્ત થયા. મુક્ત થતા જ તેણે દુખિત હૃદયે પોતાની વિરાટ વિચારધારા પ્રગટ કરી એમાથી ‘બચાવનામા’નો જન્મ થયો.

‘બચાવનામા’ની અગત્યતા માટે શું કહેવાનું હોય ? પ્રત્યેક ભારતવાસીએ તેનાથી પરિચિત થવું જોઈએ. ગાંધીજીનું બચાવનામું તે રાષ્ટ્રનું બચાવનામું છે. શ્રી સામગ્રદાસ ગાંધીએ ‘વદેભાતરમ્’મા હપ્તે હપ્તે છાપી, ગૂંજરાતને તેનાથી સુપરિચિત કર્યું તે અનુવાદ મને પુસ્તક આકારે છાપવાની પરવાનગી આપવા માટે મારા હિતરતી શ્રી. સામગ્રદાસ-ભાઈનો હું આભાર માનું છું.

બચાવનામાની કીમત બને જોડી સસ્તી રાખવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તેની કીમતમાથી દરેક પ્રતે ચાર આના જગદળા કસ્તુરબા સ્મારક ફંદમા ભરવાનું નહીં કરવામા આવ્યું છે.

અતિરુચ્છિ અગે મુબઈ સાથેનો બચદ્દાર વ્હી ગયો છે, એ સર્વ વિદિત છે. એથી શ્રી સામગ્રદાસ ગાંધી પ્રસ્તાવના મોકલવાના દવા, એ ન આવી રહી. તેથી નિષ્પારે શ્રી સામગ્રદાસભાઈની પ્રસ્તાવનાને બદલે તેના અપ્રેરણથી જ ચલાવી પેડું પડે છે. મ મત છે કે શક્તિ દેખાય, પણ એ શક્તિ જ દરે એવી મારી નામ માન્યતા છે.

અમારાં પ્રકાશનો

નિવેદિતા	૪-૦	ત્રિભેટા	૧-૮
કેાણુ ગુન્હેગાર	૧-૮	જીવનચક્ર	૧-૪
વિરાટનો ઝખ્ખો	૧-૮	હસહસાટ	૪-૦
ભરમંગિના	૨-૮	ગાંડનો ગદારો	૩-૦
કોરી કિતાબ	૨-૦	આનંદના ઝોધ	૩-૦
વિકાસ	૩-૦	બાંમ વિનોદ	૩-૦
નપના	૩-૦	દાસ્ય વિલાસ	૪-૦
ઉરદાહ	૨-૮	નંદિતા	૧-૮
વિભંગકથા	૧-૮	પ્રથમ આપાદ	૨-૦
મંદાર	૧-૮	ગિન્દુ	૧-૪
તા. તાવીજ	૧-૮	મામધણી	૨-૮
ત્રિજેતા	૨-૦	ટંકાર	૩-૦
પદ્મોતી	૧-૮	રાષ્ટ્રિય ઉદ્યોગ	૨-૮
પ્રિયતમા	૧-૦	સ્વતંત્ર ભારત	૬-૦
કાલિનીઝાલરી	૩-૦	આપણું ઘર	૫-૦
ભેદી ચક્કર ૧-૨	૭-૦	નારી	૩-૦
અદરય કુમાર	૪-૮	નિરપમા	૩-૦
વિમાતા	૨-૮	મુક્ત પંખી	૩-૮
લક્ષ્મણ મીમાસા	૩-૮	લાલ માટીનો રસ્તો	૩-૮
રૂપરાણી	૪-૦	અદરય માનવી	૩-૮
મમતા	૩-૦	રાજરાણી	૩-૦

અટકાયતી જાવણી,
૧૫ મી જુલાઈ ૧૯૪૩

પ્રતિ,

વધારાના મંત્રી,
સ્વદેશ ખાતું,
હિંદ સરકાર : નવી દિલ્હી.

પ્રારા સોહેબ,

ગયા માર્ચની ૫ મી તારીખના મારા પત્ર દ્વારા 'રમખાણોને લગતી મહાસભાની જવાબદારી ૧૯૪૨-૪૩' નામનાં હિંદ સરકારના પ્રકાશનની એક નકલ આપની પાસેથી મેં માગી હતી. આપના તરફથી ૧૩ મી એપ્રિલે મને એ પુસ્તિકાની પ્રાપ્તિ થઈ છે. સાલ શાહીથી એ પુસ્તિકામાં કેટલાક સુધારાઓ થયા છે. એમાંના કેટલાક સુધારાઓ ખાસ નોંધવા યોગ્ય જણાય છે.

૨ : આ પુસ્તિકાની પ્રસ્તાવનામાં એવો ઉલ્લેખ થયો છે કે સરકાર પાસેના કેટલાક પુરાવાઓ આ પુસ્તિકામાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા નથી. એટલે આ પ્રકાશન દ્વારા મારે માથે અને મહાસભાની સામે મૂકવામાં આવેલું 'તહોમત પુસ્તિકામાં પ્રસિદ્ધ કરાયેલી વાતોને માથેજ હું મંડાયલું ગણું છું', અપ્રસિદ્ધ રખાયેલા પુરાવાઓને માથે નહિ.

૩ : આ પુસ્તિકાની ટૂંકી પ્રસ્તાવનાની નીચે હિંદ સરકારના સ્વદેશ ખાતાના વધારાના મંત્રી મર આર. ટોટનહામની સહી અંકીત

યર્ષ છે. પ્રસ્તાવનાની તારીખ તરીકે ૧૩ મી ફેબ્રુઆરીનો ઉલ્લેખ થયો છે. આ દિવસ એટલે મારા તાજેતરના ઉપવાસનો ત્રીજો દિવસ.

આ તારીખ મને ખામ્મ મૂચક જણાય છે. જે પ્રકાશનનું નિશાન મારે પોતાને માથે જ તાકવામાં આવ્યું હતું, એ પુસ્તિકાની પ્રસિદ્ધિના કાળ તરીકે મારા ઉપવાસના જ દિવસો શા મારે પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા ?

૪ : પ્રસ્તાવનાનો આરંભ આ રીતે થયો છે: ‘સરકાર સમક્ષ આવેલી ધણીક માગણીઓને મંતોવવા ખાતર ૮ મી ઓગસ્ટ, ૧૯૪૨ ના રોજ અખિલ હિંદ મહાસમિતિએ મંજૂર કરેલી ચળવળમાંથી જાગેલાં રમખાણોને લગતી શ્રી. ગાંધીની અને મહાસભાના મોવડીમંડળની જવાબદારીનો ઉલ્લેખ કરતી હકીકતોને ઐકત્રિત કરીને, સરકારે એક મુગંમ અહેવાલ હવે તૈયાર કર્યો છે.’

એક દોષિત ઉલ્લેખ આમાં ઉધાડો પડ્યો છે. થયેલાં રમખાણો ‘અખિલ હિંદ મહાસમિતિએ મંજૂર કરેલી ચળવળને કારણે’ થયાં છે એ વાત માત્રી નથી. થયેલાં રમખાણો તો મરકારે કરેલી ધરપકડોમાંથી જ થયાં છે.

અને સરકાર સમક્ષ આવેલી ધણીક ‘માગણીઓ,’ મારી જાણ મુજબ તો, દેશભરમાં કરાયેલી મહાસભાના માનવીઓની સામુદાયિક ધરપકડ પછીથી જ કરવામાં આવી હતી. સરકાર જાણે છે કે, નામદાર વાર્ષિકરોષ પરના મારા પત્રોમાં—અને છેલ્લો પત્ર ‘૭મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૩ ની તારીખનો’ હો—મારા કહેવાતા અંપરજાને લગતી સાગિનીઓની માગણી મારા તરફથી કરવામાં આવી હતી. મારી આ માગણીને મંતોવવા ખાતર, જે પુરાવાઓની રજૂઆત

સરકાર આજે કરે છે, એ પુરાવાઓની રજૂઆત મરકારે તે દિવસે જ કરવી જોઈતી હતી.

એમ ચર્ચા હોત તો એક લાભ તો જરૂર ખુલ્લો જ હતો. મારી સામેના આરોપોને લગતો મારો જવાબ સરકારને સાંભળવો પડત. મારા ઉપવાસ દીલમાં પડત અને મારા પરત્વે સરકાર જે ઓડી ધીંગળા ધરત તો કેને ખબર પણ, મારા ઉપવાસ સરકાર, કદાચ, આવતા પણ અટકાવી શકત.

૫ : પુસ્તિકાની પ્રસ્તાવનામાં આ વાક્યનો ઉલ્લેખ થયો છે. 'આ અહેવાલમાં આપવામાં આવેલી લગભગ બધીય અથવા તો ઘણીક દલીલો તો પ્રજાની જાણમાં જ પડી છે, અથવા તો હોવી જ પડે.' આમ હવે તો, આ ઉલ્લેખમાંથી તો એટલું જ ફલિત થાય છે કે, જાહેર જનતાના મંજૂર પૂરતી, આ પુસ્તિકાની પ્રસિદ્ધિની જરૂર, મારા ઉપવાસ દમીઆન તો ઓછી જ હતી.

મારી આ દલીલ સરજીએ એવા અનુમાનની મારા મનમાં એક પ્રેરણા કરી છે કે, તમીખી અભિપ્રાયે લગભગ નિશ્ચિત ગણેલા મારા થનારા અવસાનની આશામાંજ આ પુસ્તિકાની પ્રસિદ્ધિ કરવામાં આવી હતી.

મારાં મૃત્યુને લગતી દહેશત તો મારા અગાઉના સાંતા ઉપવાસો દરમ્યાન પણ સેવવામાં આવી હતી.

આશા ગણું કે મારું આ અનુમાન, મદંતર, ખોટું હવું. અને મારી માથે અને મદામજાને માથે મૂકવામાં આવેલા તદ્દોમતના-માની પ્રસિદ્ધિના સમયની સરકારી પત્રદળીનું કાગળ મદર અને વળાંકથી હવું.

માગ આ અનુમાનના ઉદ્દેશ માટે આપની ક્ષમાની હું માગણી કરું છું. મારું આ અનુમાન માત્ર જ દરેકે તે સરકારની ધાજ એથી જરૂર એાછી જ થશે.

હું તો સરકારને ન્યાય આપવાની જ ખેવના કરું છું. માગ દિલ્લમાં છુપાયેલા એક વહેમ ઉઘાડે કરીને મારા હૃદયનો ભાર હું હળવો કરું છું આ વહેમ માગ હૃદયમાં માયવીને મારી સાથેના મગકાની વર્તાવને લગતી માગી માન્યતાને કાર્ષ્ણિક ખોટી રીતે દોષવાની માગી મનજી નથી.

૬- અને હવે હું માગી સામેના તહે મતનામાની જ વાર્તા કરું.

એ તહેમતનામું વાચતા એમ જણાય છે કે - જાણે કે, એક 'પ્રેમીક્રમુદ' પોતાના કેમની ગૂઝાત કરે છે અમાગ મબધમાં તો આ 'પ્રેમીક્રમુદ' પોલીમ પણ છે અને જેનું સ્થાન પણ માયવી ગણે છે.

પહેલા, એ પ્રેમીક્રમુદ, પોતાના ચિકારોની ધગપકક કરે છે. પછીથી તે તેઓની જખાનો જકડી ગ્દે છે અને ત્યાં પછી, તેઓની પીક પાછળ, એ પ્રેમીક્રમુદ પોતાના કેસની ગૂઝાત કરે છે.

૭ અમાની મામેનું તહેમતનામું હું, ફગેફગેને, વાંચી ગયો છું. માગ સાથીઓ સાથે નહીં ગયેલા 'હરિજન'ના અંગે પણ હું ફગેવી ગયો છું અને મારો નિર્ણય થયો છે કે માગ લેખોમાં અથવા તો મારા કાર્યોમાં એવી એક પણ વાત વસતી નથી જેને કારણે માગ પર મૂકવામાં આવેલા તહેમતનામા વચ્ચે દેનાયલા અનુમાનો અને કગવલા સૂચનો જગત વ્યાજગી કરે.

મગકાની પ્રતિકાના લેખકની આખથી પણ મારા લખાણો હું વાંચી ગયો છું અને છતાં જ મારો ઉપરોક્ત અભિપ્રાય હજી જ દાયમ સ્વો.

૮ : સરકારી તહોમતનામાની શરુઆતમાં જ એક ખોટો ઉલ્લેખ મને માલૂમ પડ્યો છે. ‘હિંદુસ્તાનના બચાવને માટે હિંદમાં ઉતારાયેલા પરદેશી સૈનિકો’ને લગતા મેં કરેલા કહેવાતા ધોખાને લગતી તહોમતનામાએ જાહેરાત કરી છે.

પણ ‘હરિજન’માંના મારા જે લેખને માથે મદાર બાધીને માગ આ કહેવાતા ધોખાને લગતો ઉલ્લેખ થયો છે, એ લેખ દ્વારા તો મેં પરદેશી સૈનિકોની આયાત દ્વારા હિંદની રક્ષાની વાત માનવાનો જ માત્ર ધનિકાર કર્યો છે.

હિંદુસ્તાનના બચાવને લગતી જ વાત જો મોખરે હતી તો, કેળવાયેલા હિંદી સૈનિકોને જહાગ મોકલીને પરદેશી સૈનિકોને હિંદમાં ઉતારવાની જરૂર શા સારુ હતી? અને હિંદુસ્તાનના બચાવની વાત જો પહેલાં જ હતી તો, હિંદની આઝાદીને માટે જ જન્મેલી અને જીવતી હિંદુસ્તાનની કેશિમસમી સરસ્યાને કચડી નાંખવાની જરૂર પણ શા સારુ હતી?

૧૯ મી એપ્રિલના રોજ લખાયેલા માગ એ લેખ પાછળના માનસ કરતાં માટું આજનું માનમ વધુ ચોખ્ખું બન્યું છે.

મારી માન્યતા વધુ મજબૂત બની છે કે, હિંદુસ્તાનનો બચાવ તો કરવામાં આવતો જ નથી. હું માનું છું કે, વધુ મમળ પધંત, આજની પરિસ્થિતિ જો માનુ જ હશે તો, લડાઈને અંતે તો, હિંદુસ્તાન, આજના કરતાં પણ વધુ જિંડો ગતીમા જ હોમાયું હશે. તે દિવસનું હિંદુસ્તાન તો, કદાચ, આઝાદીનું નામ મુદ્દા પણ બૂલ્યું જ હશે.

પુસ્તિકાના લેખકે કહેલા માગ ‘હરિજન’માંના લેખનો અંબંધ ધરાવતો ભાગ આવેલો હો :—

“કણુન કરું છું કે, આજના બનાવ પ્રત્યે માગથી નિર્દોષ ભાવથી જોવાનું નથી હિંદુસ્તાનના કરોડો માનવીઓ વચ્ચેથી. દગલાનધ સૈનિકો નિષળવાતા નથી? અને જગતના કેાઈ પણ સૈનિકના જેટલું જ કામ હિંદુસ્તાનના સૈનિકો આપતા નથી? તેા પછી પગ્દેશી સૈનિકોની આગાત શા સારુ કંઠી ઘટે?”

“અમેરિકાની સહાયનો અર્થ” આપણાથી સમજી શકાય છે. અતને છેડે તેમાથી ઇંગ્લાડ ઉપગતનું હિંદુસ્તાન પરનું અમેરિકી ગજ બને આવે નહિ, પણ હિંદુસ્તાન પગી અમેરિકી અસર તેા જરૂર આવી જ દરો

‘માથી સત્તાન’ સંભવિત વિજયની આ કિમત તેા હિંદુસ્તાનને ધણી જ ભારે પડે હિંદુસ્તાનના કહેવાતા બચાવને નામે મહાર્ષિ રહેલી આ બધી તૈયારીઓ વચ્ચે હિંદુસ્તાનની આઝાદી ઝગડેલી તેા હું કયામ જોતો જ નથી

‘હિંદી વાતો બને જોલાતી નહે, મારે મન તેા આ તૈયારીઓમા બ્રિટિશ સંસ્તનતની ગદા મિવાયની બીજી કેાઈ પણ વાત વમતી નથી’ [‘હારિજન’ ૨૬ મી એપ્રિલ, ૧૯૪૨ પાનું ૧૨૮ મુ]

૯ તહોમતનામાનો બીજો પારીઆફ આ પ્રગલ્ભ શબ્દોથી ઉધડી રહ્યો છે

‘એવી અમર ઉગતી દરો કે, અંગ્રેજોને હિંદમાથી હાની જવાની શ્રી ગાધીએ કરેલી પહેલી ઘોષણા અને અખિત હિંદ મહામમિતિની ઓગસ્ટ માસમાં નુ બર્ષમા મગેવી બેઠકના સમય વચ્ચે મહામલાનું મોવડી મડગ અને પાછળથી મહામલાની આખી મર્યાદા, બ્રિટિશ નજમ્માંથી હિંદુસ્તાનને મદાને સારું છૂટું કરવાનાં સામુદાયિક આંદોનનો જમવવાની પ્રાયમિક બૂમિમ, વિચારપૂર્વક, ગ્યતા દતા’

આમાંથી “ એવી અસર ઉગતી હશે ” વાળા શબ્દો પર ખાસ ભાર મૂકવાની જરૂર ખુલ્લી પડી છે. જે અદિલનો સદંતર ખુલ્લાં પડ્યાં છે, એ અદિલનોના સંબંધમાં કોઈ પણ પ્રકારની અસર “ ઉગવાની ” જરૂર શા સારું હશે ?

જે વાતનો ઈન્કાર કરવાનો વિચાર કોઈએ જરાય સેવ્યો નથી, અને જે વાતનું ગૌરવ મહાસભાવાદીઓએ ખાસ ધારણું કયું છે, એવી એક છેક સાદી વાતને માથે એક ખાસ મદાર મને બંધાતો જણાય છે.

“ બ્રિટિશ રાજમાંથી હિંદુસ્તાનને સદાને સારું છૂટું કરવાનાં ” અદિલનોની વિચારપૂર્વકની રચનાનો આરંભ, તહોમતનામું કહે છે તેમ, અંગ્રેજોએ હિંદુસ્તાનમાંથી હટી જવાને લગતી મારી પહેલી ઘોષણાના દિવસથી જ નહિ, પણ છેક ૧૯૨૦ ની આલથી જ થયો છે.

એ દિવસથી તે આજ પર્વત, આ સામુદાયિક અદિલનો તો, સદાય, આત્મા જ કર્યાં છે. આ કથનની સાબિતી મહામહાના નેતાઓનાં ભાષણોમાં પડી છે, મહામહાનાં દરાવોમાં પણ પડી છે.

યુવાન અને અધીરા મહાસભાવાદીઓ ઉપરાંત ધણાંક આયેડ મહામહાવાદીઓએ પણ હિંદુસ્તાનનાં સામુદાયિક અદિલનો વધુ વધુ ઉમ્મ જનાવવાનું દળાણું મારા પર, અવારનવાર, કયું છે.

પણ મારા વધુ પાકટ અનુભવને પરિણામે મેં તો આ માનનીઓના ઉત્પાદને અંકુશમાં રાખવાના જ પ્રયામે કર્યાં છે. ઉપકાર છે તેઓનો કે મારા અંકુશોને તેઓ! આનંદમેર તામે થયા છે.

અંગ્રેજોએ હિંદુસ્તાનમાંથી હટી જવાને લગતી મારા ઘોષણા અને ઓગસ્ટની ૭ મી તારીખે મુંબઈમાં મંગેશી મહાસમિતિની

એક વચ્ચેના લાગા કાગને લગતું વિધાન સદંતર જોડું અને અવલે રસ્તે દોરનારું જ માલૂમ પડે છે. ૨૬ મી એપ્રિલ, ૧૯૪૨ પછીના કોઈ પણ ખાસ પ્રયાસો મને માલૂમ નથી.

૧૦. એ જ પારીમાર્ગમાં એમ કહ્યું છે કે, અગ્રેજીએ હિંદમાંથી હટી જવાના આદેશનોનું સ્વરૂપ સમજવા માટેની મૌધી પહેલી જરૂર તો એ આદેશનોના ગર્ભમાં પડેલા હેતુઓ સમજવાની જ ખતતી જણાય છે.

પણ આખેઆખી વાત ન્યાં ઉઘાડી અને લખાયેલી જ પડી છે ત્યાં આદેશનોના ગર્ભમાં પડેલા હેતુઓ સમજવાની જરૂર શા માટે પડે છે ? મારા હેતુઓ તો સદાય ઉઘાડા જ પડ્યા છે. અને અગ્રેજીએ હિંદમાંથી હટવાની મારી માગણીને લગતી જાહેર જણાવટ પણ ક્યારની થઈ છે.

૧૧ : “એક આવશ્યક વાત” નામના મારા તા. ૧૦ મી મે, ૧૯૪૨ના એક લેખમાંના મારા એક વાક્યનો ઉદ્દેશ તહોમતનામાંની પુસ્તિકાના ખીજ પાના પર થયો છે એ ઉદ્દેશ દ્વારા મને એમ કહેતો જતાવવાનો પ્રયાસ થયો છે કે, “આ મહદ કાર્ય” પાછળ મારી સર્વ શક્તિઓ રોકવાની મેં તૈયારી કરી છે.

મારા આખા કથનમાંથી આ એક નાનકડા વાક્યને છૂટું પાડીને એની આમખાસ એક ભેદી વાતાવરણ ઉપજાવવાની તજવીજ થઈ છે પણ “મહદકાર્ય” ને લગતો આ ઉદ્દેશ તો મેં એક અગ્રેજ મિત્રને મંજોરેથી દલીલોમાજ કર્યો છે.

અને જો અગ્રેજીએ હિંદમાંથી હટી જવાનો વિચાર પોતે જ જો વાધામય નથી તો મારા આખા કથન વચ્ચેનો આ ભેદ પણ જગાય વાધામય નથી

મારી આ દલીલ સાથે સંબંધ ધરાવનારા આ લેખના દૃકડાઓ આ રહ્યા :—

‘મારી ખાત્રી થઈ છે કે, હિંદુસ્તાન અને ઈંગ્લાંડ વચ્ચેના સંપૂર્ણ છૂટાછેડાના વિચારને અનુકૂળ થવાનો ખરો મુમય તો આજે જ હશે, લડાઈની વચ્ચે જ હશે, લડાઈ પછીથી નહિ. એ એક જ રસ્તે બંનેની અને આખી દુનિયાની સલામતી પણ સાબૂત હશે.

‘નરી આંખે હું નિહાળી રહ્યો છું, કે જુદાઈની ભાવનાઓ તો વધતી જ રહી છે. અંગ્રેજ સરકારનું એકેએક કાર્ય તેની પોતાની સલામતીને અર્થે અને તેના પોતાના સ્વાર્થને માટે જ ભજવાઈ રહ્યાની માન્યતા દઢીબૂત બની છે, સાચી રીતે જ સેવાઈ રહી છે. સયુક્ત અને સમાન સ્વાર્થ જેવી ચીજ કોઈ માલૂમ નથી.

‘રંગની વડાઈ સદ્ગુણ મનાય છે, દુર્ગુણ નહિ, અને આ કથન માત્ર હિંદુસ્તાન પૂરતું જ સાચું નથી. આફ્રિકામાં તે માયું રહ્યું છે. અને ઇન્ડોનેશિયા અને લંકા પૂરતું પણ તે સાચું જ રહ્યું છે. રંગની વડાઈ મિવાય આ દેશોને હાથમાં રાખવાનું કામ જરાય સહેલું નથી.

‘આ ભયાનક દરદનો એટલો જ ચમત્કારિક ઉપાય આજે આવશ્યક જણાય છે. આ ઉપાય હું સૂચવી ગયો છું—હિંદુસ્તાન-માંથી અંગ્રેજોની ત્વરિત, સંપૂર્ણ અને બેચેન વિદાય. અંગ્રેજોનું આ કામ મૌથી વધુ બહાદુર, મૌથી વધુ ચોખ્ખું હશે, માધી મતાનું આખું દાવ એથી નક્કર નૈતિક પાયા પર સ્થાપિત થશે, અને એનું જ બને કે મંત્રામર્મા પડેલી પ્રજાઓ વચ્ચેની માનસરી સુલેહ પણ એમાંથી, કદાચ, જાગી પડે.

‘ અને સામ્રાજ્યવાદનો અંત જો મંગોપામ આવી શકે તો, નાઝીવાદ અને ફાશીવાદનો એવો અંત પણ આવી શકે એ સૂચવેલા ઉપાયથી સામ્રાજ્યવાદના ફણગા સમા નાઝીવાદ અને ફાશીવાદની ધાર તો જરૂર ખૂટી જ બને.

‘ લેખકે સૂચવેલી રીતવાળી હિંદી મહાયથી ઇંગ્લાન્ડના દુ ખતો અંત જરાય આવનાર નથી. ઉત્સાહ હોય તો પણ એ રીત માટે હિંદુસ્તાન મંજિત નથી.

‘ અને ગાંધીવાદી હિંદુસ્તાનમાં ઉત્સાહ ગ્રેગનારી વાત કયા પડી છે ? સૂઝ નથી તો સૂઝનો તાપ શરીરને લાગનાર નથી અને આઝાદીના ખરેખર ઉપભોગ મિત્રાય આઝાદીનો ઝગઝગ હિંદુસ્તાનમાં ઝગનાર નથી.

‘ આપણામાના ધણા દિનને તો નવી આઝાદી ધડીકમાં જ્યનાર પણ નથી આઝાદીના માથા ઝગઝગ પહેનાના પ્રાથમિક અનુભવોમાંથી તો થોડાક આંચકાઓ પણ આવી પડે પણ આવા આંચકાની જરૂર પણ એાછી નથી હિંદ એટલે એક વિગત પ્રગ્. આવનાર આંચકા વેગાના ગાંધીના વર્તનનું અવિશ્વ કોઈથી કહેવાય નહિ.

‘ એટલે, મને લાગે છે કે, આ મહત્ત્વ કાર્યને માટે જ મારી તમામ સકિતઓ દુ કેન્દ્રિત કરુ. અંગ્રેજોને હાથે હિંદુસ્તાન પર ગુજરેલા અન્યાયોની વાત પત્રોપકે કબૂલ કરી છે. તો પછી, પત્રોપકને દુ સૂચના કરું છુ કે, અંગ્રેજોના વિજયને લગતી સૌથી પહેલી સગત તો એટલી જ હતી—અંગ્રેજોને હાથે હિંદ પર ગુજરેલા અન્યાયો, આજને આજ, એાછા બને. આ કામ વિજયની પહેલા બને, પછીથી નહિ.

૨ 'અંગ્રેજોની હિંદમાંની હાજરી એટલે હિંદુસ્તાન પર હુમલો લાવવાનું જાપાનીઓને અપાત્તું નિમંત્રણ. અંગ્રેજો હિંદમાંથી હટે તો હિંદ પર હુમલો લાવવાની જાપાનની લાલચ જરૂર પાછી પડે. અને છતાંય ધારો કે જાપાની આક્રમણુ તો, તો ય પણ આવી જ પડે તો, આવેલા આક્રમણુનો સામનો કરવાનું આઝાદ હિંદનું કામ વધુ સહેલું થશે, નિર્ભેજ અસહકારનું સામ્રાજ્ય ત્યારે, ખરોખર, જામી જશે.' ['હરિજન' : ૧૦ મી મે, ૧૯૪૨ : પાનું ૧૪૮ મું]

આ લાંબા ઉતારામાં 'મહદ કાય' ને લગતું વાક્ય તો પોતાના થોડાં સ્થાને જ ખરોખર મહાયત્વ જણાય છે. અંગ્રેજોની વિદાય પૂરતો જ ઉલ્લેખ એમાં માત્ર સમાવેલો નથી. આગળ પાછળની બધી વાતોનો એમાં તો સમાવેશ થયો છે. અને આ કામ માત્ર એક જ માનવીનું નથી, એ કામ તો સેંકડો માનવીઓ-એ જ કરવાનું હશે.

અંગ્રેજ મિત્રના પત્રનો જવાબ મેં આ રીતે આરંભ્યો હતો.

"લડાઈની જાહેરાત પછીની લોડ્સ લિનલિથગો સાથેની મારી મુલાકાતની મારા દિલ પર પડેલી છાપને લગતા લોડ્સ લિનલિથગો પર મેં લખેલા પત્રનો હું પુનરાવ્યાર કરું છું. પાછું ખેંચવા જેવું મારી પાસે કાંઈ પણ નથી. અને પશ્ચાતાપનું મારે કોઈ કારણ નથી. ત્યારે હતી એટલી જ અંગ્રેજો સાથેની મૈત્રી હું તો આજે પણ ધરાવી રહ્યો છું. મારા દિલમાં અંગ્રેજો પ્રત્યેનો મહેજ પણ ધિક્કાર વમતો નથી. તેઓના મહાયુષ્યો પ્રત્યે હું આધરશી નથી. અને તેઓની મર્યાદાઓ પણ મારાથી જરાય ઓછી નથી."

['હરિજન' : ૧૦ મી મે, ૧૯૪૨ : પાનું ૧૪૮ મું]

માગ લેખો વાચવા અને સમજવા માટે આ પૃથ્વીભૂમિકા
ખ્યાલમાં ગણવાનું સદાય આવશ્યક બને છે એ ચોક્કસ આદેશનો,
જેટલા દિવસે એટલા જ ઇચ્છાને માટે પણ ઉપકારક બને છે

પણ મારી માથેના તહેમતનામાના લેખો આ વાત તરફ
એક દુર્લક્ષ કયું છે

કમગણના આખે મારા લેખો જણી તેમણે દષ્ટિપાત
કર્યો છે સમય તોડીને મારા લેખોના વાક્યો છૂટા કર્યા છે અને
પોતાના હેતુની સિદ્ધિને માટે તેમણે તેનો શબ્દગારીને જ ઉપયોગ કર્યો છે

“તેઓની વિદાયથી દિવસ પર દુમનો લાવવાની જાપાની
લાલચ વધુ પાછી પડે” એ મારા શબ્દોને તેમણે સ્થાન બદલ કર્યો
છે એ પછીના વાક્ય જણી તેમણે મત તો દુર્લક્ષ કયું છે—જે
વાક્યનો ઉત્તેજ મારા ઉરના ઉતાગમાં મોઝૂદ પડ્યો છે

જે નિર્ભેજ અમલકારનો એ ઉપરના લેખમાં ઉત્તેજ કર્યો
છે, એ અસહકાર તો માત્ર જાપાનીઓને જ લાગુ પડે છે

૧૨ બીજા પાનાના છેલ્લા પારીકાશનું આ રીતે આતેષન
થયું છે ‘હા જાવ દિવસમાં’ને લગતાં શ્રી ગાંધીના આદેશનો
શરૂઆતનો હેતુ અને વિશાળ મુદ્દા તરફથી મનાવેલો અર્થ તો
એવો જ હતો કે, અંગ્રેજો ભાગે અક્ષરો એ કર્યા છે અને અંગ્રેજ
અને માધી મૈનિકા, શારીરિક રીતે જ, દિ દુસ્તાનમાં પાછા હશે”

પણ એ અને માગ મિત્રોએ મારા લખાણોનું, ફેરફાર,
નિરીક્ષણ કયું છે ‘હા જાવ દિવસમાં’ના આદેશનો અંગ્રેજોને

હિંદુસ્તાનમાંથી શારીરિક ગતેજ દૂર કરવાને આરંભવામાં આવ્યાં હતા એમ જતાવનારો એકાદ હિંદુએ શોધવાની પણ અમે મથા-મણ કરી છે, પણ અમારો એ પ્રયામ સદંતર નિષ્ફળ ગયો છે.

સાચી વાત છે કે ૨૬ મી એપ્રિલના “હરિજન”માં મારા લેખના હિપનક્રિયા વાચનમાંથી આ પ્રકારનો આભામ જાગવા પામ્યો હતો એક આવા આભાસ પ્રત્યે, એક અગ્રેજ મિત્રે તો, મારું ખ્યાન પણ દોધું હતું. અને ૨૪ મી મેના “હરિજન” દ્વારા મારા તરફથી આવી ચોખવટ કરવામાં આવી હતી.—

“અગ્રેજોની વિદાયને લગતા માગ હિંદુઓએ કર્ષક ગૂંચવાડો ઊભો કર્યો છે એક અગ્રેજ તો એમ પણ લખે છે કે. ‘હિંદુસ્તાન અને હિંદી પ્રજા તેમને ખૂન ફાવી ગયા છે’

“ગણપુત્રીથી હિંદુસ્તાન ઊડવાની વાત તેમને ગમતી નથી મારી અહિંમા તેમને પમદ પડે છે આ લેખકના મનમાં એક મામાન્ય વ્યક્તિ અને એક મતાધારી વ્યક્તિ વચ્ચેનો ગૂંચ-વાડો ઊભો થયો છે

“પણ અગ્રેજ પ્રજા માથે હિંદુસ્તાનને કોઈ તકગર નથી. સેકડો અગ્રેજો સાથે દુ મિત્રાચાર્યનો મનુષ્ય ભોગરી ગયો હુ. આખી અગ્રેજ પ્રજા સાથે મને જકડી ગખવાને એક એન્ફ્રેન્ડની મૈત્રિ જ જમ હતી”

મા. આ દ્રષ્ટિજિદુને લગતા પોતાના મૂળ પૂર્વ ખ્યાલ જતા પ, ‘હી જન હિંદુમાંથી’ના આદેશનો અગ્રેજોની શારીરિક વિદાય સાથે ધટાવવાનો પ્રયામ લેખકે આ સારુ કર્યો છે ? શારીરિક વિદાય અને સત્તાની વિદાય વચ્ચેનો ભેદ ઊંખાવવાનો પ્રયાસ પણ તેમણે આ સારુ કર્યો છે ?

અને મારા લેખોમાંની, જનતાના “વિશાળ સમુદાયે” ધટાવેલી માન્યતાને લગતી વાત મારી જાણમાં નથી. અને પોતાના આ કથનનો આધાર લેખકે કયાંય દાંકરો નથી.

૧૩ : એ જ પારીમાફમાં લેખકે એમ કહ્યું છે કે :—

‘પોતાની યોજનાના અનુસંધાનમાં જુનની ૧૪ મી તારીખે તો તેમણે માની જ લીધેલું’ જણાય છે કે, લડાઈના ડેરા તરીકે, માથી સત્તાના સરદારોએ હિંદુસ્તાનને છેક નિરર્થક ગણ્યું છે.’

“પોતાની યોજનાના અનુસંધાનમાં”—આ શબ્દો અહીં ખામ હેતુપૂર્વક ગોઠવાયેલા જણાય છે. આ ઉતારે અખતારનવેશોના એક સમૂહને મેં આપેલી મુદ્રાકાતમાંથી લેખકે નોંધેલો જણાય છે. જવાબ આપતો માટે મારી સામે ત્યારે કેટલાક પ્રશ્નોની એક આખી હારમાળા ધરવામાં આવી હતી.

“એ પ્રશ્નને મેં આ સામે મવાલ પૂછ્યો હતો : ‘હરી જાવ હિંદમાંથી’ને લગતી મારી દરખાસ્ત બાજુએ કરો, પણ ધારો કે, ખઠાદેશમાં કમું’ તેમ, અથવા તો કોઈ બુદ્ધની દષ્ટિ વડે, હિંદુસ્તાનમાંથી અંગ્રેજોને જો પાછા હરે તો હિંદુસ્તાનનું કામ કેવું બને ?’

અખતારનવેશોએ જવાબ આપ્યો : “આ વાત તો તમારી પોતાની પાસેથી જ જાણવાની અમે ખેવના કરી છે. તમે જ કહો કે, હિંદુસ્તાનની ન્શા કેવી બને ?”

અને મારો પ્રત્યુત્તર આવો હતો : “જુઓ, મારી અહિંસા ત્યાં કાગત’ બને છે. આપણી પામે હથિયારો નથી. જ્યાં ગુજાએ કે, આપણે ધારીએ છીએ કે, માંથી, મતાના મદદગારોએ લડાઈના ડેરા તરીકે હિંદને નાકાશીઓ

ગણ્યું છે. અને કોષ્ટક બીજા કેગને માથે તેઓએ પોતાની સેનાની જમાવટ કરી છે. આપણે લાચાર છીએ. એટલે, છે તેટલી તાકાદ પર, આપણે ઝઝૂમવું રહ્યું છે. આપણી પાસે સેના નથી, લશ્કરી સામગ્રી નથી, લશ્કરી કમળ આપણામાં મોજૂદ નથી. એટલે આપણને ટેકવનારો આધાર તો અહિંસાનો એકલીનો જ હશે.”

આ અવતરણ ખુલ્લું કરે છે કે, આ મુલાકાત દગમિયાન, મારા તરફથી કોઈ ચોજનાની વકીલાત તો કરવામાં આવેલી જ નથી. એ તો મારી અને અખબારનવેશો વચ્ચેની માત્ર ચર્ચા જ હતી. અને દલીલને ખાતર ધારવામાં આવેલી શક્યતાઓને લગતી છણાવટમાં જ અમે રોકાયા હતા.

૧૪ : લેખક કહે છે : ‘ અંગ્રેજોની વિદાયથી હિંદુસ્તાન પર આક્રમણ ઉતારવાની જાપાનની ઓછી ચનારી લાલચને લગતા શ્રી. ગાંધીના વિધાનને અપાયેલી અગત્ય શ્રી. ગાંધીના મૂળ ઇરાદાને લગતી માન્યતાને વધુ જોરદાર કરે છે. સાચી જોઈએ તો હજુ હિંદમાં પડ્યા છે, હિંદ પર આક્રમણ ઉતારવાની જાપાની લાલચ કેમ ઓછી બને ?’

પણ હું બતાવી ચયો છું કે, અંગ્રેજોની શારીરિક વિદાયને લગતી કલ્પના તો કોઈ પણ કાળે કરવામાં આવી જ નથી. અર્થ ખેમાડવાનો મતલબ તો આમાં ગ્રહેતો જ નથી.

મીઠી વાતને વાકી બતાવવા મિત્રાથ મારાં છૂટાંછવાયાં વાક્યો પર મૂકવામાં આવતા ખાસ ભારનો અર્થ તો બીજો એકકેય નથી.

૧૫ : લેખક આગળ વધે છે : ‘ અંગ્રેજોની વિદાય પછીથી હિંદી મેનાને વિખેરી નાંખવાના લરાનાર્ગ પગલાંની વાત તેમજે માત્ર ચોખ્ખી કરી છે.’

પણ માગ તરફથી તો આવી કોઈ પણ ચોખ્ખર કોઈ પણ વાગ કંઠવામાં આવી જ નથી.

માગ મુદ્દાકાલીઓ માથે મેં તો અંગ્રેજોની વિદાયને લગતી શક્યતાઓ જ માગ ચર્ચા દત્તી. દિંદો સેનાની રચના અંગ્રેજ સરકારે કરી છે. એટલે, સ્વાભાવિક રીતે જ, મેં એ વાત ધ્યાન કરી કે, અંગ્રેજ સત્તાની વિદાય સાથે આ દિંદો સેના પણ વિખરાઈ જશે—સિવાય કે, અંગ્રેજો પછીથી આવનારી સત્તા, કમમતી સંધિ અનુસાર, એ સેનાનો કમળો કરે.

પણ અંગ્રેજોની વિદાય કોઈ કમળનામા અનુસાર અને પરસ્પરની શુભેચ્છાઓ સાથે જ નો આવી શકે તો, આવી વાતોને લગતી મૂંઝવણો તો અતિ—ધણી ઓછી જ બને.

૧૬ : અને એજ પારીગ્રાહમાંના આ ઉત્તેજ પર હવે દ્રષ્ટિ-પાત કરો : ‘આ વિરોધને વધુ બળવાન બનેલો નોવા પછીથી, અને, પાછળથી બતાવવામાં આવશે તેમ, મંત્રીમંડળના મધ્યે માથેનો મનમેદ ટાંગવા ખાતર, પોતાની મૂળ દરખાસ્તમાંના એક નવા ‘ખાંચા’ની શ્રી, માંથીએ શોધ કરી.’

‘૧૪ મી જુનના ‘દર્ગિજન’ દ્વારા તેમજે પોતાનો રાહ વધુ ચોખ્ખો કર્યો. એ લેખમાં તેમજે એક નાનકડો ઉત્તેજ કર્યો—ચોક્કસ રીતે આજેની રાત્રો અનુસાર, દિંદુઆનની ગણ્ડીય મરકાગ દિંદની પાની પગની માંથી મતાની હાજરી માંથી પણ થકે છે—એથી ૧૫ મદાય તે આપે નહિ.

એ પછીના અઠવાડિયામાં 'હરિજન' દ્વારા, એક અમેરિકી અખબારનવેશ મામે શ્રી ગાંધીએ આનો કંઈક વધુ ચોખ્ખો ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે

અમેરિકી અખબારનવેશનો સવાલ આવો હતો—'હિંદની ધન્ટી પરથી મત્રામ ચનાવવાની મગવડ આઝાદ હિંદની મગકાઝ માથી મત્તાને આપે કે આપે જ નહિ ?'

આ મત્તાનો શ્રી ગાંધીનો જવાબ આવો હતો—'આપે જ ખરી અને હિંદુસ્તાનને ખરો મહકાઝ તો તમે તે દિવસે જ પાખી શકો

શ્રી ગાંધીએ આગળ કહ્યું 'સાધીમત્તાના મૈનિકો પાસે હિંદુસ્તાન ખાલી કંગવરાની કદપના મે ગાંધી નથી અને હિંદુસ્તાનની મુકમ્મન આઝાદી જે માચોજ મને તો, માચો સત્તાના મૈનિકોએ હિંદુસ્તાન ખાલી કરવાનો મત્તાવ તો આવેજ નહિ'

તહોમતનામાના લેખકનું હૃદય આ ગુરચાવીથી વધુ ખુલુ અને છે મારા લેખોમાં મોજૂ નથી, અને એવા અર્થો શોધવાનો તેમનો પ્રયામ વધુ ખુલ્લો પડે છે હિંદી અથવા તો પર્દેશી અખબારોનું, અથવા તો મહામભાવાદીઓનું પોતાનું દમાણુ પણ માગ પડે જો આવેતુજ હવે તો, એ દમાણુનો સ્વીકાર ક્રતા અચકાવાનું કાગ્જુ મારે માટે શા સારે હવે ? એવા દમાણુનો ઉત્તેજ ક્રતા દુ રોકાત નહિ

એ વાત તો સુવિદિત પડી છે કે, માગ ઉપને સ્પર્શતી નથી એવી વાતનો મામનો કરવાનું સામર્થ્ય માગમાં જીવણ પડ્યું છે એ જ રીતે માગ દિલને સ્પર્શતી વાતો સામેનો મારો વિરોધ મે મુદય, શે જે જ કર્યો છે.

પણ ખરી અને ચોખ્ખી વાત તો માત્ર એટલી જ ગદી છે કે, 'હરી જન દિદમાંથી' વાળા વિચારની ગજૂ મમણ મેળવારે જુઆત કરી, ત્યારે માગ દિવમા ઘોળાઈ ગયેલા વિચાર તો માત્ર એક જ હતો—હિંદુસ્તાનને અને માથી મત્તાના કામને બચાવવાનો અને ચાવની લડાઈમાં મગજ, અને જનવાંતેજ છે કે નિર્જીવાતમક, ભાગ પણ ભગવી જવા માટેનો માર્ગ તો માત્ર એક જ હતો, હિંદુસ્તાનની મુકમ્મલ આઝાદી.

પણ 'વાધો' તો માત્ર એટલો જ હતો—હિંદુસ્તાનની આઝાદી તો અંગ્રેજ મગ્કાર જાહેર કરે અને છતાં ધ, પોતાના અને ચીનના બચાવને માટે માથો મત્તાના મૈનિકો દિદમા નખરાની જરૂર તેણે જણાવી પડે. એવી દશામાં મારું વલણ કેવું ગદું ?

હવે તો મેં જાણીની વાત જની છે કે, મારી મમણ આ મૂંઝવણ, સોમી પડેલી તો, શ્રી. લુઇ ફિશર તરફથી જ જુઝ કરવામાં આવી હતી. સેરામામમા મારી માથે તેમણે એક અકવાડિયુ ગાળ્યું હતું.

અમારી વચ્ચે ચાલેલી ચર્ચાઓ પછીથી, મારી પામેથી જવાબ મેળવવા માટે તેમણે ફેટલાક ગ્રંથોનો આલેખમા હતા. આમાંના બીજા ગ્રંથાલના મેં અપેક્ષા જવાજને તદ્દોમતનામાના લેખક માગ એક 'ટુંકા જવાજ' તરીકે અને 'ગમેના ચોખ્ખો કમ્નાગ' જવાજ તરીકે એ જાણવી ગયા છે.

શ્રી લુઇ ફિશર માથેના મરાણ જવાજો દું અર્ધિ ૬ જા ૪૩' ૫૫', ૭ મી જુન ૧૮૪૨ ના રે-જ એ ગ્રંથોનો લખવામાં આવ્યા હતા. અને ૧૪ મી જુનના 'દગિજન'માં ૧૮૮૮માં ૫ ના પર, એ ગ્રંથ જવાજે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા હતા.

એક મિત્ર મારી નવી દરખાસ્તમાંથી જાગનારી અસરો મારી સાથે વિચારતા હતા સ્વભાવિક રીતેજ, ચર્ચાના મુદ્દાઓ તો, છુટાછવાયા જ છૂટાતા હતા એથી ચોખ્ખા મવાલો ઘડી કાઢવાની મેં તેમને સૂચના કરી અને આ સચાનોના જવાબો 'હરિજન' દ્વારા આપવાની વાત મેં મનૂર કરી એ મવાવ જવામો આ છે

મવાલ પહેલો અંગ્રેજ સરકારને હિંદ, પુરતાપુરત, ખાલી કંઠવાની તમે સૂચના કરો છો એ પછીથી રાષ્ટ્રીય સરકાર સ્થાપવાની તમે એવના કરો છો? કયા મડલો અથવા તો કયા પક્ષો આવી મરકારમાં સામેન થશે?

જવાબ મારી દરખાસ્ત તો એકતરફીજ હશે હિંદી જનતા તો કહે તે કરશે, હું તો માત્ર અંગ્રેજ સરકાર પૂર્ણતીજ સૂચના કર છું અંગ્રેજોની વિદાય પછીથી તો મેં થોડીક આધી જામવાની પણ કલ્પના કરી છે પણ જો અંગ્રેજોની વિદાય વ્યવસ્થિત બને તો, તેઓની વિદાય પછીથી આજના નેતાઓ મમચન્દ્ર સરકારની સ્થાપના કરે અને કદાચ એક બીજી વાત પણ આવી પડે જેઓને રાષ્ટ્રની પગવા નથી, પણ પોતાના સ્વાર્થ માત્રનીજ જેઓને પગવા પડી છે, તેઓ થોડાંક તોફાની તત્વોને એકઠા કરીને, આમતેમ મતા જમાવવાના પ્રયાસો પણ કરે હતાય મને તો આશાજ ગ્હે છે કે અંગ્રેજોની સંપૂર્ણ, અંતિમ અને પ્રમાણિક વિદાય પછીથી, ગજૂના અંગ્રેજોમાં પોતાની જવાબદારીનું જ્ઞાન તથા ગમૃત્ત યથે મતમેદો તેઓ જૂની જશે અને અંગ્રેજોએ પાછળ મૂકેલી મામત્રીમાંથી મમચન્દ્ર સરકાર અસ્તિત્વમાં આવી જશે

આ કાર્યવાહી મગકાના મત્રીમડળમા ચોક્કસ પક્ષેને દાખલ કરવાના અથવા તે ચોક્કસ પક્ષેને ફૂર રાખવાને લગતા ચમ-નિયમોની ગેરહાજરીમા મયમ ન્તશ્વત થશે અને એમાથી ગજૂને ખપતી દોગવણી, આપોઆપ ઉભી થશે અને એમ બનશે તો મહામભાર, મુરિનમ લીગ અને હિંદી ગિયામતોના પ્રતિનિધિઓ કામ પર લાગી જશે પરસ્પરની સમજુતી પર તેઓ, આપમેળેજ, આવી જશે અને કામચનાહિ રાષ્ટ્રીય મગકારનુ તત્ર ચાલુ થશે પણ આ તો મધી માત્ર અટકળોજ ગણુરી થશે

મવાન બીજો - આવી કામચનાહિ રાષ્ટ્રીય સરકાર નાપાન અને બીજી ધરી મત્તાઓ મામેના લડાઇના ડેરાતરીકે હિંદુસ્તાનને વાપરવાની પરવાનગી આપશે કે આપશે નહિ ?

જવાબ મારી ધાગણા મુજમની ગજૂીય સગકાર ને અસ્તિત્વમા આવી શકે તો એવી સગકારનુ સૌથી પહેલુ કામ તો સાથી મત્તા સાથેની સધિનેજ લગણુ હશે

આક્રમણ કરનારી સત્તાઓ સામેના રક્ષણના પગલાઓમા તો હિંદુસ્તાનનો સ્વાયં પણ એટલોજ હશે

ફાસી સત્તાઓ સાથે હિંદુસ્તાનને મબધ નથી. અને એટલે સાથી મત્તાને સદાય આપવાનું હિંદુસ્તાનનુ નૈતિક બધન હશે

મવાન ત્રીજો ફાસી સત્તાઓના આક્રમણ મામેની સાથીમત્તાની લડાઇમા આ ઉપરાત, હિંદુસ્તાનની ગજૂીય સરકાર પાસેથી, સાથીમત્તાને બીજી કઇ મદાયની પ્રાપ્તિ થશે ?

જવાબ મારું નાથે તો, રીતમર અકાયની શરતો અનુમાર સાથીસત્તાને હિંદની ભૂમિ પર સાખવાથી વધુ સદાય

મારી કંપનાની રાષ્ટ્રીય સરકાર સાથીસત્તાને આપે નહિ. સાથીસત્તાના સૈનિક તરીકે જોડાવા ઇચ્છનાર હિંદીના માર્ગમાં કોઈ પણ પ્રકારનો અવરોધ, સ્વાભાવિક રીતેજ, આ રાષ્ટ્રીય સરકાર મૂકે નહિ.

તેમ સાથી સત્તાને આર્થિક સહાય આપતા કોઈ પણ હિંદવાનને આ રાષ્ટ્રીય સરકાર રોકે નહિ. હિંદી સેના તો અંગ્રેજ સરકારની માથેજ વિખરાયલી મનાય. હિંદુસ્તાનની રાષ્ટ્રીય સરકાર સામે મારી વાત ઉપજી શકે તો, વિશ્વશાંતિની સ્થાપનાના પ્રયાસમાંજ, એ સરકારની સત્તા, પ્રતિષ્ઠા અને સાધનો મશગુલ બને. અને છતાંય, એવુંય બને કે, રાષ્ટ્રીય સરકારની સ્થાપના પછીથી, મારો અવાજ તો અરૂપ્યરૂદન જોટલો જ નિષ્ફળ બને અને રાષ્ટ્રીય હિંદને લડાઈની ઘેલછા પણ વળગી પડે.

સવાલ એવો : હિંદુસ્તાન અને સાથી સત્તા વચ્ચેના આ સહકારની વાત, રાષ્ટ્રીય મંકાર સાથે થનારી સંધિમાં દાખલ કરાય કે પંરપરની રહાયને લગતાં કોઈ કરારનામાં જ અંકીત બને ?

જવાબ : મને લાગે છે કે આ સવાલનો સમય હજી પાક્યો નથી. સંધિ અથવા તો કરારનામું, એમાં કોઈ ખામ ઝાંઝો ફરક પડનાર નથી. મારી આખમા તો એ બે વચ્ચેનો બેદ વમતો જ નથી.

મારું આખું વલણ હું વધુ-એજીખું કરું. મારે માટે તો એક જ વાત નક્કર છે, નિશ્ચિત બને છે. માથી મત્તાના વિજયની પછી ખાત્રી ગાટે તો એક મહાપ્રજનનું આજનનું અસ્વાભાવિક પનન અટકવું જ પડે છે.

આજે તો માથી સત્તાનો નૈતિક પાયો કાઢ મળતો જ નથી નાઝી મત્તા, ફાસી મત્તા અને સાથી મત્તા વચ્ચેનો કાઢપણ તકાવત મને તો દેખાતો જ નથી. હું તો જધાને સોષણખોરો જ ગણું છું, અને પોતાના હેતુઓની મિદ્ધિને ખાતર આ બધી સત્તાઓ જોષતાં દમનચક્રોનો આશરો ધાગણુ કરે છે.

અમેરિકા અને ઇંગ્લાંડ એટલે જગતની બે મહાન પ્રજાઓ, પણ આફ્રિકા અથવા તો એશિયા, આજની મૂળી માનવતાના ન્યાયામન મામે તો તેઓની આ મહત્તા ધૂળમાં જ મેળવાઈ જશે. તેઓએ અન્યાયો કર્યા છે, અને તેઓએ જ, થયેલા અન્યાયો મિટાવવા ધરે છે. પોતાના ખગડાચલા હાથ ધોયા સિવાય, માનવજાતની આઝાદીની વાતો કરવાનો કાઈ પણ અધિકાર તેઓને મળતો નથી.

આવી આવશ્યક મકાઈ માથી સત્તાના વિજયનો સફર વીમો થશે. મૂળી પણ અચૂક, એશિયા અને આફ્રિકાના કરોડો માનવીઓની શુભેચ્છાઓ તેઓની સાથે જ હશે.

ત્યારે અને ત્યારે જ, ત્યાં સુધી નહિ, તેઓની લગાઈ નવી દુનિયા માટેની ખરી લગાઈનું બિગ્ડ પામી જશે આજ છે, એક નગદ મત્ત. બીજું બધું તો માત્ર સદે જ હશે. આ મદો ખેંચવાને હું આજે તૈયાર થયો છું—મારા શુભાશયની મામિતી ખાતર અને માની દરખાસ્તને મદદ રીતે સુખજવવા માટે.

માગ એક ઉત્તેજની, તહોમતનામાના લખનારે ‘કંઈક વધુ ચોખ્ખા’ ઉત્તેજ તરીકે રજૂઆત કરી છે. પણ આ ‘કંઈક વધુ ચોખ્ખો’ ઉત્તેજ એ તો અમેરિકાના એમોમીએટેડ પ્રેમના

પ્રતિનિધિ શ્રી ગ્રાવરના એક સવાલનો મેં આપેલો એક હાજર-જવાબ માત્ર જ હતો

આ મુલાકાત આવી જ ન હોત તો શ્રી લુઈ દિશરને મેં આપેલા જવાબ ઉપગત કોઈ 'વધુ ચોખ્ખો ઉત્તેખ' કરવાનું કારણ તો એણે જ હતું એટલે મારા કોઈ 'કંઈક વધુ ચોખ્ખા' ઉત્તેખને 'રસ્તો વધુ ખુલ્લો' કરનારા ઉત્તેખ તરીકે ઓળખાવાનું તહોમતનામાના બેખકનું કથન જરાય વાજબી નથી

હું તો એ કથનને અટક્યાળા કથન તરીકે પણ ઓળખાવી શકું

શ્રી લુઈ દિશરને મેં આપેલા જવાબને હું કોઈ 'ઉપવક્તિયા ઉત્તેખ' તરીકે ગણતો નથી એ જવાબો વિચારપૂર્વક આપવામાં આવ્યા હતા, એક આખા અર્કવાડિયાની ચર્ચા પછી જ આપવામાં આવ્યા હતા

મારા જવાબો બતાવી આપે છે કે, 'હજી જાત્ર દિદમાથી' સિવાયની બીજી કોઈ પણ યોજના માગ મનમાં રમતી જ નહોતી બીજી બધી વાતો તો માત્ર અટકળો જ હતી અને માધી મતાની મૂઝવણોની વાત મેં જ્યારે વધુ પ્રમાણમાં જણી હતી ત્યારે, ઘુરત જ, એ મૂઝવણોનો નિવેડો લાવવાનો પ્રયાસ પણ મેં સેવ્યો જ હતો.

કેટલીક 'ઉલ્લેખો' મેં જોયેના હતા અને એ 'ઉલ્લેખો' સુધાગવાનો બનતો પ્રયાસ પણ મેં સેવ્યો હતો આ 'વધુ ચોખ્ખા' નિવેદન પછીથી, મારા સહભાગ્યે, મારા કથનના મબધમાં કોઈ પણ પ્રકારની લેખકે કરી કે એવી શકા કરવાનું અથવા તો મૂચ્ચા હું એવા આક્ષેપો કરવાનું કોઈ પણ કારણ રહેતું જ નથી મારા

એ નિવેદન દ્વાગ જ હું વધુ ચોખવટ કરે એ નિવેદનમાંના સખધ
ધરાવતા લાગે આ ગણા

મુખ્ય મુદ્દા પર આવતા શ્રી ઝોવરે કહ્યું, 'તમારી નવી
ચગવળના સખધમા ધણીક ચર્ચાઓ ચાલતી જણાય છે એ
ચગવળનું સ્વરૂપ હું જાણી શકું ?'

'એનો આધાર તો સરકાર અને પ્રજા તરફથી મળનાગ
જવામને માથે જ અવલબ્ધી ગયો છે દેશનો લોકમત જણવાના
મારા પ્રયામે ચાલી રહ્યા છે અને જહાગની દુનિયાના પ્રત્યાષાતો
જણવાનો મારો પ્રયામ પણ ચાલી જ ગયો છે'

'તમે જવામની વાત કરો છો, એ જવામ એટલે તમારી
નવી ચગવળનો જવામ ?'

'જરૂર' ગાંધીજીએ કહ્યું, 'જવામ એટલે અગ્રેજીએ
હિંદમાથી હડી જવાને લગતી મારી દગખાસ્તનો જવામ તમે
આશ્ચર્ય તો પામતા નથી ને ?'

'ના આશ્ચર્ય પામવાનું કાર્ષ કાગળ નથી તમારી એ
દગખાસ્તો ખુલ્લી જ પડી છે અને એ દગખાસ્તને લગતા તમાગ
કાર્યો પણ ઉઘાઠા જ પડ્યા છે' શ્રી ઝોવરે કહ્યું

'માયુ છે ગાંધીજીએ જવામ આપ્યો, 'એ કાર્ય'નો
તો મે, વગમે ચવા, આર લ કાર્યો છે પણ માગ આ કાર્યે હવે
વધુ ચોખ્ખો આકાર ધારણ કર્યો છે'

'હું હું છું કે, જગતની વાનિને ખાતર, ચીન ખાતર,
રૂમ ખાતર અને માધી મતાના પોતાના વિજયને ખાતર પણ
વિગિય મગકારે હિંદમાથી હવુ વગે'

અગ્રેજોની આવી વિદાયથી માથી સત્તાને થનારા લાભની હું વધુ વિષુલ્લેખ જોખવટ કરું.

હિંદુસ્તાનની મુકમ્મલ આઝાદીથી હિંદુસ્તાનની આજની ક્ષતિ શક્તિઓ વધુ છૂટી થશે અને એવી આઝાદીને પશ્ચિમામે, દુનિયાનું આજનું મહત્ ટાળવાના કામમાં પણ સ્વાધીન હિંદુસ્તાન વધુ કારગત થશે.

આજે તો માથીસત્તાની કાષ્ઠ પર એક વિરાટ મુઠ્ઠાનો જ એળો પડ્યો છે. ઇંગ્લાંડને ચરણે કચડાઈને પડેલી પ્રજાનો જ એક એળો પડ્યો છે—ઈંગ્લાંડને ચરણે અને સાથીમત્તાને ય ચરણે.

આજની લડાઈમાં અમેરિકાએ વધુ મોટી ભાગીદારી ધારણ કરી છે. નાણાકિય મદદાપ અમેરિકા આપી રહ્યું છે. પોતાની યાત્રિક શક્તિઓ અને પોતાની અખૂટ શક્તિઓ પણ અમેરિકા લડાઈમાં ઠંડી રહ્યું છે એટલે અમેરિકા પોતે પણ, આજના અપરાધનું ભાગીદાર બને છે.

શ્રી ઓવરે ખામ ભારપૂર્વક કહ્યું ‘એવું મને ખરું કે, હિંદુસ્તાનની મુકમ્મલ આઝાદી પછીથી, અમેરિકાના અને માથી મત્તાના એનિકો હિંદુસ્તાનની ધરતી પરથી જાપાન સામેની લડાઈ બેની થકે ?’

‘બની શકે,’ માધીજીએ જવાબ આપ્યો. ‘ખરો મહકાર તો ત્યારે જ મગે તે મિત્રાપના બધા યત્નો ફેંકેટ જશે. હિંદુસ્તાનના માધનો ઇંગ્લાંડને આજે માંપડી થકે છે કાગળ કે હિંદ ઇંગ્લાંડની ગુનામી બે ગવી ગયું છે પણ આવની કાનની મદદાપ તો જે પશુ દુશે, એ મદદાપ સાગી દશે, આઝાદ હિંદની દશે.’

‘તમે એમ માનો છો કે હિંદની ગુનામી જાપાનનો મામનો કરવામાં અવરે ધરું બને છે ?’

‘સાચે જ.’

‘સાથી સત્તાના સૈનિકોએ હિંદુસ્તાનમાંથી ખેડવાની લડાઈની વાત હું બોલી ગયો. પણ તમે એમ તો ઇચ્છતા નથી. ને કે આઝાદ હિંદુસ્તાનની ધરતી સાથી સત્તાના સૈનિકો છેક ખાલી કરે?’

‘ખાસ નહિ,’ ગાંધીજીએ કહ્યું, ‘આ સત્તાલના સંબંધમાં ખાસ વધુ ગેમમજ ફેલાતી મને માલૂમ પડી છે.’

‘મારા લખાણોનો અભ્યાસ તમારે જરાજર કરવો. ધટે, ‘હરિજન’ના તાજા અંકમાં મેં આ આખા સત્તાલની ચર્ચા કરી છે.’

‘હિંદુસ્તાન આઝાદ બને એટલે સાથી સત્તાના સૈનિકો હિંદુસ્તાનની ધરતી છોડીને ચાલી જ નીકળે એવી વાત મેં માગી નથી.’

‘તે દિવસે સાથી સત્તાના સૈનિકોને હિંદુસ્તાન છોડવાની વાત મારાથી મંજૂર નહિ. હિંદુસ્તાન પર હુમલો લાવવાનું જાપાનને નિમંત્રણ આપવાનો આરોપ સદંતર ખોટો પુરવાર કરવાની મારી મંજૂર જગમ ઝોછી નથી.’

‘પણ ધારો કે તમારી દરખાસ્ત મંજૂર થાય નહિ, તો પછી તમારી બીજી હિલચાલ કેવી હશે?’

‘એ હિલચાલની અમર આખી દુનિયામાં પહોંચી જશે, અંગ્રેજ સૈનિકોના દબનચક્રન આડે એ હિલચાલ લાયક આવે નહિ, પણ તેના પ્રત્યે દુર્વૃદ્ધ કંવાનું ઈર્ષ્યાક્રાંતિ કામ અતિ મુશ્કેલ થશે.’

‘ઈર્ષ્યાક્રાંતિ લડાઈ છતી સડે, અથવા તો ચીનને ખપતી સડાય ઈર્ષ્યાક્રાંતિ આખી સડે એટલા માટે હિંદુસ્તાન ઈર્ષ્યાક્રાંતિ ગુલામી ભોગવ્યા કરે-ઈર્ષ્યાક્રાંતિ આ વલણ જરાય વાજખી નથી.’

‘એવી હીણ દશા વેઠવાની મારી મરજી નથી. ચીનની રહાનું કામ આઝાદ હિંદથી તો ઉલટું વધુ સંધર રીતે જ બજવાઈ શકે.

‘ઈંગ્લાંડના માર્ગમાં આજ મુઘી અમે કોઈ પણ અવરોધ નાંખ્યો નથી. હજી પણ અમે અવરોધ નાંખીએ નહિ પણ અમાગ વક્ષણનો ઉપયોગ હિંદુસ્તાન ફરતી ઈંગ્લાંડની નાગચૂક વધુ મજબૂત બનાવવામાં કરવાની વાત અમને જોઈતી નથી. આજે તો એમ જ બને છે

‘દાખલા તરીકે આજે હિંદુસ્તાનના હજારો માનવીઓ પાસેથી તેઓના ધરો ખાલી કરવાઈ રહ્યાં છે. આ માનવીઓ પાસે કોઈ ઉમરાની જગ્યા નથી, ખેડવાની જમીન નથી, ઠરવાનું ઠેકાણું નથી ઈંગ્લાંડના માર્ગમાં અમે અવરોધો મૂકતા નથી એનો બદલો અમને આવો મળે છે. આઝાદ દેશમાં તો આવી વાત બનતી જ નથી.

‘હિંદુસ્તાનની આવી તાબેદારી મારાથી જોવાતી નથી. આમાથી તો વધુ પતન અને વધુ ગુનામી જ જાગી શકે. અને આખી પ્રજા જે આવી ગુનામીમાં મરકાવ બને તો એ પ્રજાની સ્વાધીનતા, સદાને સાર, અદરબ બને’

શ્રી. ગોવરનો એક વધુ સવાલ આવો હતો: ‘ત્યારે તો હિંદુસ્તાનની કામા ફતો રાજદ્વારી ભગડો જ ઓછો કરવાની તમે ઇચ્છા કરો છો. લશ્કરી આદેશનોની અટકાયત કરવાની તમારી ઇચ્છા નથી.’

‘એ વાત હું જાણતો નથી. મારી માગણી તો એટલી જ છે—હિંદુસ્તાનની મુકમલ આઝાદી. હિંદુસ્તાનમાંના લશ્કરી આદેશનો—હિંદુસ્તાનના દેહ ફરતો આ લશ્કરો વધુ મજબૂત કરવાની તજવીજ કરે તો તો એ લશ્કરી આદેશનોનો મામનો પણ મારે કરવો જ પડે.

‘મારી પોતાની આઝાદીને ભોજે કોઈ પણ પરોપકાર કરવાની મારી મરજી નથી

‘અને એ વાતનો ખાસ વિચાર કરવાની હું તમને સૂચના કરું છું કે, જીવતી કાલાને કોઈ પણ પ્રકારની સહાય આપવાની મુશ્કેલી તાકાદ નથી માયીમતાની લગાઈમાં નૈતિક તાકાદ તો આજે એકેકે વ નથી. તેઓની કાલ પગ આજે ભેરકુ પાપ ખડકાઈ રહ્યું છે—હિંદીઓની યુવામી અને મીઠીઓ અને અફ્રિકીઓની યુવામી.’

શ્રી ઝોવરે, તે પછીથી, સત્યામ ‘પછીના’ આઝાદ હિંદુસ્તાનની તસ્વીર દોઝવાની તજવીજ કરી તેમણે કહ્યું ‘લગાઈનાં રંગ આપવાની રાહ આ મારે ભેતા નથી ?’

‘લગાઈના રંગ ?’ ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો, ‘મહ લગાઈનું રંગ હિંદુસ્તાને રોનેટ કાલકામા ભોગવ્યું હતું. અને મહ લગાઈ પછીથી હિંદુસ્તાનને સરકતી કાલકાની અને અમૃતમગની ભેટ આપવામા આવી હતી.’

તે પછીથી, શ્રી ઝોવરે, હિંદુસ્તાનને મળતા આર્થિક અને ઔદ્યોગિક લાભોનો ઉત્તેજ કંઈ—કળૂલ કરીને કે હિંદુસ્તાનના હાથમા એ લાભો સગાઈની શોભાથી નહિ, પણ મલ્લેગના દગાણથી જ આપ્યા હતા અને આર્થિક મુશ્કેલીઓ આઝાદી લાણી ભગતા એક વધુ પગવાની વાનનો ઉત્તેજ પણ શ્રી ઝોવર તરફથી ક વામા આપ્યો હતો

‘પણ,’ ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો, ‘આવા થોડાક લાભો પગ કોઈ ખાસ મદદ જાવવાની માની મરજી નથી એવા લાભો તો હિંદુસ્તાન માટેની કોઈક નવી ખેડીઓમા પણ પનકાવી ચક વ અને લગાઈ વગેરેની મગકાની ઔદ્યોગિક નીતિ જેવા પછીથી હું તો એ લાભની વાન પણ ખ મ માનતો જ નથી’

આ મુદ્દાની વધુ જણાવટ શ્રી. ઓવર તરફથી કરવામાં આવી નહિ.

‘હિંદુસ્તાન પરનો કબજો છોડવાની વાત ઇંગ્લાંડને સમજાવવા માટે તમારે અમેરિકાની સહાય જોઈતી નથી?’ શ્રી. ઓવરે મવાલ કર્યો.

‘જરૂર જોઈએ.’ ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો.

‘શું માનો છો ? મળશે ખરી ?’

‘મળવી જ ઘટે,’ ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો. ‘હિંદુસ્તાનની માગણીને અમેરિકા જે ન્યાયી ગણે તો એ ન્યાયી માગણી સંતોષવા માટેના મર્વ પ્રયાસો અમેરિકાએ કરવાજ ઘટે.’

‘અંગ્રેજોને હિંદમાં રહેવાદેવાની વાત પરત્વે અમેરિકાને બંધાઈ ગયેલું તો તમે માનતા નથી ને ?’

‘હું માનતો નથી,’ ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો. ‘પણ અંગ્રેજોની દૃઢનીતિ સામેની પ્રમુખ રૂબરૂની અને અમેરિકાના લોકમતની સફળતા વિષે મને શકા રહે છે.

‘હિંદ સામેનો ઇંગ્લાંડનો અમેરિકી પ્રચાર ભારે બળવાન બન્યો છે. આ પ્રચાર સામે હિંદના થોડાક મિત્રોનું ખાસ ઉપજ થકે એમ માનવાને હું તૈયાર નથી. અને આજના રીદા રાજદ્વારી તંત્ર મામે તો લોકમતની અમર પણ ખામ પડનાર નથી.’

‘ધીમેધીમે પડે જ ખરી.’ શ્રી ઓવરનું આ કથન સહેજ ઊભીડું હતું.

‘ધીમેધીમે ?’ ગાંધીજીએ કહ્યું. ‘રાહ જોઈને હું તો ચાકી જ ગયો છું. મારી ધીરજનો અંત આવી ગયો છે. જમતના

ચાળીસ કરોડ માનવીઓનો અચાળ લડાઈ પડતે પડતો નથી એના કરતા વધુ મોની કરણા તો મેં જાણી જ મેંથી અમાગ હાથમા ને આઝાદી પડે તો, જાપાનની કુચ રૂકાવીને ચીનનો અચાવ અમે જરૂર કરી શકીએ.

અંગ્રેજોની અથવા તો બ્રિટિશ સેનાની શારીરિક વિદાય ગાંધીજી માગતા નથી એ વાતની ખાતરી પછીથી શ્રી શ્રીવારે લાભાનાભની ટુવના કરી હિંદુસ્તાનની આઝાદી કોઈ સેવાના બદના તરીકે તો ગાંધીજી માગતા જ નથી ગાંધીજી તો એ માગણી પોતાના અધિકાર તરીકે જ સહજાવતા રહ્યા. ગાંધીજી તો માત્ર લાભા મમથનું કંજન ચુકવવાની જ માગણી કરે છે શ્રી શ્રીવારે કહ્યું 'ધારો કે હિંદુસ્તાનને આઝાદી મળે તો, કયા પ્રકારની ખામ સહાય હિંદુસ્તાન ચીનને આપી શકે ?

'જગજગ મહાય હિંદુસ્તાન ચીનને આપી શકે પણ એ સહાયનું સ્વરૂપ મારાથી આજે આસેખાતું નથી આઝાદ હિંદુસ્તાનની સગંગાનું સ્વરૂપ હું જાણતો નથી હિંદુસ્તાનમા આજે ધણી ગજદારી સરથાઓ જીવતી પડી છે વ્યાજબી માથે એ સરથાઓ સાથે મળીને જરૂર કાઢી શકે આજે તો એ પક્ષોનો અર્થ અતિ ઝોટો જ ગયો છે સગંગાની કૃપા અવકૃપા પર એ પક્ષોનો ધણો મોટો આધાર આજે અવલબી રહ્યો છે આજનું વાયુમંડળ તો અગડેતુ અને મોતુ જ પડ્યું છે અને એ મુકામમા પ્રક્રનાગ નવા પ્રાણની અમ્થતા કેલાથી મપાય ? આજનું હિંદુસ્તાન એને તો સાધી મતા પ તો એક કાળો લાગ

મત્રો લાગ એવે હિંદુસ્તાનમાંના અમેળિયા અને ધંગવાંના દિનો માથેનું એક મહાન લેખમ ? શ્રી શ્રીવારે કહ્યું

‘જરૂર અણીની ઘડીએ, અમતોપી હિંદુસ્તાન શું કરશે અને શું કરશે નહિ એ વાત તો આજે કોઈથી કહેવાય નહિ.’

‘અમજ્યો પણ હું તો તમારી પાસેથી એક ચોક્કસ વાત જાણવાની જ એવના કરે છું. ધારો કે, હિંદની આઝાદીના સબધમાં અમેરિકા ઈંગ્લાંડ પર સફળ દમાણ લાવી શકે તો, સાથી સત્તાને તમે સગીન સહાય આપો ખરા ?’

‘મારી સગીન મહાય ?’ ગાંધીજીએ કહ્યું. ‘મારે માથે તો આજે ૭૩ વર્ષોનું ઘડપણ પડ્યું છે પણ આઝાદ હિંદુસ્તાન સમી જળવાન પ્રજા રાજપ્રુશીયી આપી શકે એટલી સહાય તો માધીમતા જરૂર પામી શકે. અને છતાંય મારો સહકાર પણ તૈયાર પડ્યો છે. મારાથી બનતી અમર, મામ લખાણો હાગ, હું દરેક અંકવાડિયે પાડી શકું. પણ મારા કગતા પણ આઝાદ હિંદુસ્તાનની અમર તો જુદી જ બને

‘હિંદુસ્તાનના દિનમાં, આજે તો અમતોના ભર્યા છે જાપાનની આગેકૂચનો પ્રખર મામનો અમતોપી માનવીઓ કગતા નથી પામી જે ઘડીએ હિંદુસ્તાન સ્વાધીન બને, તે જ ઘડીએ તે આઝાદીને ગ્લનાગ ગષ્ટમા પનગર્ષ શકે. અને આવું હિંદુસ્તાન માધી મતાનું મધ્ય મહાયક બને.’

‘પૂજી શકું કે તે ત્રિસે પડનારો ફગ રચિયા અને ઘસદેશ જેટલો જ માણમ પડે ?’ શ્રી મોરરે કહ્યું.

‘જરૂર ધારી શકો. હિંદુસ્તાન સાથેથી ઘસદેશને છૂટું પાડવા પડીથી અમેજે ઘસદેશને તેની આઝાદી જરૂર આપી શકત. પણ ઘસદેશની આઝાદી ઇંગ્લાંડે આપી નહિ હવે એવું જ ઘસદેશનું મોખું આવું રહ્યું

‘અહરેશે સહકાર આપે નહિ. ઉવટી અહરેશે બનતી આકખીલીએ ઉબી કરી. અહરેશ પોતાને માટે પણ મૂઝવું નહિ, સાથી મરતાને માટે પણ લડવું નહિ.

‘હિંદુસ્તાનમાંથી હટીને કોષક વધુ મલામત રધાન બણી પાછા ફરવાની જાપાનને હાથે સાથી મરતાને જે ફજ પડે તો, મને લાગતું નથી કે, જાપાન મામે, હિંદુસ્તાન કોઈ પણ પ્રકારનો બગવો કરે હું તો ઇચ્છું કે હિંદુસ્તાનનો એકેએક માનવી જાપાન મામેના બગવામાં પડે. પણ મને હહેચત કે કે અહરેશના જેવું જ પતન હિંદુસ્તાનમાં પણ આવી જ પડે.

‘પણ હિંદુસ્તાન જે આઝાદ બને તો પરિસ્થિતિ કેવળ નવું જ સ્વરૂપ ધાળ્યું કરે હિંદુસ્તાનનું આખું માનમ ચોવીમ કલાકમાં જ પવટાર્ધ પડે જધા પસો એકજ બને આવી જીવતી આઝાદી હિંદુસ્તાનના હાથમાં જે આજે પડે તો મને યંકા નથી કે, ઘડીકવાગમાં જ, આઝાદ હિંદુસ્તાન માથી સત્તાના એક સમયે બેઝમાજ પવટાર્ધ પડે.’

શ્રી. ઓરે, તે પછીથી, હિંદુસ્તાનના કોમી વિખવાદની વાતો કરી. પણ તે સાથે શ્રી. ઓરે પોતે જ કહ્યું કે, આઝાદી પહેલાં તો, અમેરિકાના પસો વચ્ચે પણ એકતા તો ઝોળી જ હતી.

‘હું તો એટલું જ કહું,’ ગાંધીજીએ કહ્યું, ‘કે બ્રિટિશ સમ્રાટ જે આજે હરે તો હિંદુસ્તાનના પસોની એકતા તો આવતી હાલે જ આવી પડે કોમી કવહે તો અગ્રેજ મરતાએ જ ઉત્તા કર્યા છે. એ જાણ તો કોમી કલહ આપોઆપ, ઝોળા બને.’

શ્રી ઓરેને હેંદો મવાલ આવો હતો- ‘ર્યાનિક સ્વગજ ચવી રોકે કે ચલે નહિ ?’

‘ચાલે જ નહિ’ ગાંધીજીએ કહ્યું ‘ચરધા ઉપાયો ચાલે નહિ મુકમ્મન આઝાદી મિવાય કાઈ ચાલે નહિ હિંદુસ્તાનનું સ્વરાજ તો કોઈ આ પક્ષને કે તે પક્ષને આપવાનું નથી હિંદુસ્તાનનું સ્વરાજ તો જેની વ્યાખ્યા નથી એવા નષ્ટને જ, આપતું રહ્યું છે

‘હિંદુસ્તાન પર કમળો રાખવાનો ઈન્નાડનો અધિકાર મને મળૂ નથી અંગ્રેજોની વિદાયથી, હિંદુસ્તાન પરનો અન્યાય તો, દળવો જ છે’

[‘હિંજન ’ ૨૧ મી જુન ૧૯૪૨ પાનું ૧૯૩ મુ]

૧૭ સરકારી પુસ્તિકાના આ પ્રકરણનો બાકીનો ભાગ મેં અન્ધાગાદ મોકલેના કમળના ખરડાના ગીન વધુ નથી પૂરા થયો છે અને એ ઠરાવના ખરડાને લગતી ૫ જવાહરવાન નહેરૂની અને ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચારીની કહેવાતી ટીકાના અવતરણનો પણ એમાં ઉત્તેજ થયો છે

પણ મગકારે જપ્ત કરેલી નોંધોમાંથી કમળના આ ઉતાગઓની પ્રસિદ્ધિ પછીથી પડિત જવાહરવાલ નહેરૂ તરફથી એક નિવેદન બહાર પાડવામાં આવ્યું હતું આ અગત્યના નિવેદનની નોંધ લેખક તરફથી શા માટે લેવામાં આવી નથી તે મમળતું નથી

શ્રી રાજગોપાલાચારીના નિવેદન પૂઠી તો લેખકની વાત એથી પણ વધુ પોકળ જણાય છે કહેવામાં આવ્યું છે એવો મત મળતો જરૂર ધગવી રહ્યા છે અમંકિત અખખારનવેશ શ્રી ગ્રોવર સાથેની મુલાકાત દમ્મીઆન આ વાતનો ઉત્તેજ માગ તરફથી કરવામાં પણ આવ્યો જ હતો મળતો સાથેના માગ મતભેદની વાત શ્રી ગ્રોવર મમક્ષ આ સમ્બોધા કરવામાં આવી હતી

શ્રી ઓવર - ગમજીના બાજના વલણ મંજુમાં તમારો અભિપ્રાય હું પૂછી શકું ?

જવાબ - મેં જાહેર કયું છે કે ગમજી સાથેના મારા મતભેદની ચર્ચા જાહેર રીતે કરવાની મારી મરજી નથી માનનીય મિત્રોના સંબંધમાં આવી વાતો કરવાની રીત સારી નથી રામજી સાથેના મારા મતભેદ તો ઉભો જ રહે છે. પણ કેટલીક વાતોની ચર્ચા જાહેરમાં કરવાની રીત દિલને રચતી નથી

પણ પાકિસ્તાનના કરતા ગાંધીય મરકાગી સ્થાપનાની રામજીની યોજનાની લગતી શ્રી. ઓવરને વધુ લાગી હતી. શ્રી ઓવર માનતા હતા કે રામજીના અભિપ્રાયો અદિશ સરકારથી હનાવાય નહિ રામજી તો સરકાર સાથે તાલસૂર મિલાવવાની જ તજવીજ કરતા હતા.

‘સાચી વાત છે,’ ગાંધીજીએ કહ્યું, ‘જાપાનીઓની દહેશતને કારણે રામજી અંગ્રેજ સરકારને ચલાવી લેવાની તજવીજમાં પડ્યા છે આઝાદીનો સવાલ લડાઈ પતતા પર્વત મુશ્કેલી રાખવાની તત્પરતા રામજીએ પ્રદર્શિત કરી છે. આથી ઉતરી રીતે મારો અભિપ્રાય એવો બન્યો છે કે, લડાઈના મૂળ્યું વિનયને માટે દિલની આઝાદી ખામ આવશ્યક બની છે મારી મન્યતામાં હું કોઈ પણ દોષ જોતો નથી અનેક વિચારો ધોળ્યા પડીથી મારો આજનો મત મેં સ્થાપિત કર્યો છે હું ઉતાવળ પણ કરતો નથી અને મારામાં રોષનો છટોય નથી

‘જાપાનીઓને ચલાવી લેવાનો મારો ઈર્ષદો નામનોય નથી.

‘મારો અભિપ્રાય મુક્ત બન્યો છે કે, દિલને માટે તો દિલની આઝાદી આવશ્યક બની છે, પણ ચીનને માટે અને આથી

સત્તાના પોતાના હિતને માટે પણ હિંદની આઝાદી અનિવાર્ય બની છે.' (હરિજન : જુન ૨૧, ૧૯૪૨ : પાનું ૧૯૫)

૧૮ : અલ્હાબાદમાં મળેલા મંત્રીમંડળને મેં મોકલેલા ફરાવના ખગડાને લગતી નીચેની ટીકાથી પહેલું પ્રકરણ આટોપાઈ રહ્યું છે :

'ફરીથી કહું છું કે, આ ખરડાથી આખી વિચારસણી અને તેની પાછાદ ભૂમિકા જાપાનીઓને જ નવાજતી જણાય છે. આ ફરાવ જાપાનીઓની બાથમાં જઈ પડવાને માટે જ આલેખાયેલો જણાય છે.'

પડિત જવાહરલાલ નહેરૂના પ્રતિકાર છતાં ય અને ગળજી સાથેના મારા મતભેદની વાત જણાવવા છતાં ય લેખકે આવા અભિપ્રાયનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૧૯ : હું કહું છું કે ઉતારાપક્ષ વાક્યોમાં દર્શાવવામાં આવેલો અભિપ્રાય ધારણ કરવામાં લેખક વ્યાજબી નથી. મારા આ કથનના સમર્થનમાં ૧ લી ઓગષ્ટના રોજ અખબારોમાં આપેલા એક નિવેદનમાંના આ ફકરાઓનો હું ઉલ્લેખ કરું છું :

અલ્હાબાદ મોકલાયેલા ખરડાની લાપામાં ઘણા સુધારો આવશ્યક હતો. આ વાત મેં મીંગળહેનને જેમની માગફત આ ખરડો મોકલવામાં આવ્યો હતો—સમજાવી હતી. શ્રીમતી મીરાંબહેનને, અને સેવાગ્રામમાં હતા તે મંત્રીમંડળના મધ્યેને, મેં મમળગ્યું હતું કે મહામજાની પરદેશ નીતિનો ઉલ્લેખ આ ફગવમાં કરવામાં આવ્યો નથી અને એટલે ચીન અથવા તો રમનું નામ આ ફરાવમાં આવ્યું નથી.

તેઓને મેં મમળબુનું હતું કે કેવિસની પરદેશનીતિને આધાર હું પંડિત જવાહરલાલ નહેરુને માથે જ રાખતો હતો. જવાહર એ વાતના અભ્યાસી હતા. એટલે પરદેશનીતિ પૂરતો ભાગ શ્રી. જવાહરલાલ નહેરુ પાસે લરાવી લેવાની સૂચના મેં આપી હતી.

એથી વધુ, જમની અથવા તો જાપાનના વિજયને લગતો અભિપ્રાય તો મેં સ્વપ્નમાંય ઉચ્ચાર્યો નથી.

ઉપરું, મેં તો ઘણીવાર કહ્યું છે કે, પોતાનો સામ્રાજ્યવાદ ઈંગ્લાંડ ને સદાને સારું હોડી શકે તો, જમની કે જાપાનને માટે લડાઈ જીતવાનું કામ અશક્ય બનીને જ બેસી રહે.

‘હરિજન’ની કટારોમાં મારો આ અભિપ્રાય હું અનેકવાર ઉચ્ચારી ગયો છું.

અને આજે હું ફરીવાર જાહેર કરું છું કે, મારી અને ખીલઓની ઉપદી ઈચ્છા છતાંય, ગ્રેટ બ્રિટન અને સાથી સત્તાને માટે લડાઈના પગજયની આશત ને ત્રાટકી જ જશે તો તેનું કારણ એકજ હશે પોતાના ઇતિહાસની ગંભીરમાં ગંભીર પળે, પોતાના દોઢ સૈકાજૂના સામ્રાજ્યવાદનું કલક ધોઈ કંઠવાનો ઈચ્છાકને હડીસો ધનકાર.

આ બધાં અતિ ચોખ્ખા નિવેદનો છતાંય પુસ્તિકાના લેખકે એમ કહ્યું છે કે, ‘હરી જાવ દિદમાંથી’ ને લગતા માર્ગ આદાવતોની પાછળ ધરી ચૂતાના ચનાગ વિજયને લગતી મારી માન્યતાજ કાચુબૂત હતી. લેખકનું માનસ મારાથી સમગ્રનું નથી.

૨૦: આજ આરોપના આધારમાં લેખક એમ કહે છે કે: ‘૧૯ મી જુલાઈના ‘હરિજન’માં, એક સવાલના જવાબમાં શ્રી. ગાંધીએ પ્રમિદ કરેલા જવાબથી ફલિત થાય છે કે અસ્થાનાદમાં

મળેલી મંત્રીમંડળની બેઠક પહોંચી, લાગા સમય પર ત આ વલણ ચાલુ હતું.

શ્રી. ગાંધીને પૂછવામા આવેલો સવાલ આવો હતો: જર્મની અને જાપાનના ફેસલા પર તમારી ચળવળ મુનતવી રાખવામા ડહાપણુ નથી ?

શ્રી ગાંધીનો જવાબ આવો હતો. 'ના, અમારા મિત્રામ જર્મની માથેતું તમારે મમાધાન આવનાર નથી '

જે લેખમાથી મારા આ અભિપ્રાયનો ઉત્પેખ થયો છે, એ લેખના થોડાક ભાગનો અદિ ઉતારો કરે છુ ૧૯મી જુલાઈ ૧૯૪૪ના 'હરિજન'મા, ૨૩૪ અને ૨૩૫ માં પાના ૫૨, એ લેખ પ્રસિદ્ધ કરવામા આવ્યો હતો એ લેખનુ મથાળું 'એ મિનિટની મુલાકાત' હતું મુલાકાત લેનાર લડનના 'ડેઈલી એકમપ્રેમ' ના પ્રતિનિધિ હતા

"પણ લડનના "ડેઈલી એકમપ્રેમ"ના પ્રતિનિધિ મૌથી પહેલા આવ્યા હતા છેવટ સુધી તે રોકાનાર નહોતા. તેમણે કહ્યું, મને તો માત્ર એ મિનિટની મુલાકાતથી જ સંતોષ થશે એની મુલાકાત ગાંધીજીએ મનૂર કરી "

આ અખ્યાતનવરો જોયુ હતુ કે, અંગ્રેજોની વિદાયને ભગતા આદેશનો, વધુ ને વધુ, જોરમા આવતા હતા. તેમને લાગ્યું હતું કે એ આદેશનોનો ઇનકાર ચર્તા કેઈક પણ ચળવળ આવનાર હતી. એટલે તેમણે કહ્યું :

" કહેશો કે તમારો ચળવળથી જાપાનીઓને દિ દયી વેગમા ગમવાનું કામ મહેતું થશે કે વધુ કપરું થશે ?"

“અમારા આદિ-નોથી,” ગાંધીજીએ કહ્યું, “હિંદમાં આવવાનું જાપાનનું કામ વધુ મુરકેલ ચગે પણ ઈંગ્લાંડ અને માધી સત્તાનો મહત્કાર અમારી વચ્ચેથી જે હાજર હતો તો, એ સંલેગોમાં જનનાની વાત માગ્યો કહેવાતી નથી

“પણ,” શ્રી ચગે કહ્યું લડાઈનો વિચાર સમગ્ર રીતે કરો માધીસત્તાના વિજયની તો તમે પણ ઇચ્છા કરો છો તો પછી તમે કેમ ધારી રોકો કે, તમાન આદિવનો મામે માધીસત્તાનો આ વિજય સહેલો થશે?”

“મારી વાત સ્વીકારવામાં આવે તો સહેલું બને,” ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો

“તમારી વાત સ્વીકારવામાં આવે એટલે ઈંગ્લાંડ અદિમક લડાઈ ઉભી કરે?” શ્રી ચગે સવાન પૂછ્યો

‘જગત નહિ’ ગાંધીજીએ કહ્યું, મારી વાત સ્વીકારવામાં આવે એને હિંદમાં અત્રેજી ગજ ખતમ બને આગ્રહ નહીં બને તો માધીસત્તાનો વિજય નિશ્ચિત બને એમ બને તો હિંદ એક સ્વાધીન સત્તા બને એમ બને તો હિંદ ઇંગ્લાંડનો ખરો ભેર બને

‘આજે તો હિંદ શુદ્ધાત્મી જ ભોગવી રહ્યું છે મારી ચગવળનો સહાનુભૂતિભર્યો જવાબ મળે તો ઈંગ્લાંડનો વિજય એવો વહેવો ઉગી શકે પણ માગ આદિ-નોને ઇંગ્લાંડ ને, અવગી નજરથી જ જોતું બને, અને એ આદિ-નોને કચડી નાંખવાના જ ઈંગ્લાંડ ને પગલાઓ ભરે તો, એમાર્થી જનનાગ પરિજામની જવાબદારી મારી નથી, ઇંગ્લાંડ મિત્રાપ કોઈની નથી”

પણ શ્રી. ચગનું આન આગ્રહથી ઉગ્યું નહિ કોઈ પણ ચગવળ પ્રત્યે નિર્લેપ ભાવથી જોવાની ધી ચગની નાગજી હતી

એટલે ગાંધીજીની ભાવના જગાડવાનો શ્રી. યંગે પ્રયાસ કર્યો
જે ભાવનાઓ તો ગાંધીજીએ ધણીવાર ઉચ્ચારી હતી.

“ગાંધીજી,” શ્રી. યંગે કહ્યું, “લંડનમાં તો તમે આવી
ગયા છો. ઈંગ્લેન્ડ પર ચચેલા બોમબારાના સંબંધમાં તમારે કંઈ જ
કહેવાનું નથી?”

“જરૂર, જરૂર, ગાંધીજીએ કહ્યું, ધણી વરસો પૂર્વે
લંડનમાં હું ત્રણ વરસો ગાળી ગયો છું. લંડનનાં ખૂણે ખૂણાથી હું
પરિચિત બન્યો છું. ઓક્સફર્ડ, કેમ્બ્રીજ અને માંચેસ્ટરની પણ
થોડીક ઓળખ કરી છે. પણ લંડનને માટે મને વધુ લાગણી રહી
છે. ‘ઈનર ટેમ્પલ’માં હું બહુતો હતો. અને ‘ટેમ્પલ ચર્ચ’માં
• ડૉ. પાર્કરનાં પ્રવચનો હું ધણીવાર સાંભળતો હતો.

‘લંડનની જનતા પ્રત્યે મારું હૃદય આજે બીનું બને છે.
અને ટેમ્પલ ચર્ચ પર પડેલા બોમની વાત સાંભળીને તો મારું
હૃદય રોયું પણ હતું. અને વેસ્ટમીન્સ્ટર એબે અને બીજી પુરાણી
ઈમારતો પર પડેલા બોમના સમાચારે મારા દિલ પર ભારે
ચોટ મારી હતી.

‘તો પછી,’ શ્રી. યંગે કહ્યું, ‘જર્મની અને જાપાનનો
ફેસફો થતા પર્ષત તમારા આદિલનો મુક્તતવી ગમ્મવાની
વાત વાજખી નથી?’

‘ના,’ ગાંધીજીએ જવાબ આપ્યો, ‘કારણ કે, અમારા
સિવાય, જર્મની સાથેનો તમારો દિસાજ પતનાર નથી. અમે જો
આઝાદ બનીએ તો અમારી રીતે, અમારો સોએટકા જેટલો
સહકાર ઈંગ્લેન્ડને ચરણે પડે.

‘આશ્વર્થની વાત છે કે આટલી સાદી વાત પણ સમજતી નથી આઝાદ હિંદ તંત્રથી ઇંગ્લાન્ડને આજે કોઈપણ સહાય મળતી નથી આવતી કાંચે હિંદ જો આઝાદ મને તો ઇંગ્લાન્ડને નૈતિક તાકાદ તો મળે, પણ એક જળવાન માથી પણ મળે. ઇંગ્લાન્ડની તાકાત આથી બઢતી મને આ વાત તો ઉઘાડી જ પડી છે ને ?’

માથી મતાના વિજયની ચિંતાથી હવેજીદ ભરેલા માગ વક્તવ્યમાયી ઉપાડાયલા છૂટાછવાયા વાક્યોનો ઉપયોગ ધરી મતા પ્રત્યે ઠગતું મારું માનમ જતાવવાને જ કગવામા આવતો જણાય છે ! આશ્વર્થની અવધિ નથી ?

૨૧. તે પછીથી, ગયા ઓગસ્ટની ૧૪ મી તારીખના નાં વાર્ષિકરોય પરના મારા એક પત્રમાનો આ ભાગ ‘સૂચક’ ભાગ તરીકે ઓળખાવાઈ ગયો છે :

‘જવાહરલાલ નહેરુનો ઉપયોગ હું મારા મજ તરીકે કરું છું. ચીન અને રશિયા સાથેના તેમના અગત સંપર્કોને પગિણામે, એ દેશોના આવતા વિનાશથી તેઓ ભારે કપાયમાન બન્યા છે’

આમાથી રશિયા અને ચીનના ‘આવતા વિનાશ’ની વાત પર લેખક ખામ ભાર મૂકતા જણાય છે. લેખક કહે છે :

‘તેઓ હિંદખૂદતી ઇંગ્લાન્ડની પીઠેહડની અને એમાથી ભગનાગ વિનાશની આગાહી બાધતા હતા’

અહિંઆ પણ, પોતાની રીત મુજમ, લેખક વાર્ષિકરોય પગના માગ પત્રનો સંબંધ ધગવતો આજો ભાગ તો આપતા જ નથી. વાંચનારને દોરવા માટે લેખકે પુસ્તિકાના પરિચિટમા પણ એ પત્ર આપ્યો નથી એ પત્રના સંબંધ ધગવતા ભાગોની દુઃ અહિં ગળુઆત કરું છું :

‘એક વધુ વાત. ચીન અને રૂસની આઝાદીની ગ્લાને લગતો હિંદ સરકાર અને મારી વચ્ચેનો હેતુ તો સમાન ગ્લો છે. હિંદ સરકાર એમ માને છે કે લડાઈ જીતવા માટે હિંદી આઝાદીની ખાસ આવશ્યકતા નથી.

હું એથી બરોબર ઉલટી માન્યતા ધરાવી રહ્યો છું. જવાહરલાલ નહેરૂનો ઉપયોગ હું મારા ગજ તરીકે કરું છું. ચીન અને રશિયા માથેના તેમના અગત સપોર્ટને પરીણામે એ દેશોના આવતા વિનાશથી તેઓ ભારે કંપાયમાન બન્યા છે—મારાથી, અને કહું તો તમારાથી પણ, વધારે કંપાયમાન બન્યા છે—એ દુઃખથી તો સામાન્યવાદ માથેની પોતાની પુગણી તકરાવ બૂલવાનો પણ તેમણે પ્રયામ કર્યો.

‘નાઝીવાદ અને ફાસીવાદના વિજયથી તેઓ માતાથી વધુ પ્રમાણમાં કંપાયમાન બને છે એ તેમની સાથે દિવસો પર્વત, દલીલો કરી. પણ મારી સામે તેઓ ખૂબ તથમાટપૂર્વક ઝંઝૂમી ગયા એ તથમાટનું વણુંન માગમી કરાવું નથી.

‘પણ બનાવોનું જે તેમને તાણીગધું. તેમના દિવ મોમરવી એ વાત, આખરે પણ, ઉતરી ગઈ કે, હિંદુસ્તાનની આઝાદી મિલાવ તો, ચીન અને રૂમની આઝાદી પણ બયમાજ હતી.

‘આવા બબવાન બેર અને સાથીને કાગવાસી કરવાનું આપનું પગલું વ્યાજબી નથી.

હું કહું છું કે આ આખા ઉતાવળો અર્થ પુસ્તિકાના લેખકે કરેલા અર્થના કગતા તો મદતર ઉત્રો જ બને છે એ ઉપગત, ધરી મતા તગ્દના માગ વચણને લગતો અને મારી ‘પરાજયવાદી’ મનોદશાને લગતો લેખકે મૂકેલો આરોપ વધુ નિગધાર

સાબિત કરવાને 'હરિજન' માંના નીચેના ફકરાનો પણ હું ઉલ્લેખ કરું છું :

જવાબ : 'એ વાત માત્રી છે કે, ઇંગ્લાન્ડ અને જાપાન પ્રત્યેના તમારા જાળના વધણાનો આધાર લગાઈમાં થનારા સાધીમતાના પરાજયને લગતી તમારી માન્યતાને માથે જ અવલંબી રહી છે ?'

જવાબ : '...ના, એ વાત જરાય માત્રી નથી. એથી ઉશ્કેટો, 'હરિજન' માં તો, મારા તર્કથી, હમણા જ, એવો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો કે, અમેરિકાને હરાવવાનું કામ જરાય સહેલું નથી. તે પરાજયને ઝોળખતો નથી.

['હરિજન,' જુન ૭, ૧૯૪૨ : પાનું ૧૭૭ મું]

'કોઈ એક પ્રજાને હાથે, અથવા તો પ્રજાનાં ભેદાણે વડે, અમેરિકાની ચલિયાતી આર્થિક તાકાતને, કુચામ ભુદિને અને વૈજ્ઞાનિક શક્તિને પરાજય આપવાનું કામ જરાય સહેલું નથી.'

['હરિજન': ૧૩ મી જુન ૧૯૪૨ : પાનું ૧૮૧ મું]

૨૨ આ આરોપનો એક બીજો મંપૂર્ણ જવાબ થી. મીંગવહેન પના મારા એક પત્રમાં પડ્યો છે. આ પત્ર ઉભા ઉભા જ લખાવવામાં આવ્યો હતો. એ પત્રની પ્રસિદ્ધિની તો કંપનાય નહોતી. મીંગવહેનને લાગ્યું હતું કે દેશને માથે જાપાની હુમલો અબૂમતો હતો. અને મીંગવહેનને એમ પણ લાગ્યું હતું કે દેશમાં આવનારા જાપાનીઓની કૂચ છેક ચહેલી જ થશે. એ પ્રમંજે તેમણે મને કેટલાક સલાહો પૂછ્યા હતા. મેં આપેલા જવાબોમાં મારું વલણ ચોખ્ખું પડ્યું છે.

આ પત્ર મહાસુખના મંત્રીમંડળની અધ્યક્ષતાની સમા પડીથી જ લખરામાં આવ્યો હતો. ૨૨. થી. મહાદેવને એ પત્ર

મેં ઉતગવ્યો હતો. મૂળ પત્ર શ્રી. મીરામહેનના કમખમાં પડ્યો છે. મને ખબર છે કે આ પત્રની નકલ તેમના તરફથી, અહિંથી જ, ના. વાઈસરોય પર મોકલવામાં આવી હતી. આ પત્રની પ્રતિદિની વિનંતિ પણ શ્રી. મીરામહેન તરફથી ફગવામાં આવી હતી પણ શ્રી. મીરામહેનના આ પત્રની તો પહોંચ સુધા પણ સ્વીકારવામાં આવી જ નથી. આશા રાખું કે વાચ્યા સિવાય તો તેને દફતરમાં બાંધવામાં આવ્યો જ નથી.

૨૩ અસ્હામાદ મોકલાયલા મારા ફરાવના ખરડાને લગતા રંગીન વર્ણન સામેના કેટલાક ફકરાઓની હું અહિં રજૂઆત કરું છું—એમ બતાવી આપવા માટે કે, મહામલા માથે સમઘ ધરાવતી દરેક વાતો પરત્વે, મહાસભાને હજુવા મિવાય, બીજો ઈગદો તો, પુસ્તિકાના લેખકે જરાય સેવ્યો જ નથી.

‘હિંદુસ્તાનનો બચાવ કરવાને ખિટન અસકત જણાય છે’ એ ઉત્ક્રેષ્ઠ પછીથી આવો ઉત્ક્રેષ્ઠ કરવામાં આવ્યો હતો :

‘ઈન્નાડ જેટલું’ પણ કરે છે, એ બધું, સ્વાભાવિક રીતે જ, તે પોતાના બચાવને માટે જ કરવું જણાય છે. હિંદ અને ઈન્નાડના સ્વાર્થો વચ્ચે તો એક સનાતન ધર્મ પણ પડ્યું છે. એટલે બચાવને લગતા તેઓના સ્વાર્થો પણ, સ્વાભાવિક રીતે જ, મદત જુદા જ હશે.

“ હિંદુસ્તાનના ગૂંજદાની પસોમાં ઈન્નાડને વિશ્વાસ નથી. હિંદુસ્તાનની સેના તો હિંદુસ્તાનની ગુનામી કાયમ રાખવાને માટે જ નલાવાઈ રહી છે. જનતા સાથેનો એ સેનાનો કોઈ સંપર્ક નથી. અને એ સેનાને જનતા પોતાની સેના તરીકે તો માનતી જ નથી.”

“ અવિશ્વાસની આ નીતિ, હજુ પણ, ચાલુ જ રહી છે. એજ કારણ છે કે, હિંદના રાષ્ટ્રીય બચાવનું કામ હિંદુસ્તાનના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓના હાથમાં તો સોંપવામાં આવતું જ નથી.”

૨૪ : ત્યાર પછીથી, આરા ખરડામાંના આ વાકયોનો વિશ્લેષ થયો છે. હિંદુસ્તાન આઝાદ થશે કે તેનું પહેલું કામ તો જાપાન સાથેના સંદેશાઓ ચર કરવાને લગતું જ હશે.” પણ આ વાક્ય એકલું વંચાય નહિ. નીચેના પારીચાઈની સાથે જ એ વાક્ય વંચાવું પડે છે.

• “ આ સમિતિ જાપાનને ખાત્રી આપવાની ઇચ્છા કરે છે કે, જાપાનની સાથે કે કોઈ પણ પ્રજા સાથે, હિંદુસ્તાનના દિલમાં તો, કોઈ પણ પ્રકારની દુશ્મનાવટ વસતી જ નથી.

‘ કોઈ પણ પરદેશી પ્રજાનું સ્વામીત્વ હિંદુસ્તાનને જોઈતું નથી. હિંદુસ્તાનની આઝાદીની લડાઈમાં, હિંદુસ્તાનને કોઈ પણ પરદેશી સરકાર-તરફથી લરકરી સહાય જોઈતી નથી.

‘ હિંદુસ્તાનનું સ્વરાજ્ય તો હિંદુસ્તાનની અહિંસક તાકાદમાંથીજ હિંદુ થશે, અને એ તાકાદથી જ નભતું હશે.

• એટલે સમિતિ આશા રાખે છે કે, હિંદુસ્તાનને લગતી કોઈ પણ ચોજના જાપાન થડે જ નહિ.

‘ તેમ છતાં પણ જાપાન જો હિંદુસ્તાન પર હુમલો કરે અને હિંદની આઝાદીની અખીલ ઇચ્છાક માંલજે નહિ તો, આવનારી જાપાની સેના સાથે હિંદુસ્તાન અહિંસક અસહકાર ધારણ કરે. આક્રમણ કરનારાઓને સહકાર આપવાનું આક્રમણ વેડનારાઓનું કામ નથી. તેઓની રજા છે કે તેઓ અંપૂર્ણ અસહકાર ઉભો કરે.’

‘અને અહિંસકે અસહકારના આ માદા મિલકતો સમજવાનું કામ જરાય મુશ્કેલ નથી:

‘(૧) આક્રમણ લઈ આવનારને ચરણે આપણે ઝુકીએ નહિ, તેઓના ફરમાનો આપણે માનીએ નહિ.

‘(૨) આક્રમણ કરનારા માનવીઓ પામેથી આપણે કોઈ પણ ઉપકાર માગીએ નહિ, તેની લાલચમાં આપણે ફસીએ નહિ અને તે છતાંય, તેના પ્રત્યેનું કંઈ પણ વેગ આપણે સેવીએ નહિ

‘(૩) આપણા ખેતરોનો જે તેઓ કબ્જો કરવાની ઇચ્છા કરે તો, તેના એ પ્રયામનો અધ્ધર મામનો કરીને મગતા પથ ત પણ, આપણુ ખેતર આપણે છોડીએ નહિ

‘(૪) આક્રમણ લાવનાર કોઈ દુશ્મનો ભોગ બને, તે મરતો જણાય તે તન્સો બને તો તેની બહારે ચડવાનો ઈનકાર આપણે કરીએ નહિ.

(૫) જે જગ્યાઓ પર અંગ્રેજ અને જાપાની સેનાઓ લડતી હશે એ જગ્યાઓ પગે આપણે અમહકાર નાકામીઆન થશે, બિનજરૂરી પણ હશે.

અંગ્રેજ સરકાર માથેનો આપણો અમહકાર આજે તો મર્યાદિત રહ્યો છે તે જ્યારે, રીતમર, લડતી હશે, તે વેળાના તેની સાથેના આપણા અમહકારથી તો જાપાનનો મહ વધુ ખુલ્લો થશે. એનો અર્થ આપણો દેશ જાપાનીઓને હાથે કરીને સોંપતા જેવા મશે એટલે અંગ્રેજ સેનાના માર્ગમાં આપણે કોઈ પણ અંતગમ મૂકીએ નહિ

‘તે સાથે, અંગ્રેજોને પણ, આપણે કોઈપણ પ્રકારનો સહકાર આપીએ નહિ. તેઓનું આજનું વલણ તો સ્વચ્છં જ

જણાય છે કે, આપણી ગિનદરમિયાનગીરી સિવાયની કોઈપણ સહાય તેઓને અપતી નથી.

‘આપણી સહાય તેઓને શુભામો તરીકે જ ખપે છે- જે વાત આપણને હરગીજ મંજુર નથી.

‘અપાન પ્રત્યેના આપણે અસહકાર તો માત્ર થોડાક માનવીઓને જ સ્પર્શતો હશે, અને તે સંપૂર્ણ અને સંગીન હશે તો જ તેની સફળતા પણ સાચી જ થશે. પણ હિંદુસ્તાનની ખીણ લાખો માનવીઓની જનતાને માટે તો, રચનાનું કામ એકલું જ, સાચું હશે.

‘તે સિવાય આખી પ્રાચીન પોતાની દીર્ઘનિદ્રામાંથી જાગનાર નથી.

‘અંગ્રેજો રહે કે નહ. બેકારી દૂર કરવાનું કામ આપણે પહેલું કરો. ખરીબો અને તવંબરો વચ્ચેનું અંતર આપણે ઓછું કરો. કામી એકતાની આપણે સ્થાપના કરો. અસ્પૃશ્યતાનું પાપ આપણે ઓછું કરો. અને ડાકુઓને સુધારીને જનતા પરનો તેમનો ભય આપણે ઓછો કરો.

‘આ રચનાત્મક કામમાં સ્વસેવાને હિંદુસ્તાનનાં લાખો માનવીઓ જે તૈયાર નથી, તો પછી, આઝાદી તો સ્વપ્ન જ થશે અને અહિંસક અથવા તો હિંસક ઉપાયથી પણ, તેની પ્રાપ્તિ દુર્લભ થશે.’

આ ફકરાઓ લેખા પછીથી ખુલ્લું થશે કે, મારા પરનો અથવા તો મહામહાના મંત્રીમંડળ સામેનો, જાપાનીઓના પક્ષના અથવા તો અંગ્રેજોની સામેના વલખુનો આરોપ સાચો નથી.

એથી ઉલટું, આક્રમણકારોના તો મજબૂત સામનાની વાત જ અમારી તરફથી કરવામાં આવી હતી. બ્રિટિશ હથિયારો પ્રત્યેની અમે ખાસ સંભાળ સેવી હતી.

પણ છિટનના સાત્રાન્યવાદ પ્રત્યેના મારા વિરોધની સાબિતીઓ શોધવાની જ જો તજવીજ હોય તો, એ તજવીજ કામની નથી. સાત્રાન્યવાદ સામેનો મારો વિરોધ તો મારા અનેક લખાણોમાં ઉઘાડો જ પડ્યો છે,

૨૫ : ગયા ઓગસ્ટની ૭ મી અને ૮ મી તારીખે મેં આપેલા હિંદી વ્યાખ્યાનોમાંથી થોડાક ઉતારાઓ આપીને આ વિષય હું પૂરો કરું :

‘અંગ્રેજો તરફના આપણા વલણનો વિચાર પણ આપણે કરવો ધટે. હું જોઈ ચકું છું કે લોકોના હિંમમાં અંગ્રેજો પ્રત્યેના ધિક્કાર આજે ઉછળી રહ્યો છે.

‘લોકો કહે છે કે, અંગ્રેજોની રીતઘાતથી તેઓ ત્રાસી ગયા છે. અંગ્રેજ પ્રજા અને ઇંગ્લાંડનો સાત્રાન્યવાદ, એના વચ્ચેનો ભેદ લોકો ગણતા નથી. લોકો તો આ જાનેને એક જ ગણે છે.

‘અંગ્રેજો પ્રત્યેના આ ધિક્કારને કારણે જનતા જાપાનીઓને વધાવવાને પણ તત્પરતી જણાય છે. આ વાત ભયાનક ગણાય. એનો અર્થ તો એ જ થશે કે એક માલિક જશે ને બીજો સ્થાપિત થશે.

‘આ લાગણી આપણે ફેડવી ધટે. આપણી તરફ અંગ્રેજ જનતા માથેની નથી. જાણના સાત્રાન્યવાદના વિનાશ સિવાયની આપણી લડાઈ બીજી એક પણ નથી.

‘અગ્રજ મતાને હિંદમાંથી વિદાય લેવાની કગાયેની સૂચના મેઠ કોષમાંથી જન્મી નથી આજની અણીની ઘડીએ હિંદુસ્તાન પોતાનો ભાગ જરોગ લજવી શકે એ સિવાય એ સૂચનાનો કોઈ ફેરુ નથી હિંદુસ્તાન જેવું વિગટ ગપ્પુ જેમ તેમ કરીને મેગવા-યસા નાણા અને અ ધ આમગ્રીઓ આપીને જ માત્ર બેસી રહે એ અપનુ નથી

પણ ચાલતી લડાઈ આપણી જ છે એમ આપણા દિનને બ્યા મુધી લાગતુ નથી ત્યાં મુધી જનતામાંથી ખગ શૌપ'નો અને ખગ સ્વાર્પણનો ઝગકાટ તો ભગતો જ નથી

‘આપણા આપભોગ સામે ઉભવાની બિલિથ સરકારની તાકાદ નથી આપણા સ્વાર્પણ સામે પણ આપણુ સ્વગજ અટ-કાવવાની કોઈની તાકાદ નથી

ધિક્કાગી લાગણીતો આપણે ઊડવી જ ઘટે માગ દિલમા તો ધિક્કાગ વસતો જ નથી ખરી રીતે તો, અગ્રજેના વધુ માયા મિત્ર તરીકે જ, આજે, દુ જીવતો પડ્યો છું

‘એનું એક કારણ એ છે કે અગ્રે ને આજે દુ ખમા પડ્યા છે મારી મિત્રચારીનો ધર્મ બને છે કે મારા મિત્રોને બૂન-માંથી બચાવવાનો પ્રયામ મારે કરવો જ ધ?

‘મને તો લાગે છે કે ઈગ્યાડ આજે એક બયાનકે આશતને આરે જ પડ્યું છે તેઓને ચેતવવાનો મારો ધર્મ બને છે જોખમ સામે મારી આગળ તો મારે ચીધરી જ ધ? છે— ભલે મૈત્રિની બાવનાથી લબાથલા માગ દાયનો તેઓ તુચ્છકા કરે

લોગે બને હમે, મારો દાવો તો મારે બોવવો જ ધ.

‘મારા જીવનની ઔથી મહાન લડત વેળાએ, કોઈની સામેનો કોઈ પણ પ્રકારનો વિક્કાર મારા દિલમાં સંધરી રાખવાની મારી મગજ નથી. મારા વિરોધીઓની મૂંઝવણોનો લાભ ઉઠાવવાની પણ મારી મગજ નથી. એવા ફટકાઓ બજાવવાનો વિચાર તો માન હૃદયને ધૂણાની લાગણીઓથી જ છલકાવી રહે છે.

‘હું માનું છું કે તમારી આખ સામે, એક વાત તો, સદાય ઉભી જ રહે. માનશો નહિ કે અંગ્રેજો લડાઈ હારી જશે. બાયલાઓની જમાનો ઇંગ્લાંડમાં વસતી નથી. પગબંધ સ્ત્રીકારના કરતાં તો તેઓ અંત પથે, ઝૂંઝી જશે.

‘પણ, ધારો કે, વ્યક્તની દૃષ્ટિએ જાહદેશ, મહાયા અને સિંગાપુરની રીતે અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાન પણ છોડવું પડે. આપણી દશ એવે પ્રસંગે, કેવી થશે ?

‘જાપાનીઓ હિંદુસ્તાન પર આક્રમણ કરીને ઉભા હશે. અને આપણી તૈયારીઓ તો ઓછી જ હશે.

‘જાપાનીઓ હિંદુસ્તાનને ભરખી શકે તો ચીન અને કદાચ, રશિયાનો અંત પણ, આવી જ પડે. રશિયા અને ચીનના પરાજયના હથિયાર બનવાની મારી ઈચ્છા નથી.

‘આજે જ, પંડિત જવાહરલાલ નહેરૂ રશિયાની દર્દનાક કથાની વાત મારી સમક્ષ કરતા હતા. જવાહરલાલ બાકુગ હતા. જવાહરલાલે દોરેલી તસ્વીર હજુ મારી આંખમાં વસે છે.’

‘મારું દિલ વિચારમાં પડે છે: રશિયાને અને ચીનને સદાય આપવાને હું શું શું કરું ?’

“અતર જવાબ આપે છે: હું તો આજે ત્રાજવામાં જ પડ્યો છે. તારો જોખ ચાલી રહ્યો છે. તારી પાસે તો અદિશાનું

રામબાણુ પડ્યું છે. તેનો પ્રયોગ તું કેમ કરતો નથી ? તારી શક્તિ ક્યાં ઉડી ગઈ છે ?

‘ અંગ્રેજોની વિદાયને લગતો મારો વિચાર આ વેદનામાંથી જન્મીત થયો છે. ’

‘ આજે તો, અંગ્રેજોનાં દિલ, કદાચ રોપથી પણ, ઝલકાતાં હશે. કદાચ, તેઓ મને તેમનો દુસ્મન પણ ગણતા હશે. પણ કોઈક દિવસે તેઓ જરૂર કહેશે કે હું તો તેઓનો ભેર જ હતો. ’

૮ મી તારીખના મારા વ્યાખ્યાન દરમિયાન, ચીનને લગતી ચિંતા વ્યક્ત કર્યા પછીથી, મેં જણાવ્યું હતું કે :

‘ એટલે, આઝાદીની હું, હમણાં ને હમણાં જ, માગણી કરું છું—જની શકે તો આજે જ ગત્રે, પરાંદ પહેલાં. ’

‘ ઠેમી એકતા સ્થપાતા પર્વત આઝાદીની વાત હવે અટકાવાય નહિ. એ એકતા આવશે નહિ તો, આઝાદીની સ્થાપના મારેના વધુ ભોગોની જરૂર ઉભી થશે, અને એ સ્થાપના વડે આઝાદીનું કામ વધુ મહેનું થશે. ’

‘ મહામહાનો સદ્ તો ચોખ્ખો જ પડ્યો છે. કાંતો તે આઝાદી પ્રાપ્ત કરે, અથવા તો પૃથ્વીના પડ પરથી તે ઉખડી જ પડે. જે આઝાદીની મહાસભા માગણી કરે છે, એ આઝાદી મહાસભાવાદીઓની એકલાની જ નથી, એ તો છે આખા અસ્તબ્ધની. ’

અને ૮ મી તારીખના મારા અંગ્રેજી લાપ્સમાંના કેટલાક ફકરાઓની હું રજૂઆત કરું :

‘ અદિંમક રીતે હિંદુસ્તાન પોતાની આઝાદીની માગણી કરે છે. આ માગણી પ્રત્યે માધી મત્તા બે દુર્લભ કરશે તો તેને માથે એક મોટી જીલનો ભાર ખડકાઈ જશે. ’

‘પરો પડીને હિંદુસ્તાન આઝાદીનું પુરાણું કરજ ભરી
આપવાની માગણી કરે છે. આ માગણીનો જો તુચ્છકાર થશે તો
ચીન અને રૂમને માથે એક ગંભીર ફટકો લાગી જશે.

‘આજની ઘડીએ સરકારને ન મૂંઝવવાની મહાસભાની
નીતિની ઘડનામાં તો હું જ કારણભૂત બન્યો છું. અને છતાં, આટલી
ઠંડક ભાષા મારે આજે વાપરવી પડે છે. પણ મગકારને ન મૂંઝવવાનો
અર્થ હિંદુસ્તાનનું સ્વરાજ જોઈ નાખવાનો તો ઝોઝો જ હશે.

‘દુબતા માણસની ગળદન દગાવી રાખનારા માનવીના
પંજમાંથી છૂટવાનો તરફડાટ કરવાના દુબતા માનવીના અધિકારનો
મનકાર કોણ કરે છે? એટલે આપણી આજની વાતો અને ગષ્ટ
કાલની જાહેરાતો વચ્ચે ફેર ગણવાનું કોઈ કારણ નથી.’

‘ઈંગ્લાંડ જેવી પ્રજાસત્તાઓની અનેક મર્યાદાઓ છતાંય,
શાસીવાદ અને પ્રજાવાદ વચ્ચેનો ભેદ, મેં, સહાય, માન્ય કર્યો છે.
અને જે સામ્રાજ્યવાદ સામેની મારી આજની લડાઈ ઉભી થઈ છે, એ
સામ્રાજ્યવાદ અને શાસીવાદ વચ્ચેનો ભેદભાવ પણ મેં મજૂર કર્યો છે.’

‘હિંદુસ્તાનમાંથી ઇંગ્લાંડ આજે કયા પ્રકારની સહાય
મેળવી રહ્યું છે? પોતાની બેડીઓમાં પડેલા હિંદુસ્તાન પાસેથી જ
ઇંગ્લાંડ આજે પોતાથી બનતી સહાય મેળવી રહ્યું છે.

‘હિંદુસ્તાન ઇંગ્લાંડના આઝાદ ભેર તરીકે આજે જો
રણમાં પડે તો એ પગિરિયતિનો ફરક કેટલો પડે? આપવાનું જ હોય
તો આ સ્વગજ ઇંગ્લાંડે, આજ ને આજ, આપવું ઘટે છે. હિંદુ-
સ્તાનને હાથે આ સ્વરાજનો ઉપયોગ રશિયા અને ચીનવાળી સાથી
મત્તાના વિજયને માટે જ થશે.

આમ થશે તો જર્મા માર્ગ, વળી પોછો, ખુલ્લો થશે, અને રશિયાને અંગીન સહાય આપવાનો માર્ગ પણ, હિંદની આઝાદી હાલ, વધુ ખુલ્લો થશે.

‘અહમદશની ધરતી પર, અથવા તો મલાયામાં, છેલ્લા માનવી પર્યંત ઇસ્લામિ પોતાનો પ્રાણ પ્રાયયો નહિ. એને બંદો, એ પ્રદેશો ઇસ્લામિ ‘મહાન ગીતે’ ખાલી કર્યાં.

‘પણ એવી પીછે હઠ કરવાનું કામ મારાથી બનનાર નથી. મારે માટે તો જવાનું કોઈ ઠેકાણુંય નથી, ૪૦ કરોડ માનવીઓ સાથે, હિંદ ખાલી કરીને, હું કંઈ દુનિયા બણી પાછો હકું?’

જગતની આઝાદીને ખાતર હિંદુસ્તાનની શુભામ જનતાને સંગઠાવવાનું કામ શી રીતે બને? હિંદુસ્તાનના માનવીઓમાં આજે તો કોઈ જીવ જ નથી. તેઓનો પ્રાણ પરવારી ગયો છે.

આ માનવીઓની આંખનાં મરી ગયેલાં અણિપારાં ફરી અમઠાવવા માટે આઝાદીની જરૂર તો પડેલી જ હશે. અને એ આઝાદી આજે જ મળવી ઘટે. આવતી કાલે નહિ.

‘એટલા માટે, મહાસલા વાદીઓ ‘કરેગે યા મરેગે’ નો મંત્ર ધારણ કરે.’

આ અવતરણો મારી સ્થિતિની ચોખ્ખરટ કરે છે. એ અવતરણો બતાવી આપે છે કે, બ્રિટિશ સત્તાની વિદાયનો નાદ મેં શા સારુ ગાજતો કર્યો. આ અવતરણો બતાવી આપે છે કે, મારા અસિલનનો મૂળ પાથો તો અહિંમાનો અને આપમેળેનો જ હતો.

૨૬: બ્રિટિશ સત્તાની વિદાય છતાંય, સાથી મત્તાના સૈનિકોને હિંદમાં રહેવા દેવાની મારી તત્પરતા પિછાનતા લેખકને

કર્ષક મૂઝવણ પડે છે. પણ તેમનું હૃદય જો ખુલ્લું જ હતું તો આ મૂઝવણ તો ખરે જ ઓછી હતી.

મારો ખુવામો તો ઉવાડો જ પડ્યો છે ચોખ્ખા પુરાવાઓ મિવાય મારી સચ્ચાઈની શકા કરવાનું કાંઈ કાગળ નથી હું પણ ભૂલોથી જ ભરેલો માનવી પડ્યો છું અને સામાન્ય માનવી કરતા વધુ શુદ્ધિનો દાવો માગ તરફથી કાંઈ વાગ કરવામા આવ્યો નથી

૨૭ : રાજીશ તરફથી એક મુરકેલી રજૂ કરવામા આવી હતી. ઇંગ્લાંડના હાથમાની હિંદની ગજદારી સત્તા સિવાયની હિંદમા રહેનારી માથી સત્તામાથી તો અગ્રેજ મરકારનું એક જૂઠામા જૂઠું સ્વરૂપ હિંદમા જન્મીત થશે પુરિતકાના લેખક કહે છે કે રાજીશએ દર્શાવેલી આ મૂઝવણને લગતો ‘સ તોપકાગઢ ઉકેવ’ તેમના તરફથી (મારા તરફથી) જાહેર કરવામા આવ્યો નથી. એટલા માટે લેખકે માની લેવાનો જ નિર્ણય કર્યો છે કે, આ ખુનાસો ‘ખાનગી’ રાખવાનો નિર્ણય મારા તરફથી કરવામા આવ્યો હતો આમ કરીને લેખક આગળ વધે છે કે.

‘આ સવાનને વગતા ગાંધીજીના અગત ઉકેનને લગતી, આપણે તો, માત્ર, અટકલો જ કરવી ગઈ પણ ઉપગની પરિસ્થિતિમાથી એક ખુનાસો આપણા ખ્યાનમાં ચડે છે

‘બનવાજોગ છે કે અમેરિકાનો લોકમત જીતવા માટે જ આવી કળુલાત શ્રી. ગાંધીએ આપી હશે અને બનવાજોગ છે કે, મહાસભાના મત્રીમડળના મુખ્યોને પણ તેમણે યાપ આપી હશે.

‘પણ શ્રી. ગાંધીની દિલની એ યોજના તો ચોખ્ખી જ હતી—જેને પરિણામે, કાં તો, હિંદમાની માથી મત્તાનો આવો

વસવાટ અર્થહીન બને, અથવા તો, સાથી મત્તાના સૈનિકોને હિંદની ધગતી છોડવાની જરૂર જણાવી જ પડે '

સમગ્રવું નથી કે આ સૂચન કઈ કક્ષામાં મૂકી શકાય માની જ સહિ છું કે, લેખકે કહેલું 'ખાનગી' તો, મત્રીમડળના સભ્યો પાસેથી પણ, ખાનગી જ ગણવાનું હતું નહિતર તો, મત્રીમડળના સભ્યો પોતે પણ, માથીસત્તા પર લાદવામાં આવનારી દગાબાજીમાં મામેલ ગણાય

પણ આવી દગાબાજીમાંથી તો બીરાણુ પગિણામે જ જાગી પડે ધારો કે, હિંદમાની અગ્રેજ સત્તા સદતર આથમી ગઈ છે. અને ધારો કે, આઝાદ હિંદની સરકાર સાથેના કગરનામાં અનુસાર સાથીસત્તાના સૈનીકોએ હિંદુસ્તાનમાં વસવાટ કર્યો છે

આ ધાગણામાંથી એક વધુ ધારણા જામતી જણાય છે— સાથીસત્તાના સૈનિકોનો હિંદમાનો વસવાટ સ્વેચ્છાપૂર્વક કરાયેલા કગરનામાં અનુસાર થયો છે અને હિંદની આઝાદીની છગનડિ સ્વીકારેલી જરૂરને પગિણામે જ થયો છે

અને વધુ ધારો કે, માર આ 'નદસ્પ' તો મારા પોતાના દિલના ખાનગી ખૂણામાં જ મચવાઈ ન્હોતો આઝાદી, આબ્યા પગીથી, એકાએક, એ 'નદસ્પ'ની, મારી એ 'ખાનગી વાતની આઝાદ હિંદની સરકાર મમક્ષે હું જાહેરાત કેડ છું અને આઝાદ હિંદની સરકાર મારી એ યોજના પાંચ પાંચવાની તત્પરતા પ્રદર્શિત કરે છે તો આ પગિણાતિનું પગિણામ કેવું બને ?

માથી મત્તા પાસેની લસ્કરી તાકાદ તો ત્યારે પણ મોજૂ હશે જોખામાં જોણું, સાથી મત્તાનું પહેલું કામ તો, માર મસ્તક ફૂલ કે વાનું જ મને તે પગીથી તેનો રોડ આઝાદ હિંદુસ્તાનની

સરકારને માથે ઠલવાઈ પડે. અને હિંદુસ્તાનની જે આઝાદી તનવાગની ધારથી નહિ, પણ સાચી સમજના દમ્માણપૂર્વક સ્થાપવામા આવી હતી એ આઝાદી ગર્ષ કાલની યુગ્મરી બને

એ રીતે નવેસગથી ખોવાયેલી આઝાદી ફરી આવતી અટકાવવા માટે સાચી સત્તા પોતાના બધા પ્રયાસોને બળવત્ત કરે

પણ આ વિચારધારાને વધુ જાણવાનો માર હું જોતો નથી લેખકનું મૂલ્ય જો સાચું જ હશે તો, એનો અર્થ તો એટલો જ હશે કે, અમે બધા તો કાવત્રામાને જ હતા વતનની આઝાદીનો તમજા અમારા દિલથી અતિ છેડી હતી, જનતાના હિતની પગલા અમાગમાથી ગેરહાજર હતી અને અમાગ નાનકડા સ્વાર્થોના વિચારમાં જ અમે બધા મશગૂલ હતા

૨૮ મારા પર 'છૂપા હેલુ'નું આરોપણ કરવા માટે, રાજ્યએ ચીંધેલી જે મુશ્કેલીનો પુસ્તિકાના લેખકે, આટલા બધા ભાગપૂર્વક, ઉત્તેજ કર્યો છે એ મુશ્કેલીનો ઉત્તેજ તો મારા એ પી ન ચર્ચાપત્રી તરફથી પણ કગવામા આવ્યો હતો આ ઉત્તેજનો મારો જવાબ ૧૯મી જુલાઈ, ૧૯૪૨ના 'હિન્દુસ્તાન'માં, ૨૩૨-૩૩મા પાનાઓ પર, કગવામા આવ્યો હતો પશોત્તર રૂપે એ લેખ પ્રમિદ કરવામા આવ્યો હતો

પુસ્તિકાના લેખકે કરેલા અન્યાયના મૂલ્યોને લગતા માગ જવામના અનુસંધાનમા આ લેખની હું અહિ, વિના મ કેએ, ૨-૧૦આત કરે

મવાલ પહેલો એકજ સ્ત્રેમાં દિમા અને અહિસા ને એક સાથે ચલે નહિ તો પછી હિંદુસ્તાનની જ ધરતી પગથી, માથી

સત્તાના મૈનિકો દ્વારા, જપાન સામે ખેલાતી લડાઈ વચ્ચે, જપાનનો અહિંસક સામનો કરવાનું કામ તો ક્યાંથી જ અને ?

જવાબ: આ સલાહની શંકા ખોટી નથી અને આ વાતનો મેં, આજ પૂર્વે, ઉલ્લેખ પણ કર્યો છે. આઝાદ હિંદ સાચી સત્તાના મૈનિકોની હાજરી ચલાવી, નલાવી રહે છે એ વાત તો, તે તેની કેટલીક મર્યાદાઓને જ કારણે કરે છે.

અહિંસામાંની પોતાની શક્તિનો દાવો હિંદુસ્તાનની આખી જનતા તરફથી તો, કોઈવાર, કરવામાં આવ્યો જ નથી. અને કોઈપણ સખળ સેના સામે સરળતાપૂર્વક ઉભવા માટે ખપતી અહિંસા પ્રજામાં હજી પ્રકટીય નથી.

આવી અહિંસા પ્રજામાં જો વ્યાપેલી હોત તો, ગુલામી, શ્રીટીને હિંદુસ્તાનની આઝાદી, ક્યારની, જાગી જ હોત. પરદેશી સેનાને હિંદમાં રહેવા દેવાનો સલાહ તો જાગત નહિ. અને મારી માગણીની નવીનતા વિમરણ પણ નહિ.

આઝાદ હિંદના હાથમાં સત્તા બદલી આપવાની સૂચના પ્રિટનને કરવામાં આવી નથી. હિંદના કોઈપણ મોક્ષસ પક્ષને સત્તા સોંપી દેવાની વાત ઇંગ્લાંડ સમક્ષ કરવામાં આવી નથી. સંપત્તિ બળ હિંદુસ્તાનની જનતામાં હજી આવ્યું નથી.

એટલે મારી માગણીનો આધાર કોઈ કાપરી શકાય એવી તાકાદને માથે માડવામાં આવ્યો નથી. હિંદુસ્તાનની તાકાદનો સલાહ તો મારી માગણીમાં રહેતો જ નથી. મારી વાતતો ન્યાયનીજ માગણીની રહે છે.

મારી મિલકતની જખ્તી અન્યાયી હતી. અને એ અન્યાય ટાળવા માટે, મારી મિલકત મને પાછી સોંપવાની ઇંગ્લાંડ સમક્ષ હું માગણી કરું છું.

એ મિલકત સાચવી રાખવાની મારી શકિતને લગતો વિચાર કેરવનું કામ ઇંગ્લાંડનું નથી.

એટલા માટે જ, મારી માગણીના સંબંધમાં મેં અંધાધુંધીનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

હિંદુસ્તાનની આઝાદી દ્વારા ઇંગ્લાંડની નૈતિક તાકાદ વધુ જામી જશે, અને ઇંગ્લાંડની આ નૈતિક તાકાદ-દ્વારા તેના વિજયનો ડંકો જરૂર વાગી જશે.

હિંદુસ્તાન સિવાય, લડવાનું કારણ ઇંગ્લાંડ જાણે કે નહિં, એ સાથે મને નિસ્પત નથી. હું તો એટલું જ જાણી શકું કે હોડમાં મૂકાયલું નામ આજે હિંદુસ્તાનનું નથી.

મારી પ્રમાણિકતા અને મારા વટને ખાતર, મારી માગણીમાં વસતી ઉજ્જવેનો ઉપાય તો મારે યોજવો જ. ઘટે હિંદુસ્તાનની ધરતી પરથી સાચી સત્તાની સેનાને ખસેડી લેવાની માગણીને પરિણામે સાચીસત્તાનો પરાજય જે નિશ્ચિત બને તો, મારી માગણીને અપ્રમાણિક માગણી તરીકે મણી કાઢવાની વાત જરૂર ઉચ્ચારી શકાય.

આજની માગણી તો સંલોગોના દગ્ગાણથી જ ઉભી થઈ છે, અને એની મર્યાદાઓ, એની ઉજ્જવે ઉપાડી પડી છે.

કશુલ કરું છું કે, દ્વિંદની ધરતી પરથી સાચી સત્તાના સૈનિકોદ્વારા ખેલાતી લડાઈને કારણે, અહિંસક આમનાનો અવકાશ વધુ રહેશે નહિ. અને આવો અવકાશ આજે છે પણ નહિ. સૈનિકો અમારા પર સર્વોપરિપદ આજે બોગની રહ્યા છે. પણ મારી માગણી તજે તો તેઓની પ્રવૃત્તિઓ રાષ્ટ્રની ચરતો અનુસાર જ ચાલતી હશે.

સવાલ બીજો : હિંદમાં રહેનારા માથી મત્તાના- સૈનિકો પગની મત્તા તો માથી મત્તાના મરદાસોની જ હશે. આવા સૈનિકોની હાજરી તો એ ચક્રાવાતી આઝાદીનો મતોષ હિંદુસ્તાનને કેટલોક હશે ?

જવાબ : હિંદની આઝાદીને લગતી સિટનની જાહેરાત એ માથી જ હશે તો, માથી મત્તાના સૈનિકોની હાજરી માત્રથી જ, હિંદની આઝાદીની ભાવના પર કોઈ પણ અનિચ્છનીય અમર પડનાર નથી. ગઈ લગઈ વેળાએ ઇંગ્લાન્ડના સૈનિકો ફ્રાન્સની ધગતી પગથી ઝુકતા હતા. ફ્રાન્સની આઝાદીને એથી કઈ અનિચ્છનીય અમર પડેલી હતી ?

મારો ગઈ કાલનો શોક આજે મારો મનોવલિયો બને, અને મારી શરતો અનુમાર મારા ધરમા તે વખતે કરે તો, તેથી મારી સ્વતંત્રતા આડે કોઈ પણ અંતરમાં આવવાનો મભવ હું જરા થતો નથી. કદાચ, એવું થ જતે કે, મેં મજૂર કરેલી તેની એવી હાજરી મને લાભપ્રદ પણ બને

મવાલ ત્રીજો : હિંદની આઝાદ સરકાર સાથેની 'મંધિ'ની શરતો તો કાલે તેજુ સ્વરૂપ ધારણ કરે, પણ હિંદુસ્તાનના 'જયપ્રતાપ' માટે માથી મત્તાના સૈનિકો એ લકાર્ધમાં ઝુકતા હશે તો, હિંદીઓને મજબૂત બાગ તો, નથી લાગતું કે, ધણેજ એકો જ હશે ?

જવાબ : મારી યોજના, આ સૈનિકોની હાજરી, હિંદુસ્તાનના જયપ્રતાપને માટે અથવા તે તેની રક્ષાને ખાતર તો, માગતી જ નથી આ સૈનિકો સિવાય પણ હિંદુસ્તાનનો કાગળાચ ચક્રાવી લેવાને મેં તો ધારણ કરી છે.

જાપાનીઓ મારેનો અમારો અદિત્યક જયપ્રતાપ જરૂર યોજી શકાય. અને, કદાચ નસીબની એ ચારી મને તો તો, એવું થ બને

કે, સાથીમત્તાના સૈનિકો હિંદમાંથી ચાલ્યા ગયા પછીથી, અને જાપાની સૈનિકોને હિંદમાં ચક્ષત્રી લેવાની હિંદીઓની અનિચ્છા જાણ્યા પછીથી, હિંદુસ્તાન પર આક્રમણ કરવાનો જાપાનનો વિચાર ઓછોય બને.

પણ આ બધી વાતો તો માત્ર અટકળો જ હશે.

સવાલ ઓથો : ધારો કે, કોઈ નૈતિક દ્રષ્ટિથી નહિ પણ, એક રાજદ્વારી વ્યૂહરચના તરીકેજ, સાથી સૈનિકોની હિંદમાંની હાજરીને લગતી હિંદુસ્તાનની આઝાદ સરકાર સાથેની 'સંધિ' ઇંગ્લાંડ આજે મંજૂર કરે, પણ પાછળથી તે એ 'સંધિ'નો ઇન્કાર કરે તો, એ સૈનિકોને હિંદમાંથી ઉજેડવાનું હિંદુસ્તાનનું કામ શી રીતે બને ?

જવાબ : અંગ્રેજોની પ્રમાણિકતા તો આપણે ધારીએ જ છીએ. ઇંગ્લાંડને પોતાના વચનની જો કિંમત હશે તો આવો સમય તો આવશે જ નહિ.

છતાંય, ઇંગ્લાંડ જો વિશ્વાસઘાતીજ થગલું બરે, તો પછી, ઇંગ્લાંડના એ પમલાને નષ્ટ કરનારી અહિંસક અથવા તો હિંસક તાકાદ તો હિંદમાં હોવી જ પડે.

મરાલ પાંચમો : ધારો કે હિંદની 'આઝાદી'ને લગતી 'સંધિ' સુભાષચાણુ જાપાન અથવા તો જર્મની સાથે કરે, અને એ 'સંધિ' અનુસાર સાથી સત્તાના સૈનિકોને હિંદમાંથી હટાવવા ખાતર ધરીમત્તાના સૈનિકો હિંદુસ્તાન પર ચક્રાર્થ કરે—તો આ સ્થિતિની સરખામણી આઝાદ મરાઠામાં દરપરામાં આવેલી સ્થિતિ સાથે કરાય કે કરાય જ નહિ ?

જવાબ : આ કાલ્પનિક સ્થિતિઓ વચ્ચે તો ઉત્તર દક્ષિણનું અંતર વસ્યું છે. મારી માંગણીનો સંબંધ તો હિંદના કબજાવાળા પક્ષની સાથે જ રહેલો જણાય છે. અને સુભાષચાણુના સૈનિકોનું આગમન તો, એ કબજાવાળા પક્ષને કાઢવા માટે જ યોગ્યમ હતું હશે.

હિંદુસ્તાનની આઝાદીનું કરજ જર્મનીને માથે નથી. સુભાષચાણુની રીત દ્વારા તો હિંદુસ્તાન ઓલામાંથી સુલામાં જ પડે. હું માનુ છું કે, ઉપરની અને પરિસ્થિતિઓ વચ્ચેનો તફાવત હંમેશાં ખુલ્લો થશે.

સવાલ ૭૬ : હિંદુસ્તાનની રક્ષાના મવાલને, મોલાના સાહેબ તો, 'મધ્ય રક્ષા' તરીકે જ ઓળખતા જણાય છે. અને કોઈ સખગ શત્રુનો સઘસ સામનો સ્વતંત્ર રીતે કરવાના સાધનો હિંદુસ્તાનના હાથમાં નથી. તો પછી હિંદુસ્તાનની ખરી આઝાદીનો મંજોગ કેવો અને કેટલો હશે? અને હિંદુસ્તાનની રક્ષાનો વિચાર સઘસ રક્ષાની રીતે જ બને કરવાનો હશે તો, માત્ર એક જ વાતનો ઉલ્લેખ કરીએ તો થ, પોતાની સ્વતંત્ર નૌકા સિવાય, અને સ્વતંત્ર જહાજ ઉઘોગ વિના, પોતાના ૪૦૦૦ માર્કસ ગેરડા વિરાટ કાંકોનો ખચાવ હિંદુસ્તાન યી રીતે કરે?

જવાબ : સૌ જાણે છે કે, મારી રીતે, રાષ્ટ્રના અહિંમક ખચાવમાં મોલાના આઝાદ માનતા નથી. મારી માંગણીનો આધાર તો રાષ્ટ્રના અહિંમક ખચાવને લગતી મારી શ્રદ્ધાને માથે જ મંડાઈ રહ્યો છે.

સવાલ માત્રો : ધારો કે ઇંગ્લાંડ હિંદુસ્તાનને આઝાદ મુજબ તરીકે જાહેર કરે, તો એવા આઝાદ હિંદદ્વારા, ચીનને આજે કેમ સહાય આપી શકાય?

જવાબ : આજે તો, માથીમત્તાને સુઝ પડે છે એવી આડીઅવળી સહાયો જ ચીનને સાપડી રહી છે. પણ આઝાદ હિંદમાથી તો ચીનને માણસો ય મળે ને સામગ્રી પણ મળે

એશિયાની પ્રજા તરીકે ચીન માથે હિંદ એક રવાલાવિદ્ સબધથી જ મકળાઈ રહ્યું છે—જે સાચી મત્તાને મગતુ નથી, અને જોતો સાલ ખાટવાની સકિત સાયોમત્તામા મોજૂદ નથી અને બનવાનું હોય તો એવું ય બને કે, ચીન સાથેતો મધ સુધારો લેવાની વાત આઝાદ હિંદ જપાનને મમળવી ય શકે

આ બધું છતાં ય, અને ખામ કરીને, ખીજા અને ચોથા મવાનને લગતાં મેં આપેલા જવાબને લગતી પોતાની બધું છતાં ય, ખુસ્તિઓના લેખકે આ બધી વાતો પ્રત્યેનું દુનંદ શા માઝ કહ્યું છે ?

બધી વાતનો સાર એટલો જ હશે કે, આપેલું વચન પાગી બતાવવાની ઇગ્તાહની દાનત પરની મારી શ્રદ્ધા માખૂત હશે એવી જ રીતે, ઇગ્તાહ પ્રત્યેના પોતાના વચનો પાગવાને આઝાદ હિંદ પણ તત્પર હશે અને પક્ષોને હાથે પોતાના કગારનામાનું સંપૂર્ણ ખાલન થશે

ઇગ્તાહની વિદાય જ્યારે પણ માથી યશે ત્યારે એક અજ્ઞાન હવા જ પેદા થશે વિપુલ શુભેચ્છા અને વિપુલ લામણી-પૂરક પોતપોતાનો ભાગ ભજવી બતાવવાને બને પક્ષો તત્પર હશે

હું માનું છું કે, બતાવાયેલી મુશ્કેલીઓને લગતો મેં સૂચવેલો ઉકેલ, સમગ્રતઃ એવો, અને મતોશ્ચાક પધ્ધતિ હશે

૨૯ અને ‘હાથી’ પ્રવૃત્તિઓના મજબૂર્માં તો ૮ મી એપ્રિલના રોજ, અખિલ હિંદ મહામંત્રિતિની બેઠક મુખ્ય મે

કરેલા હિંદી વ્યાખ્યાનમાંથી જ ચોક્કસ વાક્યો હું અહિં દાખર કરું :

‘ હુપી રીતે તો આપણે કોઈ કામ કરવાનું નથી. આપણે તો, આને, એક ખુલ્લો બજારો જ પોકારીએ છીએ. હુપી રીતથી તો આપણી લડાઈમાં એક પાપની જ રીત દાખલ થશે. આજાદ માનવી હુપી ચળવળમાં મડોવાય નહિ.

‘ બનવાનું છે કે, મારી મલાહનો ઈન્કાર કરીને, આજાદ હિંદની સરકાર હુપી પોલીમનો ઉપયોગ પણ કરે. પણ આજની લડાઈનું આપણું કામ તો, ગોળીઓ સામી છાનીએ જ નીલવાનું હશે. હુપાં આંદોલનો તો આવી લડાઈમાં દોષ જ નહિ.’

હુપાં આંદોલનોને જે માનવી એક પાપ તરીકે જ પોકારતો પડ્યો છે, અને જ્યારે તેની મામેનો આરોપ સાબિત કરી આપનારો એક પણ ખુલ્લો દાખર નથી ત્યારે, એ માનવીના મરતક પરનું હુપાં આંદોલનોનું આરોપજુ તેને અતિ બારે જ પડે.

મિલકત અધ્યાવવી જ થટે છે—વ્યાજબી રીતે જ પૂછી શકાય કે—
કોને ખાતર ?)

લેખકે કરેલી આ ‘અકસ્માત’ની વાતમાં એક વિચિત્ર સૂચન સમાયલું મને માલૂમ પડે છે. અને એ સૂચનની માનિતી પણ લેખક પાસે લાગતી નથી. કાલિયરાણી વાતદ્વારા લેખક એમ અમળાવવાનો પ્રયામ કરતા જણાય છે કે, હિંદુસ્તાનની જનતાની જાહેરાતો કરતાં તેના લક્ષ્મીનંદનોની લક્ષ્મી માટેની મને તો વધુ ચિંતા પડી છે.

મત્તને મરડી નાંખવાનો આ પ્રયામ મને, ધરદાપૂર્વક, કરાયલો જણાય છે.

આ વાતને ખોટી બતાવી આપવા માટે આ અવતરણની હું રજૂઆત કરું છું.

‘લડાઈ વિરોધી માનવી તરીકે મારો જવાબ તો માત્ર એક જ હશે—આક્રમણ અથવા તો બચાવને નામે જનમાલનો વિનાશ કરવાની વાતને હું શરૂરીરતા માનતો નથી.

‘વિનાશના અપરમાં હોમવા કરતાં તો, ફરજ પડે તો, હું મારા ઘરમાર અથવા તો ખેતરનો પાક અકબંધ છોડીને જ દુશ્મનનો માર્ગ હું મોકલો કરું.

‘માનવતાની દ્રષ્ટિએ તો કોઈને પણ મારા દુશ્મન તરીકે માનવાનો હું ઇન્કાર કરું. એટલે એ દ્રષ્ટિથી તો, ઘરમાર અને પાક પાછળ મૂકી જવાના કામને હું સ્વાર્પણ અને શરૂરીરતા જ ગણું.

‘અને હિંદુસ્તાનના મંબંધમા તો એક વ્યવહારિક વિચાર પણ કરવો જ ગલો. ઝંઝિવાની જનતા પેઠે હિંદુસ્તાનની જનતાના દિલમા ગદ્દીય વૃત્તિ હજી એટલો વિકાસ પામી નથી.

‘અને દિંદુસ્તાન તો લડાઈમાં પણ નથી. લડાઈમાં તો દિંદુસ્તાનના વિજેતાઓ જ પડ્યા છે.’

[‘હરીજન’ : ૨૨ મી માચ, ૧૯૪૨ : પાનું ૮૮ મું]

અને એક બીજા અવતરણ પર પણ દ્રષ્ટિપાત કરો :

‘મારો ભાઈ મારી મામે લડાઈમાં હશે તો, મારા દુવાનો ઉપયોગ માગ લાઈના હાથમાં જતો અટકાવવા માટે તેમાં એર મેગવવાનું પગલું બહાદુર હશે? અને એમાં સ્વાર્પણ હશે? સ્વાર્પણના મૂળમાં તો દિલ્લની સ્વચ્છતાજ હોય છે. નાક ત્રાહીને અપશુકન કરવાતી આ રીત અને મંજૂર નથી.

‘અગાઉના યોદ્ધાઓએ કેટલાક મગમ દિવાળે જ પાક્યા હતા. દુવામાં એ મિલાવવાની વાત તેઓ કરતા નહિ, અને પાકના વિનાશનું કામ પણ તેઓ કરતા જ નહિ.

‘હું તો મારા ઘરગાર અને મારો પાક અકબંધ મૂકીને જ પાછળ દહું છું. આને હું શુભીરતા ગણું છું ને સ્વાર્પણ પણ ગણું છું. શુભીરતા એટલા માટે કે, મારે દિસાએ અને જોખમે એટલાક મેળવીને મારો પીછો પકડવાની સમગ્ર હું મારા દુરમનને સંમપણું કરું છું. અને સ્વાર્પણ એટલા ખાતર કે, દુરમનને માટે પણ, હું કંઈક આપીને જ પાછો રું છું.

‘મને સલાહ પૂછનારના દિલમાંથી ‘શરજ પડે તો’ ને લગતો મારો ઉત્તેજ કંઈક અમુતો જણાય છે. મેં તો એની પ્રતિસ્પર્ધાની જ દંપના કરી છે, જે પ્રતિસ્પર્ધા તમે હું પ્રાણપંખ કરવાને તૈયાર નથી. અને એટલે, અરિષ્ટમાં કોઈક પણ કાળે મરણ આમનો ઉત્તો કરવાની આશામાં ઘરના પૂરનો તો, હું પાછો જ દહું છું. આ વાત પૂરનો વિચાર દુરમનના મામનને નથી; મોટાક,

પાક અને એવી બીજી વસ્તુઓનો વિનાશ અટકાવવા મિલાય બીજો એકકેય નથી.

‘અહિ સકે અથવા તો હિંસકે સામનાની યોજના તો, વિચાર, પૂર્વક કરવી ઘટે. લશ્કરી ભાષામાં અવિચારી સામનો આધળું માહમ હશે અને અહિ મકે ભાષામાં તે નરી મુખાંધ હશે.

‘ધણીવાગ તો પીછેહઠમાં પણ ભાવિ સામનાની યોજનાઓ છૂપાવાયલી જણાય છે આવી યોજનામાંથી શરૂવીગતા જન્મી શકે ને સ્વાર્પણ પણ જાગી શકે દરેક પીછેહઠમાં મૃત્યુના ભયમાંથી જામતી ડરપોક વૃત્તિ વસતી નથી.

‘ખરી વાત છે કે શરૂવીર માનવી તો આક્રમણ કરનારાનો પ્રખર સામનો કરતા જ, મોતને ભેટી જશે. અને છતાંય મેં કહી છે એવી પીછેહઠ કરનાગ માનવી પણ ઓછો શરૂવીર નથી.

(‘હરિજન’ : ૧૨ એપ્રિલ ૧૯૪૨ : પાનું ૧૦૯ મું)

પણ આ વાત તો માત્ર ગરીબ માનવીની મિલકત પૂરતીજ થઈ આમાં ઔદ્યોગિક મિલકતની વાત કયાય આવતી નથી. પણ હું તો આવી ઔદ્યોગિક મિલકતોના વિનાશથી પણ વેગળા ગહેવાનીજ સૂચના કરૂ છું. એનાં કાગ્જોની મે ગજૂઆત કરી છે. અને એ કારણોને હું, હજી પણ, વળગી જ રહું છું.

મારી પાસેના ‘હરિજન’ના અકેમાંથી તો આવી મિલકતોને લગતી એકજ નોંધ મને માંપડી શકી છે. અને તે આ છે.

‘ધારો કે આટાની ચણી અથવા તો તેજ કાઢવાનાં કારખાનાનાં વિનાશનો મરાય હિતો થયો છે. હું આવાં કારખાનાં-ઓનો વિનાશ નોતરું નહિ પણ દારૂગોળાના કારખાનાનો વિનાશ

હું જરૂર નોતરું. મિલોનો વિનાશ હું નોતરું નહિ. અને નોતરાય તો તેનો સામનો કરવાને હું તત્પર જનું. ('હરિજન': ૨૪મી મે, ૧૯૪૨: પાનું ૧૬૭૫).

આનું કારણ ઉઘાડું પડ્યું છે. લક્ષ્મીનંદનોનો પક્ષપાત એ આવી મિલકતોનો વિનાશ નોતરાવનું મારું કારણ નથી. પણ જનતાને આરો આપનારી ચક્ષીનો અને માનવીને વસ્ત્રો આપનારી મિલોનો વિનાશ હું યોજું નહિં.

પણ એક વાતની ચોખવટ પણ મારે, સાથે સાથે જ કરવી ઘટે. રોજના સંલોગોમાં તો આવા કારખાનાઓનો વિરોધ પોકારવાને મેં મારું જનણું ક્યું છે. આવા કારખાનાઓ કરતાં હું તો આમોઘોગોને જ વધુ પસંદ કરું છું. હાથની મજૂરીથી હું સાખ્ખો કરોડો માનવીઓને પોષવાની ઈચ્છા કરું છું.

૩૧: અને અસ્થાનાદ મોકલાવેલા મારા હંગામના અરકામતો આ ઉલ્લેખ પણ ખામ ખાનમાં લેવાની હું સૂચના કરું છું: 'પણ જે વસ્તુ પ્રજાની માલિકીની અથવા તો જનતાના ઉપયોગની હશે, એ વસ્તુઓના વિનાશની નીતિ મદામકાની તો દોષ જ નહિ.'

આ બધું છતાં, સમજાવું નથી કે, પુસ્તિકાના લેખો મત્તનો આટલો બધો કમ્પ્રમાણુ શા સાર ક્યો છે !

૩૨: અને પુસ્તિકાના લેખો એક ઉલ્લેખ તો આવો પણ ક્યો છે:

'અદિમાથી જાપાનીઓને વેમગા ગામવાની ખાતી આપવાનો તો તેમણે ઇન્કાર ક્યો છે આવી આશાને તો તેઓ 'અધોઅધઃજ્વા' તરીકે જ ઓગખાવતા જળાપ છે.'

આ વાતનો ઉલ્લેખ લેખકે પોતાના એક કથનના આધારમાં કર્યો છે. એ કથનદ્વારા લેખકે એમ કહેવાનો જ પ્રયાસ કર્યો છે કે જાપાનીઓ અને સાથીમત્તા વચ્ચેની રણભૂમિ તરીકે હિંદને વપરાતું અટકાવવા માટે જાપાનીઓની માગણીઓ 'મંજૂર' કરવાની તત્પરતા પણ હું પ્રદર્શિત કરતો હતો.

આ વાક્ય 'હરિજન'ના એક લેખમાંથી લેખકે ઝડપેપુ જણાય છે. ૫મી જુલાઈ, ૧૯૪૨ના 'હરિજન'માં એક સવાલના જવાબમાં મેં આ ઉદ્ગારો કાઢ્યા હતા:

સવાલ: અહિંસાની રીતે, સાથી સત્તાના સૈનિકોને હિંદમાં રહેવા દેવાની વાત તમે મંજૂર કરો છો અને તમે એમ પણ કહો છો કે જાપાનીઓને હિંદમાં આવતા અટકાવનારો કોઈ અચૂક અહિંસક ઉપાય તમાગ હાથમાં નથી એટલે, સાથી સત્તાની અવગણના તમારાથી કરાય એમ નથી પણ તમારી જે અહિંસક શક્તિઓ હાગ ઇન્ટિશ સત્તાને હિંદમાંથી હટાવવાની ફરજ તમે પાડી શકો છો. એજ અહિંસક શક્તિ દ્વારા જાપાનીઓને હિંદનો કબજો કરતાં તમારાથી કેમ અટકાવાતા નથી? અને કોઈપણ બે મદમાતી સત્તાઓને પોતાની ભૂમિ પર લડવાનો અવકાશ આપતા અટકાવાની, અને એમ કરીને પોતાના દેશની ખાનાખરાબી આવતી અટકાવવાની, અહિંસક લડવૈયાની ફરજ તમે શા સાર જોતા નથી?

જવાબ: આ મવાલમાં એક ઉઘાડી જોડ મને મालૂમ પડી છે. જાવડાનાં જળમાં જે અંગ્રેજોનો વિશ્વાસ, જમાનાઓ ચયા રચાપિત થયો છે, એ અંગ્રેજોના દિલમાં અહિંસા પ્રત્યેની શ્રદ્ધા મગથી, ધડીકરામાં જ, પ્રકટાવાય નહિ હજી તો આવી શ્રદ્ધા, માગથી હિંદીઓમાં પણ, પ્રકટાવાઈ નથી.

અને હિંમની રીત કઠોર તો અહિંમની રીત ઘણી
જુદી જ હશે. હિંમની હરી જવાની વાત અંગ્રેજોને મલગાવીને
મે તેઓમા જમાવેલો રોડ, સાથી સત્તાના સૈનિકોને મમરડ
આપવાનો ઈન્કાર કરીને, ઉત્તરે વધારી મુકવાની માગી
કરતા નથી

અને અંગ્રેજોની યનામી વિદાય એકવા અહિંમક
હવામુમાથી તો આવનારી જ નથી. મમે તેમ પણ જૂના માલિકને
કાઢવા માટે વધારાનો ઉપાય નવા માલિકને આવતો અટકાવવામાં
પણ એકલો જ કાગળ જને એમ માનવાનું કોઈ કાગળ નથી

ધર્મા પડેલી વિટિલ મતનો ઈન્કાર તો, કો અટકારીને
અને એવી બીજી અનેક રીતે માગથી કરી શકાય. પણ બદામી
આવનાગ જાપાનીઓ આમે આ ઉપયોગ રી રીતે અજમાવી
શકાય ?

એટલે જાપાનીઓનો મામનો કરી લેવાની મારી તત્કાલ
છતાંય, અંગ્રેજ સેનાને તેનું સ્થાન હોવાની વાત કઠવાને દુ
તેવાગ નથી.

ઉપરોક્ત, આપણી રીતે આપણી ગ્રામ કઠવાને આપણે,
મદાય, તત્કાલ રીતે. પણ અંગ્રેજોને બામી નાખનારો બાગ તેમના
પર મુકવાની વાતથી પણ આપણે વેગળા જ રીતે નહિંતર તો
ઉપરોક્ત વીમ વગરનો આપણો અજોડ ઈનિદમ પે ગર્ભ જરી
(‘દિગ્ગજ’ - ૫ મી જુલાર્ક, ૧૯૪૨ : પાનું ૨૧૦ મું.)

મને મરાઠા પૂજારી મલગળ એમ ધારના જાણુ જ છે કે,
અહિંમની જે રીતિમાથી અંગ્રેજોની વિદાય મમી મમે, એ જ
રીતિમે ઉપયોગ જાપાનીઓને હિંમમાં અટકાવવા માટે પણ

કારગત થશે એટલે એ મનજન ધારતા જણાય છે કે સાથી મતાને સગવડ આપવાની મેં પાછળથી કરેલી વાત જરાય વ્યાજબી નથી. પણ આ ધારણાની વિચિત્રતા મેં ખુલ્લી કરી છે.

અહિંસામાની મારી શ્રદ્ધા તો, હજુય, અદર પડી છે, પણ જાપાનીઓ સામે ઝૂઝવાના ડેરા તરીકે કરાતો હિંદની ધર્મીનો ઉપયોગ અટકાવવા ખાતર અહિંસામાની મારી શ્રદ્ધા માથી સત્તામા પ્રકટાવવાનું કામ મારાથી જનવું નથી.

૩૩ : પોતે દોરેલા અનુમાનમાં વધુ જોર પૂરવા માટે જાપાનીઓને મેં કરેલી એક અપીલમાથી લેખકે નીચેના ભાગવું અવતરણ કયું છે.

‘અમારે તો એક અજોડ પરિસ્થિતિ જ વેઠવી પડે છે. નાઝીવાદ અને તમાગ પોતાના (જાપાનના) સામ્રાજ્યવાદના જેટલા જ તિરસ્કૃત અંગ્રેજોના સામ્રાજ્યવાદનો મામનો અમારે કરવો પડે છે.’

પણ, આમાથી, કેટલાકે વાક્યો લેખકે મર્યાદાપૂર્વક છોડેલાં જણાય છે. એ વાક્યો આ રવા :

‘અંગ્રેજોના સામ્રાજ્યવાદને લગતા અમાન સામના દાગ, અંગ્રેજ પ્રજાને દાનિ પહોંચાડવાની અમારી ધમ્મજા નથી. અમે તો, અંગ્રેજોનો’ હૃદયપલટો કરાવવાનો જ પ્રયામ કરીએ છીએ. અમારા રાષ્ટ્રનો એક અતિ અગત્યનો પક્ષ પોતાના પરદેશી ગજ-કર્તાઓ મામેના એક કાતિલ પણ શુભ ભાવનાવાળા સંગ્રામમાં રોકાઈ ગ્યો છે.

‘અમારા આ પ્રયાસોમાં કેઈ પરદેશીઓની મદાય અમને જોઈતી નથી. હું જાણું છું કે તમારી સામે એક ખોટી વાતની જ

ગમૂઆત ચર્ધ છે. અમાગ દેશ પગા તમાગ ઝમૂમી રહેલા આકમખુનો લાલ લઈને સાચી મુતાને મૂગગાવવા માટે અમે આજની ધડીની પમદગી કરી છે, એની તમારી મામે ગમૂ હગાવસી વાત જગાય સાચી નથી

‘પણ અંગ્રેજોને મૂઝવવાની જ અમારી નો મગજ હતી તો, અમારા એ હામનો આગંધ તો નાજથી મણ વરમે પૂરે’, અમે, લડાઈના આગંધની સાથે જ કગત.

‘અંગ્રેજોની વિદાયને લગતા અમાગ આદોલનોને લગતી કાર્મપણુ ગેમમજ તમે ધારો નહિ પણ દિદુસ્તાનની આઝ દીને લગતી તમે ઉચ્ચારેલી વાત નો સાચી જ હશે તો, અંગ્રેજોએ કરેલી દિદુસ્તાનની આઝદીને લગતી નદે-નાન પડીથી, દિદુસ્તાન પર આકમખુ ઉનાગવાનું કારણ, તમારે માટે તો, જોઈું જ હશે એ ઉપરાંત દિદુસ્તાનની આઝ દીને લગતી તમારી ચિંતા ચીનની મામે મગઈ ગઢેલા તમાગ અવાનક આકમખુ સુધે જગાય સંગત નથી.

‘મને દહેશત છે કે, હિંદની આઝાદીની જાહેરાત સિવાય, તમારી વિગટ હિંદને પહોંચી વળવાની તાકાદ સાથી સત્તાને મળનાર નથી

‘લડાઈને લગતા તમારા અને તમારા ભાગીદારોના ભયાનક કસબને આવી દેનારો કસબ કેળવ્યા સિવાય માથી સત્તા તમને પહોંચનાર નથી

‘તમારા આ કસબનું અનુકૂળ કરવાને સાથી મત્તા જે તત્પર થશે તો, જગતના પ્રજાવાદને અને વ્યક્તિઓની સ્વાધીનતાને લગતી તેઓની બધીય વાતો પર પાણી જ હશે

‘મને તો લાગે છે કે, તમારું અનુકૂળ છોડીને, સાથી સત્તા હિંદની આઝાદી જ ઉભી કરે આમ બને તો, નારાજ હિંદુસ્તાન પાસેથી મહાપગલું મેળવાયલા સહકારને મદદે આઝાદ હિંદુસ્તાનનો મુક્ત મહાકાર સાથી સત્તાને ચળે પડે

‘ન્યાયને નામે, તેઓના પોતાને સ્વાયત્ત ખાતર અને તેઓએ કરેલી જાહેરાતોને નામે અમારી અપીલ માથી મત્તા સામે અમે ધરીએ છીએ

‘ભયાનક જમ એ કોઈ એક જ સત્તાનો ઈન્કાર નથી આશ્ચર્યની વાત કે આ વાત તમારાથી સમજાતી નથી સાથી સત્તાથી નહિ બને તો કોઈ બીજી સત્તા જ ઉભી થશે અને એક દિવસે એવું થશે કે, તમારા પોતાના હથિયારથી જ, એ સત્તા તમારો પરાજય ઉભો કરવાના કામમાં લાગી જશે અને ધારો કે આવી લડાઈમાં તમારો વિજય થશે તો ય, તમારી ભાવી પ્રજાને મૌરવથી ઉજાગવાનો વાગસો તો તમારી એ પ્રજાના હાથમાં

પડનાર નથી આહે તેમ્ની કુચગતાપૂર્વક પણ હિલા કરાવનાં ધાતડી
દામોનુ ગોઝવ તો કાઢીથી લેવાય નહિ.

‘તમે છતરો એટલે તમાર મત્ત માગિત થશે એમ
માનવાની ભૂલ પણ કરો નહિ તમાગ વિજયનો અર્થ તો
એમ્નો જ થશે કે, વિનાશની તમારી શકિત વધુ મદદ હતી

‘આ વાત, માધી મત્તાને પણ, એટલા જ પ્રમાણમા
લાગુ પડે છે

‘હિંદુસ્તાનની આઝાદીની માગણી માથે, ફિદની ધગતી
પર માધી મત્તાના મૈનિકો રહેવા દેવાની વાત અમે મનૂર કરી
છે અમારી આવી તત્વગતા હાગ દુનિયાને અમે મનાવવાને જ
છમ્મીએ છીએ કે, માધી મત્તાના કામને કાઢ પણ પ્રકાગની હાનિ
પદોઆડવાની અમારી મગજ નથી અને તમારી મામે પણ એ
વાત ચોખ્ખી કરવાની અમારી છમ્મજ પણ એટલી જ જનદ ગદી
છે કે, તમારો માર્ગ પણ દિદમાં સદતર ખુલ્લો નથી.

‘તમારો મામનો અમારી સર્વ શકિતઓથી કરવાની વાત
અમે ચૂકનાર નથી અમારી છમ્મજ તો એવી જ ખરી કે, અમાર્ગ
આદિલનોની અમર તમાગ પર એવી પડે જેને પરિણામે તમે અને
તમાગ આપીદાગે તમાગ નૈનિક અધ પતનને માર્ગેથી પાછા વળો
અને માનવીએને સર્વોમાં ફેવન રી તમારી રીનો તમે,
આદલેથી જ, અન્યાયી ગ્દો

‘મરી અપીલી અમર તમાગ પર છમ્મજ કરનાં વધુ
પડવાની અમર મે ગખી નથી, અને અમર છે કે ન્યાયની બુવના
ઈન્સાફના હાથમાંથી દબુ છેક બાંની નથી, અને મરી એગખ

પણ તેઓને જરાય ઓછી નથી. પણ તમને તો હું ઓળખતો ય નથી, અને એટલે તમારા દિલનો ક્યામ કાઢવાનું મારે કામ જરાય મહેલું નથી.

‘વાચ્યું’ છે તે પરથી તો એટલું જ માની શકું કે, તલવાગ્ની ધાગ મિલાવની બીજી કોષ્ટ પણ ચીજને પીઠાનવાને તમે તૈયાર નથી.

‘એવું બનો કે તમારા સબંધમાં મેં જાણેથી વાતો મદતગ બોલી પડે !’ ને તમાગ દિનને હવાવવામાં મારી અપીલ કારગત બનો !

‘ગમે તેમ પણ, માનવહૃદયની નૈસર્ગિક કુણ્ણાદ્યમાની મારી શ્રદ્ધા હજી ભાગી નથી. એ શ્રદ્ધા પર આધાર ટેકરીને ઇગ્લાઈ મામેના આદેશનો હું ઉભા કરે છું અને એજ શ્રદ્ધાથી પ્રેરાઈને આ અપીલ તમને સંભળાવવાની હું તજવીજમાં પડ્યો છું.’

[‘હગ્ગિન’ : ૨૬ મી જુલાઈ ૧૯૪૨ પાનું ૨૪૦ મું.]

આ વાગા અવતગ્ણુમાથી પુસ્તિકાના લેખકે કરેલાં અધટિત અનુમાનોનો મ પૂર્ણ જરાય માપડી ગ્હે છે. મારે હૃદય, આ અવતગ્ણુદાગ, વધુ ઢિવાકું બને છે. અને ૮ મી ઑગસ્ટના ડંગવનો મર્મ પણ, આ અવતગ્ણુદાગ, વધુ મારી રીતે જ મમજાઈ શકે છે

પુસ્તિકાના લેખકના ભાયામાં ઘણા તીરો છુપાયલા જણાય છે. જાપાનીઓની ‘માગણીઓ’ મજૂર કરવાને હું તૈયાર હતો એવા પોતાના અનુમાનના જવાવમાં તે કહે છે કે :—‘કોઈક ઉજળતી લાગણીના સકે જમાં આવીને જ તેમણે (મેં) જાપાનીઓની આવી ઇગ્લાગતિ સ્વીકારવાની વાત ધારી હજો. એમાં તો શંકાજ

નથી કે તેમની આ લાગણી તો માત્ર એક લયમાયીજ જન્મી હતી
હિંદુસ્તાનને લડાઈની આગથી બચાવવાની તેમની ઇચ્છા હતી '

આનો ખીજો અર્થ એજ બને છે કે, અંગ્રેજ રાજકર્તાઓને
બહુલે જાપાની રાજકર્તાઓની ફેરબદલી કરવાનેજ હું તત્પર હતો

પણ મારી અહિં મા આટલી બધી દુર્ગંજ નથી 'હિંદુસ્તાન મા
મે સેક્રેટરીએટ ચોખવટ કરી છે કે, અંગ્રેજોના માત્રાજ્યવાદની
વિરાટમાં વિરાટ આગથી હિંદુસ્તાનને બચાવવા માટે તો, કોઈપણ
ભય કરમાં ભય કરે આજ વેકવાને પણ હું તૈયાર પડ્યો ।

અને હતાં, આવું અનુમાન તો માત્ર કમળાવાગી અંગ્રેજ
દોરી શકે

અને બ્રિટિશ સામે હું અધીરો થયો છું કાગ્યુ કે, બધાય
સામ્રાજ્યો સામે હું અધીરો બન્યો છું હું તો માત્ર એક જ
'લાગણી'ની 'પકડ'માં આવી ગયો છું—અને એ લાગણીનું નામ
છે, હિંદુસ્તાનની મુકબલ આઝાદી

૩૪ નહોમતનામાને ૧૪ મે પાને લેખકે એમ કહ્યું છે કે
'જુલાઈ ૧૪ મીનો ઈરાવ મહાસમિતિએ મજૂર ક્યાં પડીથી
અખમાતલવેસો સમક્ષ શ્રી ગાંધીએ આ જગવિખ્યાત ઉદ્ધારો કાઢ્યા
હતા 'પીકેદહનો સવાલ હવે રહેતો નથી અને મહેશાઓ ચનાવવાનો
સવાલ પણ હવે રહેતો નથી

'એમલે એગસ્ટના ઈરાવને લગતા બાપલુદાગ થી ગાંધીએ
માગેલી મુદત દરમિયાન સ હેશાઓ ચનાવવાનો મવાલ તો રહેતો જ
નથી

'શ્રી ગાંધીની ધરપકડ કરીને લડાઈ ઉભી કરવાનું
ટેટલાકોએ સરકાર પર દોષારોપણ કર્યું છે શ્રી ગાંધીના આ

ઉદ્ગારોમાં આ દોષારોપણનો જવાબ પણ પડેલો જણાય છે. ૧૪ મી જુલાઈએ જ, ઓગસ્ટવાળા ઠરાવના એક મહિના પૂર્વે જ, શ્રી. ગાંધીની વાત એવીજ હતી કે, પીએલડીની વાત હવે રહેતી નથી અને સંદેશાઓ ચલાવવાનો મવાલ પણ હવે રહેતો નથી.

‘અને વર્ધાના ઠરાવમાં તો સરકાર મહાસભાની માગણી જે સ્વીકારે નહિ તો, સામુદાયિક અધિલનો હિત્તા કરવાની વાત એકલી જ હતી, પણ મુંબઈનો ઠરાવ તો વધુ આગળ ગયો. મુંબઈના ઠરાવે તો સામુદાયિક આદેશનો મંજૂર પણ કર્યો.’

‘એ ઠરાવ પછીથી મળનારા વધુ સમય દરમિયાન સંદેશાઓ ચલાવવાની વાત તો રહેતીજ નહોતી. એ સમય જે સાપડયો હોત તો બ્રહ્મચરી યોજનાને અમલમાં મૂકવાની સંપૂર્ણ ગોઠવણ સિવાયની બીજી વાત તો, બાક્યે જ બનત.’

પણ હું બતાવવા ઇચ્છું છું કે, પુસ્તિકાના લેખકે કહેવા મારા ‘જગવિખ્યાત શબ્દો’ તો બોલાયા જ નથી. ૧૯ મી જુલાઈ, ૧૯૪૨ના ‘હરિજન’માં પ્રસિદ્ધ થયેલા આ મુલાકાતને લગતા મત્તાવાર અહેવાલમાં તો એ શબ્દો દેખાતા જ નથી. અને છતાંય મારી મચડીને, લેખકે પોતાનો હિલેખ હિમ્મો કર્યો છે. એ આખો અહેવાલ આવો હતો:—“બ્રિટિશ સરકાર તરફથી શરૂ થનારા સંદેશાઓને લગતી તમારી આશા કેટલીક હશે?”

“બનવાજોગ છે કે સંદેશાઓ સરકાર હિસા કરે. પણ તે ક્યારે કરે તે કહેવાય નહિ. એકબીજા પક્ષ વચ્ચેની તડખેડની વાત અહિં ગેટી નથી. માગણી તો એટલીજ છે કે, ખિનચરતે જ, બ્રિટિશ સત્તા હિંદુસ્તાન ખાલી કરે.

“અને આ મામણી તો માત્ર ન્યાયને માથે જ મંડાઈ રહે છે. છતાંય વિદાયને લગતા સંદેશાઓ મરકાઈ જઈ મવાલી શકે છે. આમ કરવામાં મરકારની ચોલા દશે મોડે મોડે પણ હિંદુસ્તાનની આઝાદીને લગતું જ્ઞાન સિટિય મરકારમાં જો જામત બને તો બધી વાત મહેલી અને સીધી બને

“પણ વિદાયની મુગશૂત વાતને લગતા સંદેશાઓનો સવાલ હવે રહેતો નથી. કા તો હિંદુસ્તાનની આઝાદી ઇગ્લાઈ મંજૂર કરે છે, અથવા તો કરતું જ નથી.

“હિંદુસ્તાનની આઝાદી મંજૂર કરીને ઇંગ્લાઈ આજનો આખો તખ્તો ફેરવી શકે છે. એટલું” અને તો હિંદુસ્તાનની જનતામાં નથી જ આશા જાગી શકે.

“હિંદુસ્તાનની આઝાદીનો દિવસ હિંદુસ્તાનનો, અને આખી દુનિયાનો, સોનેરી દિવસ થશે અને એના પશ્ચિમામે લડાઈનું નસીબ પસંદી જશે”

લેખકે તો લખ્યું છે કે, ‘વિદાયને લગતા સંદેશાઓનો મવાલ તો હવે રહેતો જ નથી.’ મારા આખા વક્તવ્યમાંથી તોડાયતું આ વાક્ય છેક અરથાને પડ્યું છે હું તો માત્ર સિટિય મરકાઈ તરફથી યશ કળાસા સંદેશાઓને લગતી રહેલી આશાને લગતા મને પૂછવામાં આવેલા સવાલનો જવાબ માત્ર આપતો હતો, અને આ મવાલના જવાબમાં વધગણવા ‘મંદેશાનું સ્થાન હવે રહેતું નથી’ એ શબ્દો જગત અરથાને નથી.

૩૫ : અને આ મરકાયેલાં વાક્યને માથે, ખીજાં વાક્યો પણ, લેખક તરફથી ખગડાઈ ગયાં છે. આ વાક્યોની લેખકે આવી રીતે રખૂઆત કરી છે : ‘એક તકનો સવાલ હવે રહેતો નથી :

પ્રતિદ બળવાની વાત હવે તો, પોકારામ ગઈ છે.' આમાં 'પ્રતિદ બળવા'ની નીચે લેખકે પોતાના ખામ લાગની લીટી કરી છે.

પણ મેં આપેલી મુલાકાતના, 'હિંજીન'માં પ્રમિદ થયેલા સત્તાવાર અહેવાલમાં તો, આ વાક્યો મળતા જ નથી. મને પૂછાયલા સવાલનો જવાબ આપવા માટે 'એક વધુ તક'ની વાતનો ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર તો ઓછી જ હતી. અને 'ઉઘાડો બળવો'વાળા શબ્દો તો મેં બીજી ગોળમેજી પરિપદ વેળાએ પણ વાપર્યા હતા. ફક્ત માત્ર એટલો જ હતો કે, 'ઉઘાડો બળવો' આગળ 'અહિંમત' શબ્દ મેં વાપર્યો હતો.

પણ મારી ઉલ્લેખાલ્લી મુલાકાત વચ્ચે તો મેં આ શબ્દો કે આ વાક્યો વાપર્યા જ નથી.

૩૬ : વિચાર કરતો હતો કે આ શબ્દો લેખકે શી રીતે વાપર્યા હતા. એટલામાં, મદલાએ, શ્રી. પારેવાસે મંગાવેલી 'હિંદુસ્તાન ટાઇમ્સ'ની કાપલ આવી ચઢી.

એ પત્રના ૧૫ મી જુલાઈ ૧૯૪૨ ના અકમા નીચેનો મંદેશો પ્રમિદ થયો છે :

વર્ધાગંજ, જુલાઈ ૧૪

“વિદાયને ભગતી દખાસ્ત પાછી ખેંચવાનો અથવા તો મંદેશાઓ ચલાવવાને લગતો અવકાશ હવે ગ્રહેતો નથી. કાં તો તેઓ હિંદુસ્તાનની આઝાદી મળૂં કરે, અથવા તેનામંજૂર કરે.” આવા ઉદ્ગારો મદલા આપીએ, કેમિમના કરાવ પગલે, મેવાગ્રામની અખતારી મુલાકાત દમીઆન, આજે ઉચ્ચાર્યા હતા. ગાંધીજીએ જણાવ્યું હતું કે, ‘મને જોઈતી ચીજ કામગીરી પગની આઝાદી નથી. જીવતા સ્વગળ નિરાય બીજું કશું મને જોઈતું જ નથી.’

તેમની ચળવળને પગિણામે માથી સત્તાના યુદ્ધ પ્રયામે આડે ઉભા થનારા અતગમના મવાલનો જવાજ અપતા મહાત્મા ગાંધીએ જણાવ્યું હતું કે, 'અમારા આદેશનો માત્ર ચીનને મહાત્મા આપવા માટે જ યોગતા નથી માથી મવાના લાભની પણ એ આદેશનોમા યોજના પડી છે'

આમની મહાત્મા ઉચ્ચારાવલા શ્રી એમરીના શબ્દો પ્રત્યે ગાંધીજીનું ધ્યાન દોગવામા આવતા તેમણે જણાવ્યું હતું કે, 'મને દહેશત છે કે, આથી પણ વધુ જલદ ઉદ્દગારો સંભળવાનું હિંદુસ્તાનનું નમીન હજુ બાકી રહ્યું છે પણ જોએએ આગળ જવાનો જ નિર્ભય યોદ્ધો છે, તેઓનો માર્ગ રૂઢવાની આવા જલદ ઉદ્દગારોની તાકાત નથી

ગાંધીજીએ વધુમાં જણાવ્યું હતું કે 'એક વધુ તકનો સવાલ તો હવે નહેતો જ નથી ઉઠાડા બગવાની વાત પોકગાઉ રહી છે'

ગાંધીજીના આદેશનોનું સ્વરૂપ દોરી જતાવવાને લગતા મવાલનો જવાજ અપતા તેમણે જણાવ્યું હતું કે

'જને એટલા વિશ્વાસ પાયા પર સામુદાયિક આદેશનો ઉભા કરવાની મારી ધાણા રહી છે માશુ. પિં આદેશનોમાં જોટલી વાત આની થકે એ બધી વાત આ આદેશનોમાં સામેલ થશે લોકોથી જનતા જણ કરવાની મારી તજવીજ રહી છે આદેશનોનું સ્વરૂપ મ પૂર્ણ રીતે અદિસક હશે'

ગાંધીજીના પોતાના કાગવામને લગતા મવાલનો જવાજ અપતા તેમણે જણાવ્યું હતું કે, એ વાત તો અતિ મુનાયમ ગણાય. કા લગમ નોતગવાનો મવાલ તો આ વખતે નહેતો જ નથી

બનતી હુંડી અને બનતી ઝડપી ચળવળ મિત્રાય મારી ખેવના બીજ એકેકે ય નથી'—એ. પી.

૩૭ : આ સદેશથી મારી આંખ ઉઘડી ગઈ છે. મારા હૃદયગારના ખોટા અહેવાલો તો મારે ધણીવાર વેઠવા પડ્યા છે. અને આ અહેવાલ જો વધુ ખરાબ નથી તો થોડાક ખરાબ તો જરૂર બન્યો છે.

આ અહેવાલમાંથી જ લેખકે, મે ઉપર ઉલ્લેખેલાં વાક્યો, ઝડપેલાં જણાવ્યું છે. પણ 'હરિજન'ના અંકો તો લેખકની મામે 'હાજર' હતા. મારી મુલાકાતનો મં'પૂર્ણ' અહેવાલ એમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો તો પછી, લેખકે બહારના સંકારપદ અહેવાલનો ઉપયોગ શા માટે કર્યો ?

અને મારી સામેનો આરોપ ધડવા માટે 'હરિજન'નો ઉપયોગ તો લેખકે ધણીવાર કર્યો છે. પુસ્તિકાના ૧૩ મા અને ૨૪ મા પાનાઓ પર લેખકે 'હરિજન'નો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ જ જગ્યાએ લેખકે 'હરિજન'ના ૨૩૩ મા પાના પરથી એક ઉતારો કર્યો છે. તો પછી ઉપરોક્ત બે વાક્યોનો ઉલ્લેખ લેખકે બીજા અહેવાલમાંથી શા માટે કર્યો ?

પણ આ વાતની વધુ ખજાણો કરવાની જરૂર હું જોતો નથી. મારા હૃદયમાં તો ઊંડી વેદના જ થઈ છે. 'એ. પી. ના અહેવાલમાં આ બે વાક્યો શી રીતે આવી ગયાં એની સમજ મને પડતી નથી. ઇચ્છા હોય તો આ વાતની તપાસ સગર આદરી શકે છે.

૩૮ : પુસ્તિકાના લેખકના આ ઉલ્લેખો આમ ખોટા પડ્યા પડીથી, આ ઉલ્લેખો પર આધાર માંડનારી લેખકની બીજી બધી વાતો પણ, એટલીજ, નિગાધાગ બને છે.

હું તો હજીય માનું છું કે, ઉતાવળ પગલું ભરીને સરકારે સ કટને નિર્મનજી કસું છે આ મ કટને માટે હું તો સગકારને જ તહોમતદાર ગણુ છું આખા હિંદુસ્તાનમાંથી એક જ ગતમા કરવામાં આવેલી ધગપકડોની યોજના એ એક ગત વચ્ચે જ કરવામાં આવી હશે ?

અને વધોના અને મુળમના કરાવો વચ્ચે એક પાડવાનું કામ પણ વ્યાજ ા નથી મુળમના કરાવે વધોના કરાવ ૧ જૂઠું કથો છે, અને મદેશાઓ પડી જાગે તો અગવળ ઉભી કરવાની અને તેની દેગવણી કરવાની સત્તા આ બને કરાવોએ મને સુપરત કનો છે

પણ ગયા ઓર્ગરટની ૮ મી તારીખના કરાવથી અગવળના મડાણુ તો કરવામાં આવ્યા જ નથી

મારી અગવળના મડાણુ પહેતા તો, મારી પેઠે, આખા હિંદના મહામજાવાદીઓને પણ, કરાવામાં જ પૂગવામાં આવ્યા હતા

એટલે અગવળ સર કરવાનો અપગધ મારો નથી, સગકાર મિત્રાય કોઈનો નથી

અને અગવળે ધારણુ કરેલું સ્વરૂપ પણ મારી યોજના નથી અગવળની લગામ જો માગ હાથમાં જ ગહેરી હોત તો, અગવળનું સ્વરૂપ, સદતર, ભુદુ જ બનત

હું અગવળને ‘ઝડપી’ કરત, ‘ટૂંકી’ કરત—‘ઝડપી’ અને ‘ટૂંકી’, યુસ્તિકા લેખકે કહ્યું છે તેમ હિંમક રીતે નહિ, પણ અહિંમક રીતદાર

પણ પોતાના હિંમત ઉપાયો દ્વારા સરકારે આંદોલનોને ‘ઝડપી’ અને ‘ટૂંકા’ કર્યાં.

શ્વાસ ખાવાનો સમય મને સાંપડ્યો નહિ સાંપડ્યો હોત તો, હું વાર્ષિકરોયને મળત, અને મહાસભાની માગણીનું વ્યાજખીપણું પુરવાર કરી આપવાને ભગીરથ પ્રયાસો હું જરૂર કરત.

લેખકે માન્યું છે એમ માનવાનું કોઈ કારણ નથી કે, ‘વચ્ચેના સમયનો ઉપયોગ’ તો ચળવળને સંપૂર્ણ બનાવવા માટે જ કરવામાં આવનાર હતો. પોતાની વાત સાચી કરાવવા માટે મુંબઈમાં મળેલી અખિલ હિંદ મહાસભિતિની બેઠકની આખી કાર્યવાહી પ્રત્યે લેખકને દુર્લક્ષ કરવું પડ્યું છે, અને પોતાને અણગમતો ‘અહિંસા’નો શબ્દ પણ લેખકને ઊડવો પડ્યો છે.

૩૯ : ધર્મણુ ટાળવાને હું અતિ આતુર હતો. અને સાથી સત્તાને પાછી પાડવાનો મહામહાનો વિચાર ક્યારેય નહોતો. મારા આ કથનની સાબિતી માટે મારાં લખાણો અને ભાષણોમાંના થોડાક ઉતારાઓ હું અહિં હાજર કરું છું :

“અમારા મજબૂત હૃદય માત્રથી જ, બ્રિટિશ સત્તાને હિંદમાંથી કાઢી મૂકવાની વાહીવાત વાત અમે કરતા નથી. એમ કરીએ તો મહાસભિતિની બેઠકની જરૂર શા સાર પડે ? કરાવોની જરૂર શા માટે પડે ? અને તમને બધાને આ મુલાકાત આપવાની જરૂર પણ શા સાર પડે ?” [‘હરિજન’ : ૨૬ જુલાઈ, ૧૯૪૨ : પાનું ૨૪૩ મું].

સવાલ : ‘આઝાદીના સવાલ પરત્વે કોઈ પંચનો સ્વીકાર કરવાની વાત વ્યાજખી નથી ?’

જવાબ : “ના. આઝાદીના સવાલ પરત્વે એવી વાત બાજબી નથી. આઝાદી સામેનો પક્ષ મને જોષિતો નથી. આઝાદીનો સ્વીકાર તો એક સમાન વાત તરીકે જ કરાવો ઘટે છે, તે પછીની વાતો પરત્વે પંચનો સવાલ આવી શકે, પણ આવા પંચનો સ્વીકાર તો, [હિંદુસ્તાનની આઝાદીના સ્વીકાર પછી જ, આવી શકે, પહેલાં નહિ.” ‘હરિજન’ : ૨૪ મી મે, ૧૯૪૨ : પાનું ૧૬૮ મું

એક અંગ્રેજ ચર્ચાપત્રી : ‘હિંદ અને બ્રિટન વચ્ચેના સવાલના મંબંધમાં તમે પંચની માગણી કરશો ખરા ?’

જવાબ : ‘શા સાર નહિ ? જૂતકાળમાં તો, આવી માગણી, મારા તરફથી કરવામાં પણ આવી જ હતી.’ [‘હરિજન’ : ૨૪ મી મે, ૧૯૪૨ : પાનું ૧૬૮ મું].

આજ ધડીએ ખરી ચળવળ મંડાતી નથી. કેટલીક સત્તાઓ તમે મને આજે સુપ્રત કરી છે. સૌથી પહેલાં તો હું નામદાર વાઇસરોયની મુલાકાતની જ માગણી કરીશ. આઝાદીની આપણી વાત સ્વીકારવાની હું તેમને વિનવણી કરીશ. બે ત્રણ અઠવાડિયાં તો આમ ચાલ્યા જશે.

એ દરમિયાન તમે શું કરો ? હું કરીશ. રેંટીયો હાજર પડ્યો છે, અહિંસક અશિલ્પનો વચ્ચેના રેંટીઆના સ્થાનની વાત મોલાના માહેબને ગળે હિતારી આપવા માટે મારે ધણી મહેનત કરવી પડી.

રચનાત્મક કામના ચોદ મુદ્દાઓ તમારી મામે પડ્યા છે. આ કાર્યક્રમમાં જીવ પૂરવા માટે ઘણું કામ તમારે કરવું રહ્યું છે.

તમે સૌ તમારી જાતને આજથી જ, આ ધડીથી જ, આઝાદ ગણો. બ્રિટિશ માત્રાજ્યની એડી તબેથી, તમે, આ ધડીએ જ, છૂટા બનો આઝાદી આરતા પહેવા આઝાદીની ભાવના ઉભી કરો.

જે ધડીએ ગુલામ પોતાને આઝાદ ગણે છે, એ જ ધડીએ, તેની પરાધીનતાના બધનો, મદતર, ભાગી પડે.

જે ધડીએ ગુલામ પોતાને આઝાદ ગણે છે, તે જ ધડીએ, તે માસિકને સભળાવી શકે છે કે, આટલા દિવસો પથ"ત હું તમારી ગુલામીમાં હતો, હવે હું આઝાદ થયો છું. તમાગ પરનો મારો આધાર મેં હવે ઓછો કર્યો છે. મારા ગુજરાનનો આધાર હવે આપના પર નથી પ્રભુ મિત્રાઈ કાઈ પર નથી. પ્રભુએ મારામા આઝાદીની પ્રેમણા કરી છે. મારી ગુલામી ત્રીટી ગઈ છે. મારી આઝાદી આવી પડી છે.

'રમે માનતા કે, વાઘસરોય સાથે હું કોઈ પ્રધાનપદના સોદાની વાત કરનાર હતો! મુકમ્મલ આઝાદી મિત્રાઈ મને મંતોપ વળનાગ નથી. એમ બને કે મીઠાનો કર દૂર કરવાની ઉદારતા વાઘસરોય ધારણ કરે. અને કદાચ, એમ પણ બને કે, દારૂની બદી નાબૂદ કરવાની વાત પણ વાઘસરોય મંજૂર કરે. પણ મારી વાત તો એક જ હતી—મુકમ્મલ આઝાદી, એથી ઓછું કાંઈ પણ નહિ.

એક દૂંઠા મત્રની હું તમને બક્ષિમ કરું છું. એ મત્ર તમાગ હદય પર કોતગાઈ જાશે. એ મત્ર તમારો આમ થશે. એ મત્ર આ છે—'કરેજે વા મરેજે'.

કા તો આપણે હાથે દિદ આઝાદ થયો, અથવા તો આપણું મસ્તક ધડ ઉપરથી જુદુ થયો. દિદુસ્તાનની ગુનામી ભેરાને આપણે જીવ્યું નહિ.

કાગવામની વાત તો છેમીજ કરો મને છૂગે રાખવાની વાત મગકાને જે મળૂ હશે તો, જેવ લગવાની વાત તમારી સામે હું કરનાર નથી જેનમગતી દાગ, મરકારના મકટના સમયે, તેની મૂઝવણ વધાગવાની મારી મરજી નથી

આઝાદીનો જ વિચાર કરજો આઝાદ માનવી તરીકેનું જીવન હવે જીવતા થજો

પ્રજુના માનિધ્યમા અને અતગની માફીએ પ્રતિદા કરે છે, આઝાદી મેળવ્યા મિવાય જ પડુ નથી જાન ખોશો તે અમર થશે અને જીવવા હમ્મશે તે મોનને તાબે થશે આઝાદી માયકાગનાઓની વસ્તુ નથી [૮ મી ઓગસ્ટની મહાસમિતિની બેઠક મામેના પ્રવચનમાથી]

૪૦ તહોમતનામાને ૧૧ મે પાને લેખકે લખ્યુ છે કે - 'વાતનો સાર કહુ તો, જપાન મામેની દિલની રક્ષા કરવાને એકની અદિસા કારગત જાનવાની વાતમા શ્રી ગાધીની શ્રદ્ધા નહોતી દિલની રક્ષા કરવાની માધી સત્તાની સક્તિમા પણ શ્રી ગાધીની શ્રદ્ધા નહોતી અન્દાજાદવાગા કંસવના ખગડામા તેમણે કહ્યું હતું કે, દિલની રક્ષા કરવાને મિગ્ન અશક્ત હતું

'શ્રી ગાધીના હાજી જાવ દિલમાધીના આદોલનોમાધી અંગ્રેજોની વિદાય આવનાર હતી અને તે પછીથી દિલુસ્તાનની કામચલાઉ મગકાર અસ્તિત્વમાં આવનાર હતી અથવા તો, તેમણે કહ્યું હતું તેમ આધી આવનાર હતી દિલી લશ્કર વિખેગવાનું હતું માધી સત્તાની સેનાને, કામચલાઉ મગકાર મામેની મિલિની ચરતો અનુમાર દિલમાં ગહેરા દેરામા આવનાર હતી આ મેનાને સહાય આપવા માટે, જપાન સામે દિલુસ્તાન અમલકાર કરનાર

હવે —જે કે, શ્રી ગાંધીના પોતાના કથન અનુમાર, માધીસેનાની લડાઈ સામે, આવા અમદકાગનો ઉપયોગ ઓઝો જ હતો.

‘અને છેલ્લે, આ બધી દલીલો છતાંય હિંદુસ્તાનની રક્ષાને લગતી સાથીસેનાની તીકાદ પરની શ્રી ગાંધી અને મહાસભાની શ્રદ્ધાની વાત માની લઈએ તો ય, સાથીસેનાની આવી તીકાદના હિંદુસ્તાનની કામચલાઉ મરકારની ચનારી સુયોગ્ય ગ્યનાને માથેના આધાગની શ્રી ગાંધીએ કરેલી વાત વીમગાય નહિ.

‘આવી સગકાગમા હિંદના બધા પક્ષોનું પ્રતિનિધિત્વ ગખવામા આવનાર હવે તો પછી, એ સરકાગના ભાવિ વર્તાવની વાત શ્રી. ગાંધીથી એકલાથી તો શી રીતે જ કરી શકાય ? પણ એ સગકાગ પગની પણ મહાસભાની જ સત્તા મર્વોપરી ગખવાને શ્રી ગાંધીની મરજી હોત તો મારે કંઈ કહેવું નથી.

‘મુબઈના ઠગવમા, આહે તેવી બુનદ વાતો પોકાગવામા આવી હતી છતાં ય, આવું પદ ભોગવવાની મહામભાની દાનત તો ચોખ્ખી જ હતી.

‘તો પછી, પરિસ્થિતિ તો એવી જ બને કે, હિંદુસ્તાનની કામચલાઉ સરકાર પગ એક એની ટોળીનું વર્ચસ્વ પડે જેનું માનમ પગજવથી રગાયતું હવે અને જાપાન સાથે મદેશાઓ ચનાવવાની વાત જેના નેતાએ કયાગની જ પોકારી હતી.

‘હિંદની કામચલાઉ સગકારની સ્થાપના પગીથી કગવામા આવનાના કેમી એકતાને લગતા પ્રયાસોની જારીક તપાસ કગવાની ઈચ્છા નથી. આગલા પારીઆકમા કહેવાઈ ગયું છે કે આવી મગકાર માથે વર્ચસ્વ સ્થાપવાની મહાસભાની ઈચ્છા ચોખ્ખી હતી. રાષ્ટ્રનો હરવામી અભિપ્રાય પણ માનતો જ હતો કે, મહામભાની

મકમલ તો, હિંદુસ્તાન પર દેવિય-હિંદુસ્તાન સ્થાપનાને લગતી જ હતી. શ્રી. ગાંધીનાં પોતાનાં લખાણોમાંથી જ માત્રમ પડે છે કે, આવી મરકાર સ્થાપનાને લગતી શ્રી. ગાંધીની શ્રદ્ધા પણ જોઈ જ હતી.'

આ દ્રષ્ટાંત, અતિશયોક્તિનો એક સુંદર નમૂનો બન્યો છે. મારા મંતવ્યોની, મહાસભાનાં વક્તવ્યોની અને આકંઠી ઓગળના ઠગવની અતિશયોક્તિ આ નમૂનાએ જરોતર કરી છે.

હું માનું છું કે, માગ આ વક્તવ્ય દ્વારા, મારી પરિસ્થિતિની મેં જરોતર ચોખવટ કરી છે અને મેં જરોતર જતાવી આપ્યું છે કે, મારે લગતી એસમજ પ્રસારવાનો લેખકે એક પાનકી પ્રવાસ કર્યો છે.

પણ લેખકની આ અતિશયોક્તિ કામે મારા મંતવ્યોની વધુ ચોખ્ખી રજૂઆત હું હાજર કરું.

હતી. પણ આ કામ તો તોજ બને બે અંગ્રેજોની વિદાય શાંતિપૂર્વક બને. નહિતર આંધીનો સમય આવી પડે.

સ્વ હિંદી સેના તો, સ્વાભાવિક રીતેજ, વિખેરાઈ રહે, કારણ કે એની રચના અંગ્રેજ સરકારે કરી છે, સિવાય કે, એ સેના સાથી સત્તામાં મેળવાઈ જવાની વાત મંજૂર કરે અથવા તો, પોતાની વફાદારી તે હિંદની કામ ચલાવે સરકારને ચરણે ધરે.

ગ સાથી સત્તા અને આઝાદ હિંદની સરકાર સાથેની સંધિ અનુસાર સાથી સત્તાની સેના હિંદુસ્તાનમાં રહી શકે છે.

ઘ હિંદુસ્તાન બે આઝાદ બને તો બની શકતી લશ્કરી સહાય તે આપી રહે. પણ હિંદુસ્તાનના ઘણા વિરાટ પ્રદેશોમાં, જ્યાં લશ્કરી શક્તિઓ હજી જરાય વિકાસ પામી નથી ત્યાં તો, જનતાનું કામ, અતિ ઉત્સાહપૂર્વક, અહિંસક રીતે જ, આગળ જશે.

૪૧: તે પછીથી, લેખકનો સારાંશ કામચલાઉ સરકારની વાત કરે છે. આના સંબંધમાં મહાસભાના ઠરાવના લાગતાવળતા ભાગો જ હું હાજર કરું:

“ એટલે, અખિલ હિંદ મહાસમિતિની આ બેઠક અંગ્રેજ સરકારે હિંદુસ્તાનમાંથી હટી જવાની મામણી કરે છે. અંગ્રેજ સરકારની આવી વિદાય પછીથી, હિંદુસ્તાનમાં કામચલાઉ સરકારની સ્થાપના થશે.

“ આ કામચલાઉ સરકાર સાથીસત્તાની બેઠ હશે. માનવ-જનતાની આઝાદીની રક્ષાના તમામ પ્રયાસોમાં આ સરકાર સાથી સરકારની સાથેજ હશે.

“ આવી કામચલાઉ સરકારની સ્થાપના રાષ્ટ્રના તથા ય પક્ષોના સહકારની ખેવના કરે છે

“ આ સુકાગમા દિંદના તમામ મુખ્ય પદોનું પ્રતિનિધિત્વ સામેલ થશે.

“ આવી સુકાગનું પહેલું કામ તો, અદ્વિસક અને દિસક, તમામ શક્તિઓ દ્વારા, દિંદની આઝાદીની ગ્લાનું જ હશે ખેતર અને કાગખાનાંના કામદારોનું હિત આગળ ધપાવવાનું કામ આ આઝાદ સુકાગ કરતી હશે. અતને છેડે તો, સુતાની સૂત્રો આ કામદારોના હાથમાં જ ગ્રહેરા થશે.

“ આ કામચલાઉ સુકારને હાથે એક લોકપ્રતિનિધિ મહાની ગ્યના થશે. આ મહાને હાથે, દિંદની આખી જનતાને સ્વીકાર્ય એવું બંધાગણ તૈયાર થશે.

“ મદામહાના મત અનુસાર તો, આ બધારણની ગ્યના સમૂદાયત્વના પાયાને માથેજ મંઠાવી થટે છે. આ સમૂદાયત્વના નિગનિગળા એકમોની પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતા સચવાવી જ થટે. દિંદુરતાન અને સાથી સુતા વચ્ચેના જાવિ મુંઘધની વાત લાગતાવળગતા પડેલા પ્રતિનિધિઓની આમ મતજા દ્વારા જ નક્કી થશે જનતાના સંપૂર્ણ બગ સાથેની, આક્રમજનો મામનો કરવાની આઝાદ દિંદની તાકાદ વધુ મદદ હશે.

“ છેલ્લે, જાવિ દિંદની ગ્યનાને લગતા પોતાના ખ્યાલનું આટલું સ્પષ્ટીકરણ કર્યા પછી પણ, અખિલ દિંદ મદામહા મમિતિ અદેર કરે છે કે, જનતાની લાન હમી કરીને, દિંદુરતાનની સુતાની લગામ પોતાના હાથમાં ધાગજ કરવાની મદામહાની ઇચ્છા નથી. સુતા અરે પણ આવશે તારે પણ, આવેથી સુતા તે, જનતાનેજ મુશ્કેલ થશે.”

મારો દાવો છે કે આ ઠરાવમાં કોઈ પણ ‘અવ્યવહાર અથવા તો વધુ પડતી વાત’ તો કરવામાં આવી જ નથી

ઠગવનું છેલ્લું વાક્ય મહામહાની સચ્ચાઈ અને તેની તટસ્થતા બરોબર પુરવાર કરે છે

અને હિંદુસ્તાનના બધા પક્ષો જાપાનની સામે પડ્યા છે અને ફાસી અને નાઝી સત્તાની પણ મામે જ પડ્યા છે એટલે, એ વાતના ઉત્તેજની તો આવશ્યકતા જ નથી કે, જે કોઈ પણ કામચલાઉ સરકારની હિંદુસ્તાનમાં સ્થાપના થશે, એ સરકાર, હિંદુસ્તાનની આઝાદી જાહેર કરીને સાચી, પ્રજાવાદી અનેલી સાચી સત્તાની સાથેજ હશે

૪૨ અને કોમી એકતાના સંમધમાં તો, એ એકતાને તો, હિંદુસ્તાને પોતાનો પ્રાણપ્રશ્ન ક્યો છે મહામહાના પ્રમુખ આખા જગતની ઇસ્લામી આલમ વચ્ચેના એક સુવિખ્યાત પડિત રહ્યા છે આ ઉપગત, મહામહાના મંત્રીમંડળમાં ત્રણ મુસ્લિમ સભ્યો પણ, મામેન રહ્યા છે

આશ્ચર્યની વાત છે કે, લેખકે ઇસ્લામી અભિપ્રાયનો ઉત્તેજ ક્યો છે

હિંદુસ્તાનની મહામહાના ‘કોંગ્રેસ-હિંદુગજ’ સ્થાપનાના ઇગદાઓને લગતી વાતો મુઝિમ લીગ બને ફગવ્યા કરે, પણ મુસ્લિમ લીગની પાખ તળે આશરો લેવાનો એક મમય સરકારનો પ્રયાસ તો જરાય જાજતોજ નથી

‘જુલદ પાડો અને ગજ કરે’- વાળા સામ્રાજ્યવાદી મંત્રની ચાલ આમાં તો ઉધાડી જ પડી છે

મુસ્લિમ લીજ અને મહાસભા વચ્ચેના મતભેદનો સવાલ તો અમારા ઘરનોજ સવાલ પડ્યો છે. પહેલાં નહિ તો, પરદેશી સત્તાની વિદાય પછીથી તો, આ મતભેદો, જરૂર, શીડી જ જશે.

૪૩ : બીજા પ્રકરણનો અંત પુસ્તિકાના લેખકે આ રીતે કર્યો છે : 'મહાસભાની માગણી ને મનૂર થશે તો, સાથી સત્તાના પ્રમાણેને એ માગણી અડચણ નહિ પણ મહાયજૂત થશે એવી દેશવ ધડનારોએની માન્યતાનો આધાર આ બે વાતને માથે જ રહ્યો છે—એક, સાથી સત્તાને સહાય કરવાની ને સંસ્થાની પ્રતિષ્ઠા હતી એ સંસ્થા, પોતાની માગણી ને નામંજૂર કરાય તો, સાથી સત્તાને અડચણરૂપ થનારાં સામુદાયિક અધિકારો જમગવાની વાત આ સાર કરે ? અને બીજું, હજુ તો, થોડાક સમય પૂર્વે જ, સાથી મતને મહાય આપવામા શ્રી. ગાંધીએ ગણાવેલા 'પાપ'ની વાત ખ્યાલમા ગખતા ચોખ્ખું નથી કે, પોતાની રાજદારી માગણીઓને સંકટમાં સપડાયલા ઉગ્રવાસ પાસે અમલમાં મુકવાની ધડી મહાસભાના આગેવાનોએ આવેલી જ માતી હતી.'

‘આ સવાલોના જવાબ તો વાચનારાઓ જ આપી રહે.’

મારે તો આ સવાલના જવાબો બે રીતે જ આપવા ઘટે છે—વાંચનાર તરીકે અને તહેામતદાર તરીકે. હું માનું છું કે મહાસભાની માગણી ને સ્વીકારવામા આવે તો સાથી સત્તાનું સામર્થ્ય, જગતભરમા, વધુ મોટું બને અને મહાસભાની માગણીનો ને ઇનકાર કરાય તો એ માગણીને અમલમાં લાવવા માટે માથી સત્તાનું તંત્ર અટકાવી મૂકનારી હિંદચાલ હિંદુસ્તાન ઉભી કરે. એ બે વાતો વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારની અમંગલતા જીવતી નથી.

સાથી સત્તાનું 'તંત્ર અટકાવી મૂકવા' માટે મહામભા-
વાદીઓ પ્રાણ પાથરવાને તૈયાર થયા છે. એ એક જ વાતમાં
મહાસભાની સમ્યાપ્તિ મદદમાં સદર પુરાવો પડ્યો છે.

સાથી સત્તાનું તંત્ર જો પ્રજાવાદની જ લડતમાં પડ્યું છે
તો મહાસભાની મામણીનો સામનો કરવાની જરૂર તો એ તંત્રને
માટે અતિ ઓછી જ હશે.

મારી માન્યતા વધુ મજબૂત બની છે કે, લડાઈનું
સંચાલન કુશળતાપૂર્વક તો કરવામાં આવતું જ નથી. લડાઈના કુશળ
સંચાલન સાથે મડાઈ રહેલા સાથી સત્તાના એક સામે ચીન,
હળવે હળવે વૃદ્ધિ જણાય છે.

મહાસભાને કચડી નાખવાનો પ્રયાસ કરીને, જાપાનની
એડી તલે દનાયલા ચીનની લાખખોની જનતાને મળનારી સહાય
આડે સાથી સત્તાએ એક મહાન અવરોધ ઉભો કર્યો છે.

૪૪. અને ખીજ મવાલનો જુદો જવાબ આપવાની
આવશ્યકતા મને દેખાતી નથી. માગ 'આદેશ' અનુસાર જે
મહાસભાવાદીઓએ, એક વર્ષ પૂર્વે, સરકારને માણસો અથવા તો
નાણા આપવામાં 'પાપ' માન્યું હતું એ મહામભાવાદીઓને આજે
હું ખીજે 'આદેશ' મમર્ણ કરું છું તો પછી એ મહાસભાવાદી-
ઓનો સવાલ તો ગ્રહેતો જ નથી.

મારે પોતાને માટે તો, એક વર્ષ પૂર્વે હતો એટલો જ
લડાઈ પ્રત્યેનો મારો વિરોધ, આજે પણ, મોજૂદ પડ્યો છે. પણ
બધામ મહામભાવાદીઓ પણ આતુ જ માનસ ધગવી રહ્યા છે
એમ માનવાનું કાગ્ય નથી.

અહિંસાની નીતિનો મહાસભા તો હમણા જ, ત્યાગ પણ કરે-જો એમ કરવાથી આવનાગ સ્વરાજની તેને ખત્રીજ મળે અને એ વખતે મારી સલાહ પૂછના આવનારા માનવીઓને તો હું એમજ કહું કે, પોતાના અને પ્રજાવાદને નામે લડાઈમાં પડેલી પ્રજાના હિંદારના પ્રયાસમાં જ તેઓ મશગૂલ બને

લશ્કરી તાલીમની જરૂર આ પ્રયાસમાં જો પડતી જણાય તો, મને અને મારા જેવું માનસ ધરાવતા અન્ય માનવીઓને ઊડીને, જનતા એવા પ્રયાસમાં પણ બંધે મશગૂલ બને

ગઈ લડાઈમાં અને ભોર લડાઈ વેળાએ પણ મેં તો આમ જ કયું

એ વખતે હું 'સારો માણસ' હતો કારણ માત્ર એટલું જ હવું કે, માર્ગ પગલાઓ સ્થિતિ સંગ્રહરતે રચતા હતાં આજે સંગ્રહર મને પોતાના દુસ્મન તરીકે માનતી જણાય છે-હું પદ્મચો છું એટલા માટે નહિ, પણ ત્રાજવામાં પડેલી મરહમ જોખમાં ઓછી ઉતરી છે એટલા ખાતર

ગઈ કાલે હું અમરનેનો સદાયક હતો કારણકે તેઓના શુભ હેતુઓમાંનો મારો વિશ્વાસ મહત્તમ હતો આજે હું તેઓના રસ્તા પગે એક કટિ બન્યો ॥ કાગળકે, મારામાં જન્મવેલા વિશ્વાસનું પાલન કરવાને સ્થિતિ મરમર આજે તૈયાર નથી

લેખકે ખડા કરેલા બે સવાલોને લગતા માગ આ જવાબો કરડા હશે, પણ પ્રશ્નોએ આપેલી આખો દારા મેં જોયું એ સત્ય છે નગદ સત્ય સિવાય એમાં બીજું કાંઈ પણ નથી

૪૫ મારી સામેના તહોમતનામાંની મૂળ વાત તો એવી જ છે કે 'ઉભી યનારી ચગવળને લગતી દરેકેદરેક

આગાહીઓના સંબંધમાં કરવામાં આવેલો અહિંસાનો ઉલ્લેખ એ તો માત્ર એક ‘પવિત્ર આશા’ જ હતી, ‘મોઢાંની જ વાતો’ હતી અને મહાસલાના શ્રી. ગાંધીના શિષ્યોને અપાયેલી અહિંસાને લગતી ચેતવણીઓની કોઈ ખાસ અસર ઉપજી નથી.’

૪૬ : આમા પણ લેખકે પોતાના કથનને લગતી કોઈ પણ સાબિતી તો આપી જ નથી. મારા લખાણો અને મારા વક્તવ્યોમાંથી ‘અહિંસા’ને લગતા ઉલ્લેખ, જે કાઢી શકાય તો બાકીબાકીના ‘આદેશો’ના નકારો પણ શુંસી શકાય અને ખૂનખરાબી અને ચોરી વિગેરેના અપરાધો કરવાનો નાદ પણ જળવી શકાય.

જે એક જ ચીજને આધારે હું જીવતો પડ્યો છું અને જેના સિવાય મારી પાસે બીજી એક પણ મતા આજે મોજૂદ નથી એ એક જ ચીજ પર લેખકનો હાથ ત્રાટકી પડ્યો છે.

અને અહિંસાને લગતા મારા ઉલ્લેખોની કિંમત કાઢી નાંખવા માટે લેખકે રજૂ કરેલા પુરાવાઓમાં નિરાધાર આક્ષેપો અને એવાં જ સૂચનો મિત્રાય બીજી કોઈ પણ નથી. ‘લડત અંતિમ હતી. પરદેશી રાજ તોડવાની હતી, બસે તેની કિંમત ચાહે તે પડે’ પણ અહિંસાકે લડતની કિંમત ભરવા ઈચ્છનાર માનવીએ એ કિંમતતો પોતાના જ લોહીથી ભરવી રહી છે એ વાત જુલવા જેવી નથી.

‘દુસ્લડોને માટેની પણ શ્રી. ગાંધીની તૈયારી હતી.’ માત્રી વાત છે કે દુસ્લડનું જોખમ બેઠરવાને પણ હું તૈયાર હતો. અહિંમત અથવા તો હિંમત, કોઈ પણ મોટી લડાઈ જોખમોથી તો ભરેલી જ ગઈ છે. પણ અહિંમત લડાઈના તરીકાઓ તો સદંતર લુપ્ત જ જને છે. અને દુસ્લડો અટકાવવા માટે હું મારાથી બનતું કરત.

તેમ છતાં પણ, મારો 'સૌથી પહેલો પ્રયામ તો માત્ર વાઈમરોયને મળવાનો જ હતો ને ? અને જોખમનો સ્વાદ એમાં ક્યાંથી હતો ? મરહાર ધાગત તો મને જોખમ લેતો તે જરૂર અટકાવી શકત. પણ મરહાર તો મને કેદમાં જ હડસેલી રહી.

માધુર્યિક અદિલનોના સ્વરૂપની વાત તો લેખકે જણી જ નથી. કાળુ કે સામુદાયિક ચળવળ તો ચાંડવામાં આવી જ નથી. આવી ચળવળને લગતી કોઈ પણ સૂચના મારા તરફથી આપવામાં આવી નથી.

૪૭ : 'આજની રિવાજો'ના સંપૂર્ણ ઉપયોગનું લેખકે મારા પર આ રીપથુ ક્યું છે. પણ આવો ઉપયોગ માત્ર આજનો જ નથી. એવો ઉપયોગ તો મદામજાના અવતાર પહેલાંથી પણ ચાલતો જ રહ્યો છે. એ ઉપયોગ કોઈ વાર અટક્યો નથી અને પહેલી તરત જ્યાં સુધી જીવતું પાડ્યું છે ત્યાં સુધી એ ઉપયોગ કેમ અટકી શકે ?

૪૮ : 'હેરો, દરેક માણસે પોતાને આજાદ માનવી જ માનવાનો હતો. આજાદ માનવીના જીવું જ વર્તન દરેક માણસે કરવાનું હતું. આ હેતુ શબ્દો અધરા તો તેનું સત્ત્વ મદામજાના હાથમાં સમાવવામાં આવ્યું હતું.'

પણ, અહિં પણ પુસ્તિકાના લેખકે કેટલીક વાત છૂપાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. મદામજાના હાથનો સંજોષ ધરાવતો ભાગ આવો હતો : 'જાદુ ગણતું થતે કે અદિસા તો ચળવળનો પાયો જ હતો. એવો પ્રમંથ પણ આવી પડે ત્યારે પ્રગતને કોઈ પણ સૂચનાઓ પહોંચાડવાનું કામ મુશ્કેલ બને. અમિતિઓ કામ કરતો અટકી પણ પડે. આજુ બને ત્યારે, આજ પૂર્વે અધ્યાપની સામન્ય સૂચનાઓ વચ્ચે ગદીને દરેક માનવી પોતાને પથે વધુ

આગળ ધપે. આઝાદીના તલ્લમાટવાળો દરેક માનવી પોતાનો જ નેતા બને. કપરા પથે તે આગળ વધે. વિસામો ખાવા સિવાય તે આગળ વધે. આઝાદી તે લીધે જ રહે.’

કઈ ચોકાવનારી વાતનો આ ઠરાવ ઉદ્દેશ્ય કરે ? એ ઠરાવે તો માત્ર એક વ્યવહાર વાતનો જ ઉદ્દેશ્ય કયો છે. નેતાઓ કારાગારમાં પડે અથવા તો પોતાની મંસ્થા જ્યારે કામ કરતી અટકી પડે ત્યારે, સ્વાભાવિક રીતે જ, દરેક માનવી પોતાનો નેતા બને.

સાચી વાત છે કે, અગાઉ ‘સરમુખત્યારો’ની યોજના કરવામાં આવતી હતી. પણ આવા ‘સરમુખત્યારો’ની નિમણુંકનો હેતુ તો જોડભરતીનો જ હતો. અનુયાયીઓ સાથેનો સંબંધ તો, ત્યારે પણ, મુશ્કેલ હતો. છપી રીત સિવાય એવો સંપર્ક અશક્ય હતો.

પણ જોડ ભરતીની યોજના આ વખતે ગેરહાજર હતી. આ વખતની ચળવળમાં તો માથું મૂકવાની જ ચાત હતી. અને એટલે અહિંસાની નકકી કરાયેલી રીત અનુસાર, અપાયેલી સૂચનાઓ તથા, દરેક માણસને પોતાના નેતા બનવાની વાત કહેવામાં આવી હતી.

પણ આવી નેતાગીરીના સંબંધમાં ધકાયેલી આ જે ચળવળે મંતાડી ગળીને સત્યને સંતાડી રાખનારો અપરાધ, સાચે જ, અક્ષમ્ય જણાય છે.

૪૯ : પ્રતિકાના લેખક, તે પછીથી, એ ધારેથી ચળવળ દ્વારા યનાગ અહિંમાના પાલનની સક્રિયસક્રિયતાની વિચારણા કરે

છે, અને મેં પોતે પણ આ ચગવળને અદ્વિંમક રાખવાની યોજના વિચારી હતી કે કેમ ? એ વાતની પણ લેખક વિચારણા કરે છે

પણ હું સૂચવી ગયો છું કે, જે ચગવળ રૂઝ કરવામાં આવી નથી એ ચગવળના સ્વરૂપની વાત વિચારનાર માનવ વ્યાજબી નથી.

મારી ચગવળના અદ્વિંમક જનનારા સ્વરૂપને લમની પોતાની માન્યતાના મમથનમાં, અદ્વિંમક ચગવળને માટે મેં વાપરેલી લશ્કરી ભાષાનો લેખક ઉદ્દેશ કયો છે. પણ આવી ભાષાનો ઉપયોગ તો મેં છેક દક્ષિણ આફ્રિકાથી જ કયો છે. પણ મારી આવી રીતથી, આટલાં વરસો દરમિયાન, કેમ પણ વાગ, અદ્વિંમક અધિકનોનું દ્વિંમક સ્વરૂપ જનતાએ ધારણું મેં નોંધું નથી.

અને સત્યામહની રીત પણ એક પ્રકારની અદ્વિંમક લગાઈ નથી તો બીજું કંઈ પણ નથી. એટલે, સત્યામહનાં આદેશનો પગલે પણ, લગાઈની ભાષા તો સાર સ્વભાવિક જને છે.

અને 'અભ્યાની તલ્લરાગ,' 'સત્ત્વની મુરંજ,' 'ધીરજની દાસ,' 'સત્ત્વની કિસ્તેમંધી પગનું આક્રમણ' અને 'પ્રભુ સાથેની લગાઈ'—આ અને આવાં વાક્યો આપણામાંના ધણા માનવીઓએ ક્યાં એકોત્તર વાપર્યાં અથવા તો માંમત્યાં નથી ? જનાંવ, ભાવના આવા પ્રશ્નોનો દેવ કેમએ કેમવાર કાલે આપણે સાંભળ્યો નથી.

અને મુકિતદેજ તરફથી લગાઈની ભાષાનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો નથી ? આ મુકિતદેજમાં તો 'કન'નો પણ છે ને 'પેપ્તે' પણ પોતાનાં પદ બેઝતી ગયા છે. અને જનાંવ, આ

મુક્તિદેશને હથિયારોથી લડાઈ ખેલનારી જમાત માનવાની ભૂલ હિંદુસ્તાનના કોઈ પણ માણસ તરફથી કરવામાં આવેલી કોઈએ બણી નથી.

૫૦ : અને જાપાનીઓનાં આક્રમણ સામે ઝંઝૂમવાની અહિંસાની શક્તિમાંની મારી શ્રદ્ધાના અભાવનો વાત પણ સાચી નથી, મેં કરેલી વાત તો માત્ર એટલી જ છે કે, હિંસક સંગ્રામની સાથે સાથેના અહિંસક સંગ્રામની શક્યતાઓ વધુ ઝાઝી નથી, સાચી વાત છે કે, બહારના આક્રમણ સામે ઝંઝૂમવાની અહિંસાની શક્તિના સંબંધમાં મોલાના સાહેબ અને પંડિત જવાહરલાલ નેહરૂ કેટલીક શંકાઓ ધરાવી રહ્યા છે.

પણ ઇંગ્લાંડના સામ્રાજ્યવાદ સામે ઝંઝૂમવાની અહિંસાની શક્તિમાં તો તેઓની માન્યતા પણ મારા જેટલી જ વિપુલ રહી છે.

હું તો જાપાન અને ઇંગ્લાંડ બંનેના સામ્રાજ્યવાદનો એક સરખો જ ઈન્કાર કરું છું.

અને મારા 'હરિજન'ના લેખો દ્વારા હું ધણીવાર બતાવી ગયો છું કે, બહારથી આવનાર આક્રમણના કરતાં ઘરમાં પડેલી છુરાઈ સામે ઝંઝૂમવાની વાત વધુ સહેલી હશે.

૫૧ : કણુક કરેં છું કે અહિંસાની વાતમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા ધરાવનારાઓની સંખ્યા તો કદાચ ઓછી જ હશે, પણ હું તો ધણીવાર કહી ગયો છું કે, અહિંસામાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા ધરાવનારા માનવીઓની સંખ્યાની ચિંતા મેં ખાસ સેવી નથી, જનતા બે અહિંસક લડાઈના નિયમોનું યથાસ્થિત પાલન કરે તો, હું તો એ વાતને પણ, પૂરતી જ ગણું છું.

પર : અને લેખકના આ પારીત્રાકર્મા તો ગેરમનજ પ્રસંગવવાની તેની કથાની અવધી જ પડી છે : લેખક કહે છે, 'શ્રી. ગાંધીની સામે તેમની આગલી ચળવળોના દાખલાઓ મોજૂદ હતા. અહિંસક કહેવાયથી આ ચળવળોમાથી ભયંકર હિંસા પ્રકટી હતી'

પણ મારી પાસે માગ ૨૦ સત્યાગ્રહોની એક યાદી પડી છે. કેટલીકવાર એવું બન્યું કે પ્રજાનો રોષ ઉઠળી પણ પડ્યો છે અને થોડીક ખુનામરકી પણ થઈ છે. પણ ભૌગોલિક મર્યાદામાં રશિયા સિવાયના યુરોપ જેવડા, અને વસ્તીની ગણતરીમાં તો એથી પણ વધુ મોટા, હિંદુસ્તાન સાથે સરખાવતા આ ખુનામરકી અતિ નાની, નામની જ ગણાય.

પણ મહાસભાની નીતિ જે હિંસાની જ હોત અથવા તો મહાસભાની અહિંસા પગલેની સિસ્ત જે જગત પણ લીધી પડત તો આવી નામની હિંસાને બદલે હિંદુસ્તાનમાં હિંસાનો એક આખો જવાલામુખી જ ફાટી પડત

પણ હિંસાના તત્વો જ્યારે જ્યારે પણ ઉઠળ્યા હતા, ત્યારે, મહાસભાની આખી સંસ્થાએ, જે તત્વોને દનાવવાના સદ્દર પગલાઓ જ માફ્યા હતા કેટલીકવાર તો મે ઉપવાસો પણ આદર્યા હતા.

જનતા પગ આ બધાની ચમત્કોટિક અમર થવા પામી હતી. આફ્રિકા, ખેડા, ચંપારણ્ય, બારડોલી અને બોમ્બે. આ અને આવા બીજા મત્તગ્રહો હિંસાથી વેગળા જ હતા. આ બધા સત્યાગ્રહો પગલે પ્રજાએ અહિંસાના નિયમો જરોજ પાળ્યા હતા.

આમ છતાં પણ આ આખો ઇતિહાસ મદંતર વીચરીને, પુસ્તીકાના લેખક તો આવેળી જ ગયા છે કે, 'શ્રી. ગાંધીના

કહેવાતા અહિમક મત્યામહોમાથી તો ભય કર દિ'માનો જ ઉદ્ભવ
ચવા પામ્યો હતો.'

મારો અનુભવ તો એથી ઉપર જ ચલે છે હું તો માનું
છું કે જે કેટલાકે મત્યામહોમા થોડાકે તોફાનો ચલા છે, એ
તોફાનો પણ મરકારી પગનાંઓએ કરેલી કેટલીક અનિચ્છનીય
ઉશ્કેરણીઓમાથી જ હિલા ચલા છે

હિમા અટકાવવાને મહામલાના મત્રોમડળના મમ્મો,
મદાય, તત્પર હતા. કોઈ પરોપકારી હેતુઓમર નહિ પણ હિમાને
પગિલામે વધુ વેગળી જનારી આઝાદીને વેગળી જતી
અટકાવવા ખાતર

૧૯૨૦ ની પહેલા મહામલા માગરત દેશને મળેલી કેળવણી
પણ અહિસાની જ હતી કાગળ કે, નેતાઓનો વિશ્વામ બધારણીય
આદોનનોમા જ હતો અને મરકારી વચનોમાનો જનતાનો વિશ્વામ
દ્વલુ કાયમ હતો અને ૧૯૨૦ પછીના મારા આદોલનોદ્વારા પણ
જનતાને અહિમાની જ કેળવણી મળી. મે કહ્યું અને પ્રત્યે
અનુભવે જોયું કે, આઝાદી મેગરવાનો મૌથી વધુ મદદ ઉપાય તો
અહિમાનો એ-યો જ હતો

દક્ષિણ આફ્રિકાના દિવસો પછીના માગ ૩૦ વરમોના
અનુભવે માગમા અખૂટ શ્રદ્ધાનું સૌચન કયું છે અહિંસા દ્વાગજ
હું તો હિંદુસ્તાનનો, અને દુનિયાનો ઉદ્ધાર પણ, કે પી રહ્યો છું
કચકાયતી માનવજાત પગના અમખ્ય અન્યાયોનું નિવારણ મને તો
અહિમામા વસેયું જ માલૂમ પડયું છે

મે તો નાનપણથી જ જોયું છે કે, અહિમાનો ઉપયોગ
માત્ર વ્યક્તિગત ઉદ્ધારના જ અપનો નથી વિગટ મમાનેને માટે
પણ એ ઉપયોગ એટલો જ ઉપકારક બન્યો છે

માનવજાતે જે શાંતિની ઝખના જમાનાઓથી કરી છે, એ શાંતિ મને તો અદિસામા જ માનૂમ પડી છે.

આમ જ એટલે, જગતની એક મુશ્કેલી સરકાગને હાથે કાગવાસી કમતા અદિસામા વિનમ્ર ઉપામગેવાળી વાત મને વેદના કરે છે. હું માનું છું કે આમ કરીને તેઓએ વિશ્વશાંતિને તો કાપલ કરી છે પણ માથી ચૂતાના દિનને પણ અતિ મોટું નુકસાન કર્યું છે.

૫૩- લેખકે તો નિશ્ચિત માન્યું કે મારી ચળવળમાંથી તો દિસા જ જામવાની હતી. પણ મારી માન્યતા તો એટલી ઊંચી જ રહી છે હું માનું છું કે મારી ચળવળની વચ્ચે આ, વેદાઓના, હાથમા જ જે ગળી શકાત તો અદિમાનું પાલન ખરોજ જાગવી શકાત.

૫૪ : હું કહેતો હતો કે આ વેળાએ તો, ઉત્તરી હદ પર્વત જવાનો જ મારો નિર્ધાર હતો—મગકારે કરેલી ઉરોગ્ધીમાંથી દિસા પ્રક્ટે તેમ, અદિસુકે આંદોલનો ચાલુ મુખવાનો જ મારો નિશ્ચય હતો. આજપૂર્વે, પ્રાણની દિંમા મામે મેં માર્ગ અદિસનો ચોખાવ્યા હતાં પણ આ વેળાએ તો આખી કુતિયા લગાઈની આગથી જલતી હતી એવે પ્રમંજે માર્ગ અદિસુકે આંદોલનો મારાથી રોકાય નહિ.

જગતની અણીની ધડીએ, અદિસાની વિગટ શક્તિ સાન્નિત કરવાનો અવસર કાઢ્યો મુકાય નહિ.

૫૫. મારી અદિસા તે માત્ર 'એવાની જ અદિસા' હતી એવા લેખકે કહેવા વિષનના મુશ્કેલીમાં પેલ પ્રાણના ચોપને લગના મેં લખેલા એક લેખના કેટલાક ભાગેની લેખકે આવી

અતિશયોક્તિ કરી છે. 'બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો કોઈ પણ સંગ્રામમાં બે પક્ષોમાંનો નમળો પક્ષ તો, વાપરી શકે તેવા હિમક ઘિપાયો વાપરી શકે છે. અને છતાંય, તે અહિંસક રીતે જ લડતો ગણાય. અથવા તો, એથી પણ જુદી રીતે કહીએ તો, ચઢિયાતા બળ મામેની હિંસા, આપોઆપ, અહિંમામા જ પનરી શકે છે. 'અહિંસક બળવા' માટેનો કેવો મગવડપંથી પ્રકાર !'

પણ માગ લખાણમાંથી આવુ ગેઝમજ ઘિપમવનાર અનુમાન કાઢવાનો લેખકનો અધિકાર મને મળ્યું નથી. રોજના અનુભવથી ઉવટી વાત મારાથી કેમ ઉચ્ચારી શકાય ?

સપૂર્ણ રીતે સમોવડિયા હોય એવા માનવીએ વચ્ચે તો લડાઈએ જાગતી જ નથી એકથી નમળો, બીજો પક્ષ તો, જરૂર હોવો જ પડે.

મેં આપેલા ઉદાહરણથી તો માત્ર એટલી જ વાત ફક્ત થાય છે કે, નમળા પક્ષ તરફથી તો હિંસક તૈવારીએ કરવામાં આવતી જ નથી કારણ કે તેની તો લડાઈ કગવાની ઇચ્છા જ નથી પણ તેના પર આક્રમણ કરાય છે ને હાથમાં આવે તે હથિયાર ધારીને તે સામનો કરે છે.

મારા પહેલા ઉદાહરણમાં તો ધાડપાડુઓના ધાડા સામે એકલે હાથે ઝૂંઝતા તલવારધારીની જ વાત રહી છે અને મારું બીજું ઉદાહરણ શિયળ સાચવવા ખાતર નખ, દાત અથવા તો ખંજર વાપરનારી નારીનું બને છે એ નારી તો અણીની ઘડીએ જ ઉછળી પડે છે અને મારું ત્રીજું ઉદાહરણ આક્રમણકારી બિલાડીની કાયા પર પોતાના તીણા નખ જાગવનારા ઉદગ્રનું બને છે.

વિચારપૂર્વક વાપવામા આવતી હિસાના મમર્યાનમા વપરાય નહિ એટલાજ માટે મારા તરફથી આ ત્રણ ખામ ઉદાહરણોજ પસંદ કરવામા આવ્યા હતા

આવી હિસા વાપનારો માણસ આક્રમણકારને દમાવી દેવા પૂરતો અતિમ વિજય તો પામતોજ નથી આક્રમણકારની માગણીને તાબે થયા મિત્રાય, આવી વ્યક્તિ પોતાનો પ્રાણ પાથરી રહે છે

અને પોણ પ્રજાની વાત કરતા બાપાની પસંદગી પણ મે અતિશય કાળજીપૂર્વક કરી હતી અદાલત મંખ્યા મામેના પોલ પ્રજાના બચાવને મે 'લગભગ અદિ મક' તરીકેજ ઓળખાવ્યો હતો

૫૬ અખિન દિદ મદામમિતિ મામેના ૭ મી અને ૮ મી ઓગસ્ટના મારા બાપજોમાના અદિસાને લગતા મારા વચનોનો ઉલ્લેખ અદિ આવશ્યક બને છે

"હું તમને ખાત્રી આપુ છું કે ૧૯૨૦ માં હતો એજ મધી આજે પણ રહી છું કોઈ કમ્પ્રોમીસ ફેરફારો મગમા આવ્યા નથી ત્યારે હતો એટલોજ અદિમાનો ઉપામક હું આજે પણ -હો છું ઉતરો અદિમાને લગતો મારો ઉલ્લેખ આજે વધુ ને વધુ બન્યો છે વિશુદ્ધ અદિમા સિવાય મારી પામે બીજી કોઈ વાત જ નથી

"તમારી મામેના દનાવમાં પણ અદિમા જ બગી છે અને આવનારી મગવગમાં પણ અદિમા જ હશે એને તમાગમાના જે કોઈમા પણ અદિમા પ્રત્યેની શ્રદ્ધા એ છી હશે તેએ તે આ દાવની તન્દીશમાં પોતાનો મત અપાસથી હેરાજ રહે

“મારી વાત હું વધુ ચોખ્ખી કરું. પ્રભુએ મને અહિંમાનુ અમોઘ શસ્ત્ર અર્પણ કર્યું છે, હું અને મારી અહિંસા આજે કસોટીએ જ ચઢીએ છીએ.

“આખી દુનિયા આજે હિંસાના ભડકામાં જ હોમાઈ રહી છે. એ વેળાએ પ્રભુએ મને સુઝાડેલા અહિંસાના અમોઘ શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવામાં હું પાછો પડું તો મારા એ અપગ્રાધની ક્ષમા ઈશ્વર મને આપે નહિ મારે પગલુ તો મારે ભગ્વન ધટે.

“રશિયા અને ચીનને માથે ઝંઝૂમતુ જોખમ મારાથી દીનવદને નિરખાય નહિ

“આપણે કોઈ સત્તાનો જંગ ખેલતા નથી. આપણી અહિંસક લડાઈ તો હિંદની મુકગમલ આઝાદીની જ ખેવના કરે છે હિંસક લડાઈમાં તો સફળ મરદાર સરમુખત્યાગ બનીને પણ ખેસી પડે. પણ મહામબાની અહિંસક લડાઈમાં સરમુખત્યારીનું સ્થાન તો કયાંય પણ નથી.

“અહિંસક સૈનિકના દિવમાં આઝાદી મિત્રાય કોઈ ઝખના જ નથી. સ્વરાજ આવ્યા પછીથી આવનાગ સત્તાના સૂત્રોની પરવા મહાસભાએ રાખી નથી. આવનારી મત્તાની માયેકી તો જનતાની જ હશે સત્તાની સોપણી કરવાનું કામ તો આ જનતાનું જ યશે.

“કદાચ એવું થ અને કે મત્તાના સૂત્રો તો જનતા પાગસીઓના હાથમાં જ સમર્પણ કરે મારે માટે તો એ વાત પણ અણુમત્તી નથી. અને સત્તાનાં સૂત્રો જનતા એવા માનવીઓના હાથમાં પણ અર્પણ કરે જેના નામો મહાસભા વચ્ચે આજ

સહજાતા નથી એની મામે તમાગથી લઘુમતિના વાધાઓ લેવાય નહિ

“આપણી અદ્વિમાની અપૂર્ણતા મારાથી અછતી નથી આદર્શથી આપણે ધણા છેટા છીએ પણ અદ્વિમામા નિષ્ફળતા નથી તે પગજય નથી ઉદ્ધારી વીમ વગ્ગોની અપણી સાધનાનો પગજય પ્રશ્નને લેખતો નથી.

‘જગતના ઇતિહાસમાં આપણા જેવા પ્રગ્નવાદી જ મ એ બીજાને જાણ્યો નથી

“ક્રાન્તિના વિપ્લવને લગતો કાર્ણામ્બનો ઇતિહાસ હું કાગવામમાં વાચી ગયો છું અને નિષ્પાના વિપ્લવની કેટલીક વાતોથી પડિત જવાદરલક્ષે અને વાર્ત્તે કથો છે પણ હું માનું છું કે હથિપારોથી બેલાવલા આ વિપ્લવો પ્રગ્નવાદનો આદર્શ સાધવામાં તે નિષ્ફળ હતા

“મારી અદ્વિમા તમેની તો સૌની સ્વાધીનતા એકમગ્ગીજ દગે દરેક માણસ પોતાનો માલિક હશે આવી લક્ષામાં નેડાવાનો માદ હું જાણે તમને મંજાગવી ગ્ગો છું

‘લેડલાનો જૂસી જાણે દિદુ અને મુમયમાનની વાન છેડાને દિદી તરીકે જ જાગગ ધણે

“મગ્ગ દિલમાધો તો અગ્ગ આવે છે કે, આખી દુનિયા મામે પગ, મ રે મ રે તો, એકલે દાયે પગુ લગ્ગાનું જ દગી

‘હું મનું છું કે અદ્વિમા મિત્ર અગ્ગી અગ્ગ દી અવનાર નથી માર્ગ વચ્ચેને કાર્ણ અભિમની અનરિનાં વચ્ચેને તરીકે તે મગ્ગો જ નહિ હું તો સચ્ચો એક વિનમ ઉપમક

રહ્યો છું આ મત્યના પ્રયોગોમા મહાસભા, છે'નાં વીમ વરસો થયા,
રોકાઈ રહી છે

“હું જાણું છું કે દરેકે દરેક મહાસભાવાદીના દિવમા
સંપૂર્ણ અહિંસા વસતી નથી પણ હું તો બધા પર વિશ્વાસ
રાખીને જ આગળ વધું છું મારે જીવન તો આ વિશ્વાસથી જ
આત્મા કરે ■ પણ મારો આ વિશ્વાસ જે ખોટો હશે તો ય મને
તેનો અકસોસ નથી મારી શકા હું ઊડીશ નહિ હું તો એટલું જ
કહીશ ‘થોડીક કેળવણી, હજુ પણ, બાકી જ રહી છે નવો પ્રયામ
મારે કરવો પડે’ ” [૮ મી આગળના અગ્રેજી ભાષણમાથી]

“પોતાના નિર્ણયો અમલમા લાવવા માટે, નૈતિક સત્તા
સિવાય, મહામભા પાસે ખીજ કોઈપણ સત્તા મોજૂદ નથી સાચો
પ્રજ્ઞવાદ તો અહિંસામાંથી જ જન્મી શકે

“જગતની એકતા પણ અહિંસાને માથે જ અવલખી
શકે જગતના કાર્યોમા હિંસાનું સ્થાન હું જોતો નથી હિંદુ-
-મુસ્લિમ એકતાનો ઉપાય પણ મને તો અહિંસામા જ દેખાઈ રહ્યો
છે મુમલમાનો પર હિંદુઓનો જે જીવમાટ હશે તો જગતની
એકતાની વાત તેઓ કયે મોઝે કરનાર હશે ?

“સત્યાગ્રહમા દમાનાજીનું સ્થાન નથી જૂઠું અને દમા-
બાજીથી આખું જગત આજે ઘેરાઈ ગયું છે આ પરિસ્થિતિ
મારાથી લાચાર ભાવે જોવાય નહિ

“આજના જમાનાના કોઈ પણ માનવી કર્તા હિંદુ-
સ્તાનનો પ્રવાસ મે વધારે કયો છે દેશના મૂળા અને લાચાર
માનવીઓએ મને તેઓનો પ્રતિનિધિ ગણ્યો છે, મિત્ર ગણ્યો છે
અને માગથી બનતી બધી રીતે હું તેઓમા જીવંત થયો છું

“તેઓની આખર્ખા વિશ્વામ હતો જનતાના આ વિશ્વામનો ઉપયોગ અસત્ય અને હિમા પર ગ્યાયવા પ્રિટિય સામ્રાજ્યને તોડવામા કગવાની હુ આજે ધમ્મ કહે છું

“આ સામ્રાજ્યની નાગચૂડમાથી તો આપણે છૂટકુ જ થઈ આ વિગટ કાર્યને માટે હુ તો એક અદનો જ આદમી પડ્યો છું પણ આજની અણીની ધડીએ મો મ તાડવાની વાત માગથી બનતી નથી

“મારી આજની ચુપકીદીનો હિમામ પૂછ્યા મિવાય પ્રજા ગહેનાગ નથી અહિમાનો ખખનો વાપર્યા સિવાય માગથી આજ ગહેવાય નહિ

‘આજનો દાવાનળ ન હોત તો હુ, કલાય, ધીગજ પણ ધગત ધીગજ થ વાનો મારો સ્વભાવ તો જૂનો બન્યો ॥

આજની અમલ પગિસ્થિતિમા મહામલા પાસે બીજો કોઈપણ ઉપાય ગહેતો જ નથી ’

[૮ મી ઓગસ્ટના દિહી લાપણુમાધી]

૫૭ મારી અહિમા ‘અર્થ’દીન હતી એમ કલા પગીથી પુસ્તિકાના લેખકે પોતાનું ખ્યાન માગ માધીઓ પ્રત્યે કેદિત કયું છે પડિત જવાદ વાલ નહેર, મગદાગ વલનભભાઈ પટેલ અને શ્રી ચકગવ દેવ તગ્ધી જનતા સમક્ષ કગમની માન મતબોની રજૂઆતને લગતો લેખકે ઉત્તેખ કર્યો છે માગ ઉપરોકત મ થીઓ તગ્ધી માગ મતબોની-ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીઓ અમક્ષ-કગવામા આવેની રજૂઆતને લગતો લેખકે ખામ ઉત્તેખ કર્યો છે

પણ વિદ્યાર્થીઓ અને ખેડૂતો ત દ આપરામા આવેનું ખ્યાન આ પહેનું જ નથી વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યેનું ખ્યાન તો

૧૯૨૦ની સાલથી જ આપવામાં આવ્યું હતું. તેઓને ત્યારે સરકારી શાળા-કોલેજો છોડવાની હાકલ સંભળાવવામાં આવી હતી. અને સંભળાવાયલી હાકલ હજારો વિદ્યાર્થીઓએ ઝીલી હતી.

ઓગસ્ટની ધરપકડ પછીથી કાશી વિદ્યાપીઠમાં બનેલા બનાવોની મને માહિતી નથી. પણ ધારો કે એ વિદ્યાપીઠના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ અવળે માર્ગે ઉતર્યા પણ હતા, તોય એનો ભાર પડિત જવાહરને માથે મૂકવાની વાત વાજખી નથી. આવો બોલો લાદતાં પહેલાં, રજૂ કરવા જોઈતા પુરાવાઓની જરૂર તો, લેખકે જણી જ નથી.

રાષ્ટ્રની આઝાદીને માટે અહિંસામાંની પડિત નહેરૂની અદ્વા ક્ષાધિ ઉતરે એવી નથી. યુક્તપ્રાંતના કિસાનો પ્રત્યેના પડિત નહેરૂના વ્યક્તવ્યને પણ આજ વાત લાગુ પડે છે. અને તહેામતનામામાં અપાયલા ફકરાઓમાંથી પણ અન્ય નેતાઓની હિંસક લાગણીનો આરોપ પણ ફલિત થવા તો પામતો જ નથી.

૫૮ : નેતાઓના લાપણીની વાતો પછીથી પુરિતકાના લેખકે યોગ્યથી ચળવળને લગતી અગાઉથી અપાયલી સૂચનાઓની વાર્તા કરી છે. લેખક કહે છે કે, આવી સૂચનાઓ તો મહાસમિતિની બેઠક પહેલાં જ આપી રાખવામાં આવી હતી.

૯ મી ઓગસ્ટના ‘હરિજન’માંથી લેખકે પોતાના આ વ્યક્તવ્યને લગતા ‘પહેલા દાખલા’ની એક રજૂઆત કરી છે. આ લેખનું મથાળું છે: ‘અહિંસક અમલકારના તરીકા.’ જાપાનના ઝંઝુમતા આક્રમણની એ લેખમાં ચર્ચા પડી છે. એ લેખ આ રીતે ઉધડતો જણાય છે:

“૧૬૨૦ ની માલથી જ અદિસક અમલકાગના કેટલાક તરીકાઓ આપણે જાણીએ છીએ મગકારી મરથાઓના મહિમારથી માડીને નાકર આદોનનો સુધીના ઉપાયોનો એમા મમાવેશ ગણો કે ગણૂને, વગસો થયા, દગાવી ગહેવી પરદેશી મરકાગ પ્રત્યે આ અદિલનો જગાવવામા આવ્યા હતા

‘પણ નવા પરદેશી દુમલાખોગ માટેના ઉપાયો તો, સ્વાભાવિક રીતે જ, મદતગ લુકા જ હશે માધીજીએ કયુ છે તેમ એ ઉપાયોમા તો, ખોરાક અને પાણીના ઈન્કારનો મમાવેશ પણ ગવામા આવનાગ હશે દુરમનનુ કામ અચક્ષ્ય કરવા માટે આવનારો આખો અસહકાર અદિસાની મનાઈમા તો જરૂર રહેવો જ પડે”

આ લેખ શ્રી મહાદેવ દેશાઈનો હતો હિંદુસ્તાન મિરામના બીજા દેશાઈ કગવામા આવેના અસહકારના પ્રકારોનો ઉત્પેખ લેખક તરફથી એ લેખમા કગવામા આવ્યો હતો એ દાખવાઓ સમજપૂર્વક પાગવામા આવેની અદિસાના નથી

દુમલાખોરોને પાછા પાડવા માટે અદિમક રીતે થોજી શકાનાગ ઉપાયોના ઉત્પેખ માટે જ આ લેખ લખવામા આવ્યો હતો લેખનો છેત્તો પારીમાફ આ વાતની વધુ ખુત્તી ચોખવટ કરે છે

“માઃ ગખવાની વાત તો એમ્લી જ છે કે, લડાઈ વચ્ચે તો, કાન્સના કરતાં દસ ગણુ વધારે દમન પણ ચલાવવામા આવનાગ હશે પણ તો મહન કગવાની ઈચ્છાચકિત મજબૂત હશે, અદિસક ઉપાયો ચોખવા પૂગતી ત્રિપુત કગદુપના હાગ હશે અને દુરમનોને કાઈ પણ બોએ પાછા પાડવાનું નિશ્ચયગ મક્કમ હો

તો વિજય નિશ્ચિત હશે. અને, હિંદુસ્તાન પૂરતી આપણા દેશની વિશાળતા આપણા લાભની જ હશે. સેંકડો મોરચાઓ જળવી રાખવાની તો હુમલાખોરની તાકાદ છેક ઓછી જ હશે.”

કોઈ ચોક્કસ જાતિના કરતાં હુમલાખોરોની જ સામે લખાયલા આ લેખનો પ્રકાર જગ ય છાનો નથી.

૫૯ : બીજો હાખસો લેખકે ‘હરિજન’ માના શ્રી. કિશોરલાલ મયસ્વાળાના તા. ૨૩ મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૨ ના લેખમાંથી જ લીધેલો જણાય છે. શ્રી. મયસ્વાળાને હું મારા મોંઘા સાથી ગણું છું. એમની અહિંસા તો માનવીઓને મૂઝવનારી હદ પર્યંત પણ પ્રસરી રહી છે. અને છતાં ય, ઉલ્લેખાયલા પારીમાર્શનો અચાવ કરવાની મારી મરજી નથી.

શ્રી. મયસ્વાળાએ ખુલ્લું કહ્યું છે કે એ લેખમાં તો તેમના પોતાના વિચારો જ પ્રદર્શિત થયા છે. પુણે, આગગાડીના પાટાઓ અને એવી બીજી વસ્તુઓના નાશમાંની હિંમા-અહિંમાની વાતો ચર્ચાતા તેમણે મને સાંભળ્યો હશે. આવા નાશને અહિંમા ગણવાની રીત સામેનો મારો મત મેં સદાય દર્શાવ્યો હતો.

છતાં ય, હું માનું છું કે, આવી વિનાશ અહિંસક રીતે આચરી પણ શકાય. પણ આવી અહિંમાની આશા જનતા પાસેથી રાખવાનું કામ જગ ય મહેલું નથી.

પણ જપાન અને અંગ્રેજ સત્તા સામેનાં આદોલનોને હું એક જ કોટીમાં તો મૂકતો જ નથી.

૬૦ : અને આગ એક માનનીય માયીના અભિપ્રાયની આટલી ટીકા પછીથી પણ, એટલી વાતો તો કહેતા જ રહે છે કે, શ્રી. મયસ્વાળાએ દર્શાવેલા અભિપ્રાયમાં પણ ‘હિંસાનો ઇશારો’

તો દેખાતો જ નથી બહુમાં બહુ તો અહિંસા સમા છેક જ નવીન ઉપાય પગલેની એ માત્ર એક ગણતરીની જ ચૂક હતી

અને ગણતરીની આવી ભૂલો તો જગતના બધા મ મહાન સરદારોએ કરેલી પણ જાણીતી વની છે, પણ આવી ભૂનને માટે એ સરદારોની મેલી મુશ્કેલીને લગતુ દોષારોપણ તેઓ પર કરવામાં આવ્યુ દુનિયાએ જાણ્યુ નથી

૬૧ એ પછીથી લેખકે આપ્રના પરિપત્રની વાત કરી છે પણ આ પરિપત્ર સાથેની મારી નિરમત તો અતિ ઓછી જ હશે

એ પરિપત્ર તો મારા કારાવામ પછીથી જ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો એટલે એ પરિપત્રને લગતી દીકા પગલે તો મારે પૂરો સયમ પાળવો જ ધટે માવચેતીના આટના ઉત્તેજ પછીથી, સમગ્ર ગીતે જોતાં, આપ્રના પરિપત્રને હું નિર્દોષ ગણુ છું

મુખ્ય વાત તરીકે આ પરિપત્રે આવા ઉત્તેજની ગળુઆત કરી છે 'આખી ચાવળ અહિંમાને માથે જ આપિત થઈ છે આ સૂચનાએને ઉધાપનાર કોઈપણ કામ કરવાનું નથી નિરાકરના પગલાઓ છૂપી નહિ પણ ઉધાડી રીતે જ લગ્વા ધરે છે' અને આ પરિપત્રમાં નીચેની સૂચનાનો પણ મમાવેશ થયો છે. એકસોમાથી નવાણુ વાત એમ સૂચવે છે કે આ આદેશનો મહાત્માજીને હાથે જ, વહેલી તકે જ, ચર થશે જનચાત્રેજ છે કે, મુજબમા મજનારી મહામમિતિની આવતી બેઠક પછીના થોડા કલાકમાં જ ચાવળનો આગલ થશે પોતાના કાર્ગનો આગલ મત્વ કરવાને જિત્વા મમિતિઓ માવધ ગહે

“ પણ ખામ ધ્યાનમાં ગહે કે મહાત્માજીના આદેશ પડેનાં તો કોઈ પણ પ્રમાના પગલાઓ લવામાં આવે જ નહિ એવું

પણ બને કે ગાંધીજી તો કોઈ ક જુદો જ નિર્ણય કરે અને આમ થશે તો તમારી બૂલની જવાબદારી તમારી પોતાની જ હશે

“ તૈયાગ રહેા ખડે પગે તત્પર રહે પણ પગલાનો અમલ તો આપમેળે કરતા જ નહિ ”

આ પરિપત્રમા આવેખવામા આવેલી કેન્દ્રીક વાતો માથે હું મ મત નથી આ પરિપત્ર સાચો છે કે ખોટો છે એ વાત જાણવાનું મારી પાસે સાધન નથી અને આદ્ર સમિતિની વાત જાણ્યા સિવાય વધુ કહેવાનું કામ મારાથી બનતુ નથી.

પાગાઓ ઉબેડવાની વાત પગથી ‘ઉઠાવાયલા’ પ્રતિનધને લગતા ‘કહેવાતા સુધાગ’ વાળુ લખાણુ તો તહોમતનામામા આપવામા આ યુ જ નથી

૬૨ અને અહિમા ‘નિર્થક’ માયા તળે હિસાની દિશામા જ મમ કરતા માગ માનમ પ્રત્યે લેખકે ખામ ખ્યાન ખેચવાનો પ્રયાસ કર્યો છે આના મમથનમા પુસ્તિકાના લેખકે પોતાના તહોમતનામાને છેડે એક પાચમુ પગિરિષ્ટ સામેન દ્યુ છે

આ લખાણુમા લેખકે અખિત હિંદ મહાસમિતિની સૂચનાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેની મામેની કટારોમા માગ લખાણુ-માથી લેખકે ઉતાગઓ કર્યા છે આ પનિસ્થિતિનો અભ્યામ કરવાનો મે પ્રયામ કર્યો છે માગ લખાણુમાંથી કોઈ પણ વાત પાઠી ખેચવાની મારી મળી નથી અને હું જાહેર કરૂ છું કે અખિન હિંદ મહાસમિતિ ત દ્યી અપાયની કહેવાની આ સૂચનાઓમા હિમાનો અશ તો હું બેતો જ નથી

૬૩ તહોમતનામાની દલીલોથી સ્વતંત્ર રીતે, અહિંસાને લગતી મારી માન્યતાઓનો હુ હવે ઉત્તેજ કર.

જીવનના દરેકેદરેક ક્ષેત્રમાં અહિંસા પ્રમુદાવવાનો પ્રયાસ મેં મારી ઉગતી જીવાનીના દિવસોથી જ કર્યો છે આ વાતને લગભગ સાઠ વર્ષો વીતી ગયા છે

મારી મહાદ પત્ની અહિંસાનો સ્વીકાર મહાસભા તરફથી ૧૯૨૦ માં કરવામાં આવ્યો હતો

અહિંસાની નીતિનો સ્વીકાર મહાસભા તરફથી દુનિયાને દેખાડવા માટે તો કરવામાં આવ્યો જ નથી

મહાસભા તરફથી તો, અહિંસાનો સ્વીકાર સ્વરાજ પ્રાપ્તિના એક અનિવાર્ય ઉપાય તરીકે જ કરવામાં આવ્યો હતો

મહામહાવાદીઓએ તો સરખાતથી જ જાણ્યું હતું કે કામળ પગની અહિંમાનો અર્થ તો ઓછો જ હતો વ્યક્તિગત અને સામુદાયીકે અહિંમાના આચલનો જ ઉપયોગ હતો બંદુકવાળા માણસને, જરૂર પડ્યે, બંદુકનો ઉપયોગ જો આવડતો નથી તો, એની બંદુકનો અર્થ ગહેતો નથી એ જ રીતે, અહિંસાનો ઉપયોગ જો આવડતો નથી તો, એ અહિંસાનો અર્થ પણ ગહેતો જ નથી

મહાસભાને આજ પૂર્વે મળેલી પ્રતિષ્ઠા અહિંસાના ઉપયોગથી જ મળી છે ઉપયોગના પ્રમાણ જોટલી જ મહાસભાની પ્રતિષ્ઠા પણ ઉમી ચડી છે

હિંસા તો જ જીતી શકે છે જો તેનું સામર્થ્ય માનેતા પક્ષ કગતા વધુ બળવાન બને છે પણ આવી મર્યાદા અહિંમાને નડતી નથી એ હે તેટલા સમર્થ વિરોધી સામે પણ અહિંસાનો ઉપયોગ

તો કાગ્ગત બને છે. નળજાની અહિંસાની જીતના દાખલાઓ તો જગતમાં, રોજરોજ, મળે છે.

હું કહું છું કે મારી ચળવળમાં મેં આવી અહિંસાનો જ ઉપયોગ કર્યો છે.

અંગ્રેજોનું સામ્રાજ્યવાદી તંત્ર સાચવી રહેલા માનવીઓના જનમાલનું નુકસાન કરવાની ઇચ્છા મારામાં જરાય જાગી નથી. માનવી અને તંત્ર વચ્ચેનો ભેદ મારી અહિંસા બરોબર સમજી શકે છે. ।

કોઈપણ પ્રકારની રહેમ દાખબ્યા સિવાય નુકસાનકારક તંત્રનો નાશ હું જરૂર નોતરું, પણ માનવીનો નાશ તો કદી થ નહિ.

મારા મિત્રો અને સંબંધીઓ પગલેની મારી આ નીતિનો સફળ પ્રયોગ હું ધણીત્રાર આદરી રહ્યો છું.

૬૪ : અને અહિંસાનો નિકાલ કયાં પહોંચી, ૧૪ મી જુલાઈના વર્ધાના અને ૮ મી ઓગસ્ટના મુંબઈના ઠરાવના 'હેતુઓ'ના સંબંધમાં પુસ્તિકાના લેખકે આ પ્રકારનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

વર્ધા અને મુંબઈના ઠરાવના ત્રણ હેતુઓ ઉઘાડા પડ્યા છે.

(અ) હિંદ પરની પરદેશી સત્તાનો વિનાશ:

(ર) આક્રમણ સામેનો સામનો અને એ સામનાની શક્તિ પ્રેરનારી હિંદની મુકમ્મલ આઝાદીની માગણી: અને

(વ) 'જુદા પાડો અને રાજ કરો'ની નીતિવાળી પરદેશી સત્તાનાં વિલય પછીની એકતાની અને હિંદુસ્તાનની કામચલાઉ સરકારની સ્થાપના.

અને પહેલી જ વાગ પ્રદર્શિત કાવયા મુજબના કરાવમા આ તથુ વધુ હેતુઓ મામેવ હતા

(ક) જગતની તમામ ગુલામ અને પદ્ધતિત પ્રજાઓના માથી સત્તા સાથેના જોડાણ દ્વાગ થનારી માથી મત્તાની નૈતિક આગેવાનીની સ્થાપના

(સ્વ) એશિયાઈ પ્રજાઓ પરની પરાઈ સગકારોનો ઉચ્છેદ અને તેઓની ભાવિ ગુનામી સામેની સાવચેતી, અને

(ગ) આખા જગતના મમૂહતત્રની સ્થાપના અને એવી સ્થાપના દ્વાગ થનારો દુનિયાનો લરકરી, દરિયાઈ અને હવાઈ મત્તાનો વિલય અને આખા જગતના હિતને ખાતગ થનારો જગતની શકયતાઓનો સમુચ્ચય

આમાના પહેના હેતુની નરી સચ્ચાઈનો પેખકે સ્વીકાર કર્યો છે લેખક કહે છે કે, 'લાગા મમય થયા મદામભાએ હિંદની આઝાદીની માગણી કરી છે અને 'હગી જલ્લ હિંદમાથી'ના અદિલનો માથે આ માગણી સમત ગ્હી છે'

પણ આધર્મની વાત છે કે પહેલા હેતુની સચ્ચાઈનો સ્વીકાર કર્યા પછી પણ ખીજા હેતુઓની તો લેખકે, એક અથવાતો ખીજા પ્રકારે, ઠેકડી જ કરી છે પણ દુ કદુ છુ કે પાછગના પાચે ય હેતુનો ખરો આવાગ તો આ પહેના હેતુને માથે જ મડાઈ ગયો છે

હિંદુસ્તાનની માથેના કગા અનુમાગ હિંદુસ્તાન માથેનું પહેલી વર્ચસ્વ જો ઝોડુ જ જને તો ઈંગ્લંડ સામેની કડવાય, આપોઆપ, ઝોડી મને અને હિંદુસ્તાનના લાખો માનવીઓની શકિતનો ઉપયોગ માથી સત્તાના લાથમા પડે

એજ રીતે, પરદેશી રાત્રિના વિલય પછીથી, રાત પછીથી આવતા દિવસને ન્યાયે, હિંદુસ્તાનની કેમી એકતા પણ, આપોઆપ, આવી જ પડે.

અને હિંદુસ્તાનના ચાલીસ કરોડ માનવીઓ ને આઝાદ બને તો હિંદની આઝાદીની અમર જગતના બીજા શુભાભેને માથે પણ પડતી જ બને. અને હિંદુસ્તાનની આઝાદીની પહેલ કરનારી સત્તાને ઘેર જગતની નૈતિક આગેવાની પણ, માગ્યા વિના જ, આવી પડે.

પાચમા હેતુનો મમાવેશ તો ચોથા હેતુમાં જ થતો જણાય છે. અને છઠા હેતુમાં તો આખી માનવજાતવાળા હેતુનો માત્ર પુનરોચ્ચાર પડ્યો છે, જે હેતુની કાં તો માનવજાત સિદ્ધિ કરે અથવા તો તેનો વિનાશ આવી જ પડે.

માયી વાત હે કે છેલ્લા ત્રણ હેતુઓનો ઉદ્દેશ્ય તો મુંબઈના દગવમાં જ કરવામાં આવ્યો હતો. પણ આ વાતનો ઘોષો કગવાનું કોઈ કારણ નથી.

અને ધારો કે આ હેતુઓનો ઉમેરો કોઈક ટીકાઓ પછી જ કરવામાં આવ્યો હતો. તોય, એની ટીકા કરવાનું કારણ શા માટે હતું ? ટીકાઓ તરફ દુર્લ્લેષ કરવાની વાત કોઈ પ્રગતવાદી સંરચાથી બનનાર નથી. ટીકાઓ તો આવી સંરચાઓનો પ્રાણવાયુ જ બને.

જગતનું મમૂદનત્ર અને કાળા માનવીઓના અધિકારની વાત મદામ્ત્રજાવાદીઓને મન કોઈ અચળ નથી. મદામ્ત્રજાના દગવમાં તો આ વાતનો ઉદ્દેશ્ય ધણી વાર થયો છે.

ઓગસ્ટના ઠરાવમાં તો દુનિયાના સમૂહતંત્રનો ઉલ્લેખ એક સુરોપી મિત્રની સૂચનાનું કારણ હતો અને કાળા માનવીઓના અધિકારોને લગતો ઉલ્લેખ મારી સૂચના અનુસાર કરવામાં આવ્યો હતો.

૬૪ : ૯ મી ઓગસ્ટની ધરપકડે પછીથી થયેલાં રમખાણોના અંબધર્મા તહોમતનામાની પુરતીકાના ૪ થા અને ૫ મા પ્રકરણો હું કાળજીપૂર્વક વાંચી ગયો છું. અને અપાયલી કહેવાતી સૂચનાને લગતા પરિશિષ્ટો પણ હું વાંચી ગયો છું. અને આ એકતરસી ઉલ્લેખોનો હું ઈન્કાર કરું છું. કહેવાતી સૂચના ને અહિંસા સાથે સંગત નથી તો મારી મંજૂરી તો એ સૂચનાઓ પામે જ નહિ.

૬૬ : પણ બનેલા બનાવોનું વેર વાળવા માટે સુરકાર તરફથી બરાબલાં પગલાંઓનો ઉલ્લેખ તો તહોમતનામામાં કરવામાં આવ્યો જ નથી. પણ આ પગલાંઓને લગતો જેટલો પણ ઉલ્લેખ અખબારોમાં પ્રસિદ્ધિ પામી ચક્રે છે, એ ઉલ્લેખ પાસે તો, મહાસભાવાદીઓ તરીકે ઓળખાવાયલા મહાગુરુ બનેલા માનવીઓએ કરેલાં કાર્યો સદંતર ઝાંખાં જ પડે.

૬૭ : અને હવે ગયા ઓગસ્ટની ૯ મી તારીખની સામુદાયિક ધરપકડે પછીના બનાવોની જવાબદારીને લગતી વાત કરું. સાવ સાદી અને હેક સીધી વાત તો એટલી જ છે કે, એ બનાવો સામુદાયિક ધરપકડેમાંથી જ બન્યા હતા. એટલે એ બનાવો પાછગનું ખરું કારણ તો ધરપકડનું પોતાનું જ હતું.

અને જતાં જ તહોમતનામાની પુસ્તિકાનું પોતાનું નામ તો ‘મહાસભાની જવાબદારી’ને લગતું જ હતું. એ એક જ વાત એમ

સૂચવે કે ઓગષ્ટના બનાવોની જવાબદારી સરકારને મહાસભાને માથે જ મૂકેલી હતી

આને માટે આવી દલીલની ગ્જુઆત કરાય છે. 'હડી જાવ હિંદમાથી' નો નાદ મે ૧૯૪૨ ના એપ્રિલ મામમાજ થેજ્યો હતો. તે પછીથી, પહેલા મે અને પછીથી મહામહાએ, સામુદાયિક આદેશનોની ભૂમિકા જોઈવી હતી આવી ચગવળમાથી જાગનારી હિંસાની વાત નિશ્ચિત હતી મે અને મારી દોગરણી સ્વીકારનાગ-એએ હિંસાની ખેવના સેવી હતી. આગેવાનો હિંસાનો ખોધ આપતા હતા. એટલે, કોઈ પણ હિમાએ, રમખાણો તો, આવવાના જ હતા. એટલે આવતા રમખાણોને મૂળમાથી ચાપતા માટે ઓગષ્ટની સામુદાયિક ધગપકડો કન્વામા આવી હતી.

આવી દલીલનો તહોમતનામાએ આશરો ધર્યો છે.

૬૮ : પણ હું બતાવી ગયો છું કે અંગ્રેજોની વિદાયને લગતી મારી દગખાસ્તને અંગેના અંગ્રેજોના સામુદાયિક આદેશનોને લગતી કોઈ પણ ખામ ભૂમિકા ગ્યવાનો પ્રયામ કરવામા આવ્યો નથી:

મારા અથવા તો મહાસભાના કોઈ પણ અંગ્રેસરના દિલમા હિંસાની ભાવના જાગી નથી: હું તો જણાવી જ ગયો હતો કે મહાસભાવાદીઓ દ્વાગ જે હિંસા થશે તો તેઓની વચ્ચે મને છુવતો જોવાનો દિવસ તો પૂરો જ થશે: મારા તગ્ધો કોઈ પણ સામુદાયિક ચગવળ સર કરવામા આવી નથી: મેં તો અરકાર માથે સદેશાઓ ચગાવવાનો જ વિચાર સેવ્યો હતો: આ સદેશાઓ નિખૂળ ગયા પછી જ ચગવળ ચલાવવાની મારી મક્કસદ હતી: અને આવા સદેશાઓને માટે મે બે થી ત્રણ અઠવાડિયાનો સમય ટેવ્યો હતો

એટલે ચોકખું બને છે કે, ધગધગડો સિવાય તો, ઓગરટના ગમખાણોની મંભાવના બીજી એકકેય નહોતી સંદેશાઓ સફળ કંવા માટે હું આકાશ પાતાળ એક કંવાનો હતો, અને સંદેશાઓની નિષ્ફળતા પંજીના પગલાઓ વેળાએ ગમખાણો અટકાવવાની હું સંપૂર્ણ સંભાગ રાખનાર હતો. ઓગરટની પેઠે, તે દિવસે પણ, રમખાણો દાબી દેવાને સગકાર એટલી જ સ્વતંત્ર, સાચે જ, હતી. એ પછીથી, આજના કગતા વધુ વ્યાજબી રીતે, માગ પર અને મદાસભા પર, રમખાણોને લગત તહોમન, સરકાર, વધુ સુખેથી, મૂકી શકત

સગકારે ભરેલા પગલા પહેલા અખિય હિંદ મદાસમિતિની બેઠકમા અપાયના બાપણોનો વધુ અભ્યાસ કંવાની સરકારની ફરજ ખુસ્તી હતી.

૬૬: ચગવળ વચ્ચેની અદિમાને લગતી મદાસભાના અગ્રેમરોની બેવના તો ચોખ્ખી જ હતી હિસક સાધનોથી વિપુન રીતે સગજ બનેલી મગકાર સામે હિસાદાગ જીવવાની આદ્યા તો ઓછી જ હતી.

એટલે જાગેલા ગમખાણો વચ્ચેની હિસા તો મદાસભાના અગ્રેમરોની ઈચ્છાથી ઉલટી જ હતી.

જતા ય મગકાગની માન્યતા બે બુદ્ધિ જ હતી તો, સ્વતંત્ર પચદાગ મદાસભાની તપાસ કરવાની સગકાગની ફરજ ખુસ્તી જ હતી

જવાગદારીનું કાગલ બે ઉધાડું જ પડ્યું છે તો પડ્યાઓ દાકવાની જરૂર તો ઓછી જ હતો.

મહાસભાવાદીઓની સામુદાયિક ધરપકડનું સરકારનું પગલું એટલું હિંસક હતું કે મહામભા પ્રત્યે લાગણી ધરાવતું જનતાનું માનસ હિજળી જ પડ્યું. આત્મસંયમ ખોવાઈ ગયો. ખોવાયેલા આત્મસંયમ અપરાધનું કારણ નથી. માનવ રવલાવની મર્યાદાઓ આપણે જૂલીએ નહિ.

સરકારનું પગલું આ મર્યાદાને ઉથાપવાનો અપરાધ નો કરતું હતું તો, ખનેલા જનાવોની જવાબદારી તો, એ અપગાધીઓની પોતાની જ હતી.

પણ કરાયેલી ધરપકડોની આવશ્યકતા સરકાર, કેદાય, ભાર-પૂર્વક, પોકારી શકે. અને આમ થાય તો ભરણી પગલાંઓનાં પરિણામોની જવાબદારીથી ડરવાનું કારણ સરકાર સામે શા સારું હશે?

નિચાર થાય છે કે, સરકારની ધમ્મજા જ ન્યાય કાયદો ગણાય છે ત્યાં, સરકારી પગલાંના સમર્થનમાં આવો પ્રયાસ સરકારને શા સારું કરવો પડે છે?

૭૦: હિંદુસ્તાનના સરકારી તંત્રનું થોડુંક પ્રયત્નરહુ અહિં અસ્થાને નથી.

૪૦ કરોડ માનવીઓ પર, જમાનાજૂની મંસ્કૃતિવાળાં માનવીઓ પર, વાઇમરોય અને ગવર્નર જનરલ નામનો એક પ્રતિનિધિ રાજ કરે છે. કલેક્ટરો જેવા ૨૫૦ અધિકારીઓ તેની તહેનાતમાં પડ્યા છે. અંગ્રેજ સેના તેના હાથમાં રહી છે. એ સેનાને સહાય આપવા માટે, અંગ્રેજ અફસરોએ કેગવેલી હિંદી સેના પણ મોજૂદ પડી છે. અને એ હિંદી સેનાને જનતાથી વેગળી રાખવાની સાવચેતી ખાસ સેવાઈ ગઈ છે.

ઈર્ગાડના રાગ કરતાં પણ આ વાઈસરોયના હાથમાં વધુ સત્તા પડી છે. આવી સત્તા ભોગવતો બીજો કોઈ પણ માનવી મારો જાણુમાં નથી.

નિગનિગળા પ્રદેશોના નિગનિગળા કલેક્ટરો એટલે હિંદુ-સ્તાનના નાના નાના વાઈસરોયો. આ કલેક્ટરો મહેસૂલની વસૂલાત કરે છે. ન્યાયની સત્તાઓ પણ તેઓ ભોગવી રહ્યા છે. પોતે માતેલી જરૂરને પ્રસંગે તેઓ હસ્કરને બોલાવી શકે છે. પોતાની હકુમતવાલા પ્રદેશની નાની રિયાસતોના ‘પોલીટીકલ એજન્ટ’નું સ્થાન પણ તેઓ ભોગવી રહ્યા છે. આવી રિયામતો માથેનું તેઓનું વર્ચસ્વ એક મઠે આવી રહ્યું છે.

૭૧: આની માથે મહામહાના પ્રજાવાદની સરખામણી કરો. મહામહાથી વધુ પ્રજાવાદી સંસ્થા જગતમાં જીવતી નથી. શરૂઆતથીજ આખા હિંદનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવવાની મહાસભાએ યોજના કરી છે.

અને જીવનના માંદ વગસો હમીઆન મહામહાની નજરે તે આઝાદીના મુવતાગને માથે જ મંડાવવી ગઈ છે.

આઝાદીની દિશામાં મહામહા કદમેકદમે આગળ ધપી છે.

હિંદુસ્તાનના પ્રજાવાદના ખગ મૂળ તેની પંચાયતની પ્રથામાં જ પડ્યાં છે. હતાય, મહામહાના પ્રજાવાદનો ઉદભવ ઇર્ગાડના પોતાના પ્રજાવાદમાંથી જ થયો છે એ વાતનો ઈન્કાર કરવાનું પણ કોઈ કાળજી નથી.

નાગી, કામી અથવા તે જાણનું વર્ચસ્વ મહામહા કોઈ પણ કાળે સામે નહિ.

જે સંસ્થાએ ઇચ્છા કરી કે સમર્થ સામાજ્યવાદનો આટલો પ્રખર સામનો કર્યો હોય એ સંસ્થા કોઈ બીજી વચ્ચે સંબંધિત નથી.

મહાસભા જ્યાં સુધી અહિંસાને વરેલી છે, ત્યાં સુધી તો તેનો કચ્છરધાણ કાઢવાની કોઈની દેન હું જોતો જ નથી.

૭૨ : મહાસભા કામેના સરકારના આટલા બધા રોષનું કારણ કેનું હતું ? સરકારના દિવનો આવો રોષ મેં ભૂતકાળમાં, કોઈ પણ વાર, જાણ્યો નથી. આ રોષનું કારણ ‘હટી જવ હિંદમાંથી’નો નાદ તો નથીને ?

આ રોષનું કારણ ઓગસ્ટનાં રમખાણો તો હોય જ નહિ. ‘હટી જવ હિંદમાંથી’ની મારી દરખાસ્તની પ્રસિદ્ધિના દિવસથી જ એ રોષ તો જન્મ્યો જ હતો. ૮ મી ઓગસ્ટને દિવસે આ રોષ અંતિમ ટોચ પર આવી પડ્યો. ધરપકડોની યોજના તો તૈયાર જ હતી, ઠરાવ મંજૂર થવાની રાહ માત્ર જ જોવાતી હતી.

‘હટી જવ હિંદમાંથી’ વાળી દરખાસ્તના કરતાં કોઈ વધુ નવી વાત આ ઠરાવમાં કરવામાં આવી નથી, અને મહાસભાના કાયદેમંદા, સામુદાયિક અધિકારો તો, ૧૯૨૦ થી જ પડ્યાં છે.

પણ સ્વરાજનું શિખર તો ઠરાવ માલૂમ પડ્યું.

એક દિવસે કોમી વિખવાદ, એક દિવસે નરેન્દ્રો સાથેની સંધિઓ, એક દિવસે હિંદુસ્તાનના અંકાયલા વર્ગોનાં દિનની વાતો અને એક દિવસે યુરોપીઓનાં સ્થાપિત દિનોને લગતી ખાસ વાતો—આમ ને આમ, આઝાદીનું પ્રવેશદ્વાર તો, ત્રિશયેષુ જ રહ્યું.

‘જીવંદ પાડો અને રાજ કરો’ એ તો એક પાતાળિયો જ કૂવો હતો.

અને ત્યારે સમયની વેકર સરતી હતી. રથુભૂમિઓ પર લોહીની નદીઓ વહેતી હતી. રાજધારી માનસ ધરાવતું દિલ નિરાશ નયનથી જોતું હતું. જનતા લાચાર બનીને ઉભી હતી. અને એટલે, ‘હટી જવ દિલમાંથી’ની ચીસ જન્મી પડી.

આઝાદીનાં આદિજનોને આકાર આપવાનું મેં ‘પગલું બપું’ જગતને માથે ત્રાટકી પડેલા મંકટ વચ્ચે પોતાનો ભાગ ભજવી ગદેવાની ખેવનાવાળા માનવીઓને મારી આ ચીસદાર પોતાનો માર્ગ મળ્યો.

આ ચીસ સંજગાવનારાં માનવીઓ પ્રજાવાદને નાઝીરાઈથી બચાવવાની ધમ્મિકા કરે છે. સામાન્યવાદથી બચાવવાની પણ ખેવના કરે છે. દિલ્હીસ્તાનની આઝાદી એટલે પ્રજાવાદનો વિજય અને દિલ્હીસ્તાનનું સ્વરાજ એટલે જર્મની અને જાપાનના પંગ મામેનો રશિયાનો અને ચીનનો બચાવ.

પણ મારી માગણીથી મરકાર રાને જલ્દી. આવી માગણી કરનારાઓ પ્રત્યેનો અવિશ્વાસ સગકારે પેદા કર્યો. અને સરકાર પોતે જ, પુલપ્રવામો આડેનો એક મોટામા મોટો અવરોધ બની.

પુલપ્રવામો આડે અંતગત મૂકવાનું આગ મદાસમાને માથે ઝોલાડવાની વાત વાજળી નહી.

૮ મી ઓગસ્ટની ગત મુધી તો મદાસમાના પ્રવામો માત્ર એક દિવસ પૂરતા જ કેન્ડિન હતા. ૯ મી ઓગસ્ટની ઉરા વેળાએ તો મદાસમાવાદીઓ કાગવાસમાં જ હતા.

એ પછીના બનાવોનું કારણ સરકારનુંજ પગલું હતું.

૭૩ : ‘હટ્ટી જીવ હિંદમાંથી ની ઈચ્છાને હું માની, વ્યાજખી અને ન્યાયી ગણું છું. એની સામેનો રોષ સરકારની મુરદાને શંકાગ્રસ્ત કરે છે. લડાઈ પછીથી હિંદને આપવાની આઝાદીને લગતી સરકારની વાતને પણ શંકાગ્રસ્ત કરે છે.

સરકારની દાનત જે સાચી હતી તો મહાસભાએ લંબાવેલો સરકારનો હાથ તરછોડવાની સરકારી વાત વ્યાજખી નથી. પચાસ પચાસ વરસો થયા આઝાદી માટે ખૂરતા હિંદુસ્તાનનો અગ્નિચક્રો, આઝાદીની રક્ષા માટે, સાચી સત્તાની વહાલે ચઢત.

પણ હિંદુસ્તાનની ભાગીદારી સરખી ગણવાની સરકારી દાનત નથી.

બ્રિટિશ સત્તાના વિલયની માગણી કરનારાઓને સરકારે કારાવાસી કર્યા. લયાનકમાં લયાનક અપરાધીઓ ગણીને કેટલાક મહાસભાવાદીઓને સરકાર હુંદતી જણાય છે.

શ્રી. જયપ્રકાશ નારાયણ અને એમના જેવા બીજા હિંદીઓની વાત મારા મનમાં રમે છે. શ્રી. જયપ્રકાશ સામે આગળી ચીંધી આપનાર માટે સરકારે દશ હજાર રૂપિયાનું ઈનામ જાહેર કર્યું છે.

શ્રી. જયપ્રકાશ નારાયણનો મેં ઇરાદાપૂર્વક ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે. કારણ કે, તેમણે કબૂલ કર્યું છે કે મારા ધણા વિચારોથી તેઓ મૂળભૂત રીતે જ જુદા પડે છે.’

પણ તેમની સાથેના મારા મતભેદો ચાહે તેટલા મોટા હશે, તેમના આપભોગ, તેમની દેશભક્તિ અને તેમની અચળ હિંમતની વાત મારાથી વીસરાય નહિ.

તહોમતનામાના પરિશિષ્ટ તરીકે અપાવતું શ્રી. જયપ્રકાશનું જાહેરનામું હું વાંચી ગયો છું. એમાં દર્શાવવામા આવેલા કેટલાક વિચારો સાથે હું સમત નથી. અને છતાંય એ જાહેરનામામા ઝગઝગી ગયેલા દેશભક્તિની અને પરદેશી તંત્ર સામેની અધીગમની નોંધ લીધા સિવાય તો છૂટકો જ નથી.

આવા સદચુલુને માટે તો કોઈ પણ રાષ્ટ્ર ગૌરવ ધરે.

૭૪ : પણ આ તો ગજદારી માનમવાળા મહાસલાવાદી-ઓની જ વાત થઈ. પણ સરકારની તરફ તો રચનાનું અને હાથ ઉઠોગોનું કામ કરનારાઓને માથે પણ એટલી જ પડી છે.

અખિલ હિંદ ચરખામંઠ દ્વારા, કોઈ પણ સુબંદ જાહેરાતો સિવાય, ૩ કરોડ રૂપિયાની મજૂરી મળી ગામડાઓ વચ્ચે ચુકવાર્થ ગઈ છે—એનાં ગામડાઓ જેનો ભાવ પૂછવાનો કોઈ પણ પ્રયાસ, આજ પૂરે, કરવામા આવ્યો નથી. આ ચરખાસંઘને માથે પણ મરદારનો મજબૂત ફટકો લગાવાઈ ગયો છે. એ મંરથાના પ્રમુખ શ્રી. જલુજની ધગધગ ચઈ છે તેઓ કારાવાગમાં પડ્યા છે. તેમનો અપગ્રહ કોઈને માલૂમ નથી.

ટ્રસ્ટની મિલકત તરીકે આલતાં ખાદીકેન્દ્રો પર સરકારનો હાથ પર્યો છે. તેની મિલકતો પર જખીઓ પડી છે. કરજીતાની અવધિ નથી કે આ ખાદી કેન્દ્રોનું કામ ચલાવવાની વાત તો આ જખીદારોથી બનતી જ નથી !

ખાદીના જમ્યામાં અને રેડીઆના ઢમલામાં સત્તાવાળાઓએ ચાંપેલી આગની વાતો પણ સંભળાઈ રહી છે.

અને કુમારપા બંધુઓને હાથે ચલાવવામાં આવતા અખિલ હિંદ આંદોલન મંઠને માથે પણ સરકારની એટલી જ

કરડી નજર વરસી ગઈ. શ્રી. વિનોબા ભાવે તો પોતેજ એક સંસ્થા રહ્યા છે. એમની દોરવણી તમે ધણી રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ ચાલતી હતી.

આવી પ્રવૃત્તિઓમાં પડેલા ધણાખરા માનવીઓ રાજ-કારણમાં ભાગ લેતા નથી. હિંદુઓમાં હિંદી કોટીના રચનાત્મક કાર્યમાં જ તેઓ ઓતપ્રોત બન્યા છે. અને આવા માણસોને રાજકારણમાં ઝંપલાવવાનો વિચાર ને આપ્યો જ હશે તો તેનું કારણ તો સરકાર પોતે જ હશે.

આવી વ્યક્તિઓના કારાવાસને સુદ્ધપ્રયાસો સામેનો હું એક અક્ષમ્ય અપરાધ ગણું છું.

આશ્ચર્યની વાત છે કે, હિંદુસ્તાનના માનવીઓને ખોરાકની, વસ્ત્રોની અને જીવનની બીજી જરૂરિયાતોની ભારે ખેંચ ન્યારે વેઠવી પડે છે ત્યારે સરકારી અધિકારીઓ તો, હિંદુસ્તાનમાંથી તેઓને મળતાં માનવીઓની અને સામગ્રીઓની વાતો પોકારવામાંજ મશગૂલ રહ્યા છે.

મહામહાવાદીઓની સેવાઓ સ્વીકારવાની સરકાર ને યોજના કરત તો, માફ મંતવ્ય છે કે, આખી નહિ તો ઘણે અંશે, આમાંની ધણીક ખેંચ તો, જરૂર, ઓછી જ બનત.

મહાસલાહ દ્વારા ચાલી ગયેલાં બે અતિ સુંદર કાર્યોના દાખલાઓ તો સરકારની સામે જ હતા.

રાજેન્દ્રગાંધીએ ચલાવેલું 'નિહારના ધરતીકંપનું કામ અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે ચલાવેલું ગુજરાતના જળસંકટની રાહતનું કામ.

૭૫ : અને હવે મારા જયાવનામાનો અંત આવી ગયો છે. ધાર્યા કરતા મારે જયાવનામું વધુ લાંબુ થયું છે. આ જયાવનામું તૈયાર કરતા, આ અટકામતી છાવણીમાં, મને અને માગ માધીઓને પાર વગરની મહેનત પડી છે.

માગ પોતાના, અને જે કાર્યનું પ્રતિનિધિત્વ હું ધરાવી ગયો છું એ કાર્યના જયાવને ખાતર, અમારી સામેનાં તદોમતનામાના માગ આ જવાબની પ્રસિદ્ધિની હું માગણી કરું છું. અને આ જયાવનામા દ્વારા મેં એ સાબિત કરી આપવાની ખેવના કરી છે કે, આધારો અથવા તે સાબિતીઓ મિત્રાવનું અમારી સામેનું તદોમતનામું જગત સાચું નથી.

મરદાર જાણે છે કે અમારી સામે મૂકવામાં આવેલા તદોમતનામામાનો જનતાનો વિશ્વાસ તે જગત વસતો જ નથી. જનતા તે આ તદોમતનામાને પન્દેશમાંના પ્રયાગ માટે ચોક્કસ દર્શાવેલ તરીકે જ ઓળખી ગઈ છે મગ તેજસ્વદાદુર સુધ્ધ અને શ્રી જયકર મુખા ધાગણાઓએ પણ આ તદોમતનામાને ન્યાયની દ્રષ્ટિએ છેક નિગધાગ ગણ્યું છે.

એટલે આ તદોમતનામું પણ ખેતવાની સુકાને હું મૂકના કરું છું.

તદોમતનામાની પ્રસ્તાવનામાં મરદાર પામે પોલા કેટલાક 'અજ્ઞતા પુત્રાઓ' નો પણ ઉલ્લેખ પડ્યો છે. પણ આ પુત્રાઓ ખુલ્લા કરવાની સુકાની જે તામર નથી તે, તે હું હું કે, સુકાનાના કલ્પનમાંના જયજ નજરોડીઓને સુકારે, દુન્યાદુર, દુન્યા કરવા જ થઈ છે એ પત્રીથી અજ્ઞાત કરનાઓ સામેનું કામ મરદાર જગત ચલાવી રહ્યો છે

સરકાર પાસે સત્તાનો અખૂટ ખજાનો પડ્યો છે. નિરાધાર તહોમતો પર જીવવાની જરૂર સરકારને ઝાઝટી નથી.

૭૬ : આમ તો, તહોમતનામું એક સરકારી પ્રકાશન બન્યું છે. પણ મેં તો તેના અગ્રાત લેખકની જ માત્ર ટીકા કરી છે. આશા રાખું કે, સરકારના વ્યક્તિગત સભ્યોએ તો આ તહોમતનામામાં વપરાયેલા ફકરાઓના મૂળ દસ્તાવેજો તો વાંચ્યાં જ નથી. વાંચ્યા હોય તો આ તહોમતનામામાં દોસ્તામાં આવેલાં અનુમાનો કરવાનું કામ જરાય સહેલું નથી.

૭૭ : હેલ્લો, તહોમતનામાને લગતા મારા પ્રયત્નોનો મને બતાવી આપવામાં આવનારો કોઈ પણ દોષ સુધારી આપવાની મારી તત્પરતા હું પ્રદર્શિત કરું છું. ભાગી છે તેવી વાતનું જ મેં તો અહિં આલેખન કર્યું છે.

આપનો,
મો. ક. ગાંધી

કારાગારની કાળી કથા

જગદંબા ઠસ્તુરખાની માંદગી સમયે સરકાર
સાથે પૂ. ગાંધીજીનો થયેલો પત્ર વ્યવહાર

પત્ર પહેલો

અટકાયતી હાવણી,
૧૨, માર્ચ ૧૯૪૩

પ્રારા કર્નલ ભંડારી,

આજે સવારે થએલા આપણા વાર્તાલાપના અનુસંધાનમાં નીચેની વિગતો આપના ધ્યાન પર લાવવાની જરૂર પડી છે,

શ્રીમતી કસ્તુરબા ગાંધી છાત્રીની સખત શરદીથી પિડાઈ રહ્યાં છે અને એમણે હૃદયરોગને લગતી પણ ફરિયાદ કરી છે. તેમના હૃદયના ધ્રુવકારા દર મિનિટે ૧૮૦ જેટલા માલૂમ પડ્યા છે.

આપને ખબર છે કે કસ્તુરબાની આંખની પાંપણો પર અવારના ભાગમાં થોડા થેધર જામી રહે છે. તેમની આજની શારીરિક ક્ષીણતાની અસર તેમના માનસ પર પણ પડે છે.

અમને લાગે છે કે કસ્તુરબાની મારવાર અર્થે કોઈ ખાસ નર્મની જરૂર હવે ખુલ્લી પડી છે. કસ્તુરબાની પોતાની ભાષા જાણનારી વ્યક્તિ, સ્વાભાવિક રીતે જ વધુ ઉપયોગી અને.

ગાંધીજીની પોતાની તન્મિયત માટે પણ હજી એકાદ મહિના પર્વત ખાસ સંભાળ રાખવાની જરૂર જણાય છે. આટલા મમય પૂરતા શ્રી. કનુ ગાંધીને જો આદિ રાખી શકાય તો ગાંધીજી અને કસ્તુરબા જાંતેની સગવડ માયત્રી શકાય. સરકારને જો વધી ન હોય તો ગ્રાહ્ય તેટલા સમય પર્વત કનુ ગાંધી આદિ રહેવાને તૈયાર થયા છે.

આપના,
એમ. ડી. ડી. ગિલ્ડર
મુશિલા નાયર

પત્ર ખીજો

મુઝઈ મગકા પઠ તા. ૧૮ મી નવેમ્બર ૧૯૪૩ ના રોજ
લખાયલા પત્રના થોડાક ફેરફારો:

...મને લાગે છે કે, મારી માથે રખાયલા હોવાને જ
કારણે, માગ આથીઓને વધારાની મૂઝવણો વેઠવી પડે છે. અને
આ અગવડ એકલા ડો નાયરની જ નથી. ખીજાઓને પણ
આવી અગવડો વેઠવી પડે છે.

મારી સાથે રખાયને કારણે જ, ડો. ગિલ્ડરથી તેમના
માંઠા પાતીની અને પુત્રીની મુલાકાત લેવાતી નથી.

નાનકડી મનુ ગાંધીથી તેના પિતાને અથવા તે બહેનોને
મળવાનું બનતું નથી. અને મારી પત્નીથી તેમના પુત્રોને અથવા
તે પૌત્રોને મળવાની વાત બનતી નથી...

ફેદીઓના મામાન્ય અધિકારોનો આ ઈન્કાર મારાથી
સમજાતો નથી. મારી સામેના સરકારના ખામ અણગમાને કારણે
મારી મામે મૂકવામાં આવતા પ્રતિજ્ઞો મારાથી મમજી શકાય
છે, પણ માગ સાથીઓ સામેના પ્રતિજ્ઞો તે મારાથી
સમજાતા જ નથી.

અમાગ માથે મૂકવામાં આવેલા અધિકારીઓનો પોતને
અવિશ્વાસ તે સરકારના દિવમાં વસતો નથી ને ?

એ સિવાય, અમારી છાવણીના મુગ્રિન્ટેન્ડેન્ટને, અથવા
તો, ઈન્સ્પેક્ટર જનરલ અમા અધિકારીને પણ મેં મોકલ્યા હું
એવા તારોનો નિકાલ કરવા જેટલી સત્તા પણ માર નથી ?...

તરિત જવાનની વિનંતી કરું છું.

એ. ક. માધી

પત્ર ત્રીજો

૦

હિંદ સરકારના સ્વદેશખાતાના વધારાના મંત્રી પગ ગાધીજીએ
આ પત્ર મોકલ્યો હતો:

અટકાયતી હાવણી,
. ન્યુયુઆરી, ૨૭, ૧૯૪૪.

માહેશ,

થોડાકે દિવસો પૂર્વે શ્રીમતી કસ્તુરબા ગાધીએ, કાગગારના
ઈન્સ્પેક્ટર જનરલને અને કનલ સાહેબને, તેમની મારવારમાં સહાય
આપવાને, પૂનાના ડો. દીનશા મહેતાને લાવવાની વાત સૂચવી હતી.
પણ આ વાતનું પરિણામ હજી આવ્યું નથી. મગકાગનો જવાબ
સેવાનો શ્રીમતી કસ્તુરબા હવે મને આમ્રહ કરે છે એટલે ડો. મહેતાને
મત્તર મોકલવાની હું મોગણી કરું છું.

મને અને મારા પુત્રને કસ્તુરબાએ કોઈક આયુર્વેદિક વૈદ્યને
લાવવાની પણ સૂચના કરી છે. આને લગતી મતા ઈન્સ્પેક્ટર
જનરલને આપી રાખવાનું હું આપને સૂચન કરું છું.

દરદીની સાગરામાં શ્રી ૦ કનુ ગાધીને રહેવા દેવાની છૂટ
આપવાની મારી વિનંતિનો જવાબ પણ આપે હજી આવ્યો નથી.
દરદીની હાલત હજી સુધરી નથી. અને રાતની માગવાનું કામ અનિ
આકર્ષે જન્યુ છે. કનુ ગાધીની મારવાર આદર્શ દરો. અને
કસ્તુરબાની મારવાર એવે તો અમારો પણ કરી છે. એ ઉપરાંત કનુ
પોતાના ભગ્ન અને મંગીન હાથ પણ કસ્તુરબાને અગમ આપી
રહે છે.

અભ્યારનું દગાણુ ઓછું કરવા માટે આ વાતના તાત્કાલિક નિકાલની હું માગણી કરું છું. આ વાતને અતિ અગત્યની ગણવાની હું આપને વિનંતિ કરું છું.

જાવણીના સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટે મને એમ કહ્યું છે કે, મુલાકાતીઓની હાજરી દરમીઆન, માત્ર એક જ વ્યક્તિને કરતુરખાની મારવાર માટે રહેવા દેવાની તેમને સૂચના મળી છે. આજ સુધી તો જરૂર પડે છે ત્યારે, એક કરતા વધુ વ્યક્તિઓ કરતુરખાની મારવાર કરે છે.

જરૂરી નિર્ણય સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ, મદદ, કરતા જ રહ્યા છે. પણ હમણાં જ જાગેલી એક મુશ્કેલી પ્રત્યે મેં ઈન્સ્પેક્ટર જનરલનું ધ્યાન દોર્યું હતું. પરિણામે એક વ્યક્તિ ઉપરાંત બીજી વ્યક્તિ તરીકે કાકતરને રહેવા દેવાની છૂટ આપવામાં આવી હતી.

પણ દરદીની દયાનો ખ્યાલ આ દુકમ આપનારના હિલમ વસતો હું જોતો નથી.

કરતુરખાની મારવાર માટે, ધણીવાર એક કરતાં વધુ માણુઓની જરૂર જાગતી જણાય છે. એટલે હાજર રહેનાગઓની સંખ્યા પરનો અંકુશ હાલી મેવાની હું માગણી કરું છું.

એક વાત સંતાડવાની વાત માગ્યો જાનતી નથી. કરતુરખાને અપાતી મુશરડોમાં હું કોઈ જટા જોતો નથી. હાજર રહેનાગઓની સંખ્યાને લગતા દુકમમાં હું અર્થદીન ખજાનોદ મિત્રાઈ કંઈ પણ જોતો જ નથી.

મારા ત્રણ પુત્રો હમણાં પૂનામાં રહ્યા છે. મારો સૌથી મોટો પુત્ર હરિલાલ તો અમારા હાથમાંથી જોવાઈ ગયો છે. એ હરિલાલને પણ આવવાની પરવાનગી મળ કાલે આપવામાં આવી નથી. કારણ એટલું જ છે કે તેની માતાની બીજી મુલાકાત હરિલાલને લેવા ફેવાની સૂચના ઇન્સ્પેક્ટર જનરલને આપવામાં આવી નથી.

દરદી એને મળવાને કેટલી આતુર હતી !

અને એક બીજી ખણખોદની પણ વાત કરું. દરેક વેળાએ મુલાકાતીઓને મુખ્ય સરકારને લખવું પડે છે. દિલ બળે છે ને દીલ થાય છે. પણ અહિંના અધિકારીઓના હાથમાં તો મારી વિનંતિઓ મુખ્યમંત્રી રવાના કરવા જેટલી જ માત્ર સત્તા રહી છે.

શ્રી, કસ્ટુરબા સરકારનાં દરદી છે એ વાત મારા ખ્યાલ બહાર નથી. અને આવે સમયે પતિ તરીકેની મારી વાત પણ ઢિપજે જ નહિ એ વાત પણ મારાથી જાની નથી.

પણ સરકારે તો એમ કહ્યું છે કે, તેમની માદગી છતાંપ તેમને છોડવામાં આવતાં નથી—મારા સાનિધ્યમાં તેમને રાખવામાં વસેલા તેમના પોતાના જ હિતને ખાતર. એટલે કસ્ટુરબાની ઇચ્છાઓ સરકારને જણાવવાનો મારો પ્રયાસ મરકારને ખૂંચવાનું કાંઈ કારણ નથી.

કસ્ટુરબાની તબિયતનો સુધારો અથવા તો આજની કુબતી દયા વચ્ચેની તેમની માનસિક શાંતિ તો મને, તેટલી જ સરકારને પણ, જોઈતી જ હશે.

અણુમતી વાત કરતુરનાના માનસ પર આજે અતિ મોટો આઘાત કરે છે.

આપનો
મે. ક. ગાંધી

પત્ર ચોથો

જાન્યુઆરી ૨૭, ૧૯૪૪

શ્રુ બર્ધ મગકાગના
સ્વદેશ ખાતાના મંત્રી પ્રત્યે,
માહેમ,

હિંદ મગકાગનો એક પત્ર આ સાથે હું મામેલ કરું છું
આ પત્ર હિંદ મગકાગને મત્વર પહોંચાડવાની હું આપને વિનંતિ
કરું છું.

પત્રમાં લખેલી વાતનો નિકાલ આપનાથી કરાવ તો હિંદ
મગકાગને એ પત્ર મોકલવાનો મારો આપને અમદ નથી નેહતી
મગવડો સત્વર અપે છે એટલે હિંદ સરકારની સૂચનાઓ, જરૂર
પડે તો, ટેલીફોન દ્વારા મેગરી લેવાનું પણ, હું આપને સૂચન
કરું છું.

આપનો,
મે. ક. ગાંધી

પત્ર પાંચમે

અટકાયતી ખાવણી,
જાન્યુઆરી ૩૧, ૧૯૪૪.

સાહેબ,

ગઈ તા. ૨૭ મીએ હિંદ સરકાર પર મેં એક ત્વરિત
પત્ર પાઠવ્યો હતો. એ પત્રનો જવાબ હજી આવ્યો નથી.

દરદીની હાલત હજી સારી નથી. આરવાર કરનારાઓ
હવે થાકી ગયા છે. એકાંતરે જ્યાં જ્યાં હિંમતવારો વેડી
રહ્યા છે, અને દિવસના તો આ ચારે જ્યાં સારવારમાં રોકાઈ
પડે છે.

દરદીની અધિરાષ્ટ્ર હવે વધતી જણાય છે. ડા. દીનશાની
આગમનને લગતી દરદી પૂછપરછ કરે છે.

બને તેટલો વહેંચો, અને બને તો, આવતી જ કાસે
આપ જવાબ આપશો કે:

(૧) કસ્તુરજીની આરવાર માટે સતત રહેવાની છૂટ થી.
કનુ ગાંધીને મળનાર છે કે મળનાર નથી ?

(૨) ડા. દીનશાની આરવાર દરદીને આપ આપનાર છે
કે આપનાર નથી ?

(૩) મુશ્કાલીઓની દાખરી દરમીયાન દાખર
રહેનારાઓની સંખ્યા પરનો પ્રતિબંધ દૂર કરવાની સમયક મળનાર
છે કે મળનાર નથી ?

આવા રાષ્ટ્ર કે આવનારી સગવડ મોટી પડેલી કહેવાને
સમય તો આવશે જ નહિ.

આપનો,
મો. ક. ગાંધી.

પત્ર છઠું

અટકાયતી હાવણીના અધિકારી તરફથી નીચેના સંદેશ:
૩૧-૧-૧૯૪૪ ના રોજે માંજના ચાર વાગે ગાંધીજીને પહોંચાડવામાં
આવ્યો હતો:

‘સરકારને જાણવું છે કે શ્રીમતી કસ્તુરબા કોષ્ટ ચોક્કસ
વૈધની માગણી કરે છે, અથવા તો ડૉ. દીનયા મહેતા ઉપરાંત
તેઓ બીજા વૈધની માગણી કરે છે?’

આ દિવસ સોમવારનો હતો. એટલે નીચેના જવાબ એક
કામગીરી દુકાન પર લખીને, ગાંધીજીએ, તુરતાતુરત, આપ્યો હતો:

કસ્તુરબાના ખ્યાલમાં કોષ્ટ ચોક્કસ વૈધ તો છે જ નહિ.
પણ મારા પુત્ર દેવદામે લાહોરના વૈદ્યરાજ શર્માનું નામ સૂચવ્યું
હતું. આવનાર વૈધ તો હાકતર દીનયાની ઉપરાંતના જ હશે. ડૉ.
દીનયાના હાથ દેશ પડશે તો જ આ વૈધનો ખામ ઉપયોગ હશે.
આપુવેંદ નિખાનને હાથે તગિયન તપામવાની ઇચ્છા દર્દીએ ધણી
વાર વ્યક્ત કરી છે. પરવાનગી આપવી હેય તો મંપૂખ્ત દુદવાગી
પરવાનગી આપવાની જરૂર ઉપાડી પડી છે.

‘દરદીની ઇચ્છાશક્તિ હવે ખૂટતી જણાય છે. અને દરદીની તમિયતને લગતી સલાહો બેરકાવા માગેની આવેની, મને મળતી છૂટ પર્થત તો, મારે સેવવી જ રહી છે.’

‘આમાં જ દરદીની માનસિક શાંતિ હશે.’

પત્ર સાતમે।

અટકાયતી હાવણી,

૩૧ મી જાન્યુઆરી, ૧૯૪૪.

ખારા કર્નલ ભંડારી,

આપ જણે છો કે કસ્તુરબા ગાંધીની શક્તિઓ હવે, હળવે હળવે, ખૂટતી જણાય છે. મધ રાતની તેમની નિદ્રા અતિ ઓછી હતી. અને આજે સવારે તેમને એક જખ્મર ઝોખો આવ્યો હતો.

શ્રામ તો, જણે કે, ઉડતો જ હતો. (શ્વાસ ૪૮) નાડીએ મદતા ધારી હતી. દેહના રંગમાં એક રાખોડી ઝાંપ આવી હતી. વીસ મિનિટોની સારવાર પછીથી કસ્તુરબા કંઈક શાતામાં આવ્યાં હતાં.

અત્યારે જ્યોરે તેઓ બેચેન બન્યાં છે. વાંસાની અને ડાઘા પડખાની વેદનાની તેઓ ફરિયાદ કરે છે.

આ પરિસ્થિતિમાં ડો. જીવરાજ મહેતા (યરવડા જેલ, પૂના) અને ડો. મિધન રોય (કેન્કરા)ની મત્તાહની અમને જરૂર જણાય છે. આ તખીએમા દરદીનો વિશ્વાસ વસ્યો છે અને જૂતકાળમા, આ તખીએએ, કરજુરમાની મારવા પશુ કરી છે.

આ તખીએની સહાય કારગત બનવા માટે તે મત્તમ મળવી આવશ્યક બની છે.

કરજુરમાનું જ્ઞાન ગતદિવસ ગળવુ પડે છે. માગવાનું કામ હવે મુશ્કેલ બન્યું છે કનુ માધી અને ડો. દીનસા મહેતાની માગણી દરદી, અવાગનવાર, કરતા જ રહે છે.

આપના,
મુસિના નામર,
એમ ડી ડી ગીફર

તા. ૬ માર્ચનું સેડીનું દસ્તાવેજ, અ જે મરાઠે, ૨૦૬-
૧૧૦ જેટલું હતું.

પત્ર આક્રમે

અટકાવની જાવણી,
૩૭ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૪.

મુબઈ મગકાના મત્રી પ્રતે, મુબઈ.

આદેશ,

મધ કાલથી કરજુરમાએ, ડો. દીનસા મહેતા અને રેવરાજને સજની વાત, મારી સામે, ફગીવાર કાઢી હતી

મેં તમને જણાવ્યું હતું કે મેં પોતે તો જાને વાતની માંગણી કરી છે; પણ આપણે કેદીઓ હતા, આપણા ધાર્યા પ્રમાણે આપણી વાત ઉપજે નહિ.

તે પછીથી પણ આ માગણીનો તોડ સત્તર લાવવાની ત્રેમણે મને સૂચના કરી છે. ગઈ રાત્રે તેઓ, ફરીવાર, બેચેન હતાં. પણ આ વાત તો હવે રાજની બની છે.

ડા. દીનશા મહેતા અને લાહોરના વૈદરાજ શર્માને લગતા હુકમો સત્તર કાઢવાની હું આપને વિનંતિ કરું છું. વૈદરાજ શર્મા તો પાછળથી જ આવી શકે. પણ ડા. દીનશા તો, આજ ને આજ પણ, આવી જ શકે—જો તેમને અંદર આવવાની પરવાનગી અપાય તો.

દરદીના જીવનમરણનો સવાલ આજે કાચે તાંતણે લટકી રહ્યો છે. એ વેળાએ યતી આ દીક્ર ભારથી સમજતી નથી.

રાજકાજની વાતો જરૂરની હશે, પણ દરદીના દુઃખ-નિવારણની વાત દરદીને માથે ઓછી અગત્યની તો ઓછી જ હશે.

આપનો,
મો. ક. ગાંધી

પત્ર નવમે

મુંબઈ સરકારના સ્વદેશ ખાતાના મંત્રી તરફથી,

શ્રી. મે. ડ. ગાંધી પ્રત્યે.

સાહેબ,

આપના તા. ૭૧ મી જાન્યુઆરીના પત્રમાં આગ્રેખવામાં આવેલા ત્રણ મુદ્દાઓના મંત્રાંશમાં નીચેનો જવાબ આપવાની મને સૂચના થઈ છે:

(૧) અટકાવતી જાવણીના અન્ય કેરીઓની રીતે જ રહેવાની યાચે કનુ ગાંધીને શ્રીમતી કરગુરજાની સારવાર માટે આખો વખત રહેવા દેવાની વાત સરકારે મંજૂર કરી છે.

સરકાર માને છે કે કનુ ગાંધીજીની સુદાયથી મારવારનું કામ સંતોષકારક રીતે જ ચાલનાર હશે, એટલે એથી વધુ સુદાય આપવાની વાત સરકારને મંજૂર નથી.

(૨) મરકારી અધિકારીએનો અભિપ્રાય થતા પહેલાં જાદગીની તપીતી સદાય નામંજૂર કરવાનો સરકારે નિર્ણય કર્યો છે.

ડૉ. દીનદાસ મહેતાને સમગ્ર વાત તો મરકારી તપીતે જ વિચારવી પડી છે.

(૩) શ્રીમતી કર્તુરઆની મુલાકાતની છૂટ નિકટનાં મગાંઓને તો મંગતી જ રહી છે. આ મુલાકાતો વેળાની તમારી હાજરી સામે સરકારને વાંધો નથી.

પણ શ્રીમતી કર્તુરઆની મારવાર માટે જોઈતા માણસો ઉપરાંત વધુ વ્યક્તિઓને એ મુલાકાતો દરમિયાન હાજર રહેવા દેવાની જરૂર સરકાર જોતી નથી.

ઇન્સ્પેક્ટર જનરલે એક વ્યક્તિને રહેવા દેવાનું મંજૂર કર્યું છે આ ઉપરાંત, જરૂર હોય તો, ઠાકતર પણ આવી શકે છે.

સામાન્ય રીતે તો, આટલી ગોઠવણ સરકારને પૂરતી જણાય છે. છતાં તમીખી કારણોસર, કારાવાસના ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ આને લગતો નિર્ણય કરી શકે છે.

આપનો તાબેદાર સેવક,
એચ. આઇ. આયંમર,
મંત્રી, મુખ્ય સંકાર સ્વદેશ પાત્ર

પત્ર દશમે
ત્વરિત

અટકાયતી હાવણી,
૧૧-૨-૧૯૪૪

વેઘને બોલાવવાની મંપૂર્ણ જવાબદારી હું ધારણ કરું છું. અને આ ઉપચારમાંથી જાગનારાં કોઈ પણ અનિષ્ટ પરિણામની જવાબદારીમાંથી સરકારને હું મુક્ત કરું છું. વેદો અથવા તો

હકીમોની મલાહ સ્વીકારવા પૂતી મારી તત્પરતા દુ હજી જાણતો
નથી અને એ ઉપચારોની નિષ્ફળતા પરીના મળેગે. વચ્ચે
આજના ઉપચારો કરી આગભરાતો મારો અધિકાર અકબંધ
ગમવાની પણ દુ માગણી કરે છું.

મેં ક ગાંધી

પત્ર અગિયારમે

અટકાયતી હાવણી,
ફેબ્રુઆરી, ૧૪, ૧૯૪૪

દાગગારોના કન્સપેક્ટર જનરલ,
પૂના

સાહેબ,

શ્રી કસ્તુ માની ગતના જમડેથી તમિષતની વાત મે
આપને મઠ કાસે જણાવી હતી કે. સુશિવા નામગ તો ધુન્યા જ
હતાં તેમણે કે. મિસ્તરને જમાડ્યા હતા. મને તો એમજ લાગ્યું
હતુ કે કસ્તુરબા તો ઉપડી જ હતી સ્વભાવિક રીતે જ, તમીએ
લાચાર હતા.

કે. સુશિવાએ હાવણીના અધિકારીને જમાડ્યા હતા.
તેમણે પેદરાજને ટેલીફોનથી ખતગ આપ્યા હતા.

મમય ગતના એકનો હતો. એ વખતે વૈદરાજ ને અમારી પામે હોત તો કરતુરખાને કમક પણ ગહત આપી શકત એવા જ માટે એમને છાવણીમા રહેવા દેવાની વાત મે આપને સૂચવી હતી

પણ આપે મને જણાવ્યું હતું કે, મગકારી ફરમાનમાથી વૈદરાજના ગતના રોકાણને વગતી વાત ગેઠાજી હતી માથેમાથે, વૈદરાજને ગત ફરમાન બોનાવી આપવાની તત્પરતા પણ આપના તરફથી પ્રશ્નિત કરવામા આવી હતી

આવી દીનના જોખમ પ્રત્યે મે આપનું ધ્યાન દોર્યું હતું પણ મગકારી ફરમાન સામે આપ લાચાર હતા આયુર્વેદિક સારવાગના સબધમા મે ધારણ કરેલી સૂચનવાનવારી પછીથી, ફરદીના લાલમા વૈદરાજને છાવણીમા રહેવા દેવા આડેનો વાધો તો રહેતો જ નથી પણ આપની સામેની મારી આ દલીલ નિષ્ફળ હતી.

એટલે રાત્રિ દરમ્યાન, જરૂર પડ્યે તત્કાળ હાજર થવા માટે, આગાખાન મહેનાતના દાર મામે મોટગાડીમા સૂધ રહેવાની મારી વિનતિ વૈદરાજને મે સબગાવી હતી માનવતાથી કપીને વૈદરાજે મારી આ વિનતિ માન્ય રાખી હતી.

વૈદરાજને અમે બોનાવ્યા હતા વૈદરાજે દરદીને ખપતી રાહત આપી હતી

પણ કરતુરખાને માથે ગાજતું સકટ હતું ઉત્કૃષ્ટ નથી એવા મારી મૂળ વિનતિ હું ફરી એકવાર તાજી કરૂ છું તરતિ

નિર્ણયની હું માગણી કરું છું. મધ કાલનો અનુભવ બનતા ઉપાયે
ટાળવાની લાલચ મારાથી રોકાતી નથી.

મારી માગણીઓ પરત્વે કરાતી ઢીલ આટલેથી જ અટકા-
વવાને હું ખેવના કરું છું. ડોઁ મહેતા અને વૈદરાજને લગતી
પરવાનગી લણી ઢીલ પછીથી જ આપવામા આવી હતી.

કિંમતી મમય ખોવાયો હતો. અને હવે તેના કરતા પથુ
કસ્તુરખાનું આરોગ્ય વધુ અનિશ્ચિત બનાવવામા આવ્યું હવે.

હરદીના હિતને ખાતર વૈદરાજને અંદર રાખવાની પરવાનગી
સરકાર પાસેથી મેળવી લેવાને હું આપને વિનંતિ કરું છું.

સતત અને સર્ગજ મંલાજની હરદીની જરૂર જરાય
ઓછી નથી

આપને,
મો. ક. ગાંધી.

પત્ર બાગમે

અટકાયતી ડાવણી,
૧૬ મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૪

કાગવામેના ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ,
પૂના.

આદેશ,

૧૪ મી તારીખના માગ પત્રના અનુર્ભવાનમાં આ બીજી
પત્ર લખવાની જરૂર પડી છે

કચ્છરખાની સાગવાગ જાનની વેળાએ પરિજ્ઞામેની
જવાબદારીમાથી અરકાગને મુક્ત કરવાનો પત્ર માગ તરફથી
લખવામાં આવ્યો હતો. સ્વાભાવિક રીતેજ મે મન્યુ હતું કે
માગવાગ મટે જરૂરી એવી તમામ સગવડો વેગજને આપવામાં
આવનાર હતી.

મારે માટે આ પરિસ્થિતિ હવે અમલ્ય બની કે દગ્દીની મગવડ માટે વૈંગજ પોતે તો અપાર અગરડો વેઠવાને પણ તૈયાર હતા છે પણ એમની આ અદમક બનમનમાઈને વધુ લાભ નેતા, સ્વાભાવિક રીતેજ, મારું હૃદય હવે પાછું જ પડે છે

એ ઉપરાંત, જાવણીના અધિકારીની નિદ્રામાં પણ ખનેત પાકવાની જરૂર પડે છે, કહો કે, આખી જાવણીને જાગવું પડે છે

ગાંધી ગમે એક એક, દ દીને ટાંક માથે મખન તાવ આ પો હનો. ગમે ૧૦-૩૦ વાગે બદલ મથેના વૈંગજને મધગને બાગ વાગે અગર મોવાવવાની જરૂર જાગી હતી

વૈ રાજની તો અગર વધુ વખત રહેવાની ઇચ્છા હતી પણ મારે તો તેમને તુરંત જ ગળ આપ્યા મિરાય કેમ છૂટકાજ નહોતો વૈંગજને ગળુ તો સુનીન્ડેન્ડેને જાગવું પડે જાવણીના અધિકારી જાગે એમને તેમના માથુએને પણ જાગવું જ પડે અને આજુ જનગળુ તો, કદાચ, આખી ગતનું મ બને

આમ કરીને, અન્ય આંદો મારું જ્યારે સાવ ઊંડો પડ્યો છે ત્યારે તો, મારી જીવનસમાધિનીની જીદગી બચાવવાને માટે પણ, આવી પરિસ્થિતિ માગથી વેદાય નહિ

કદી મથો છુ કે દગ્દીની સુગમ માગરાં વૈ રાજ આરંભક મથે છે, દગ્દીની દસા પ્રમાણે પથેપથે, વૈંગજ દવાના ફેરાયે દરે છે

૩. ગિટડા અને મુશિલા નાયગની સારવાર તો તૈયાર પડી
પણ વૈદગજની માગવા તેમની મારવારથી મદતર જુદી પડે છે

એટલે નીચેની ત્રણ વાતોનું ધ્યાન કરે છું

(૧) જરૂર જણાતા પર્યાંત વૈદગજને મતત અદર ગહેવા
દેવાની વાત મગકાગ મજૂર કરે

(૨) આ વાત મગકાગને જો મજૂર નથી તો છૂટથી
માગવા પામવા માટે મરકાગ દંદીની ચોક્કમ મુદતને માટે મુક્તિ કરે

(૩) અને આ જ ને વાત મરકાગને જો નામજૂર હશે તો,
બહેતર છે કે, મને પોતાને દંદીને લગતી જવાબદારીમાંથી મગકાગ,
ગુનાગુના, છૂટા કરે

દંદીના પતિ તરીકે, દંદીને જોષ્ટી મદાય આપવાને હું
જો સાચા પડ્યો છું તો, મગકાગને કાલે તેની બીજી કોઈપણ જગ્યાએ
મગકાર મને અગત્ય કરે

પણ કસ્ટોગનાની વેદનાઓના વાચાગ પ્રેક્ષક તરીકે અદિ
રહેવાની તો મારી હવે ઇચ્છા જ નથી

અવાગનવાગ દંદીએ કરેલી માગણી પાંચી દંદીની તનિયત
જોવાની છૂટ મરકારે ૩. દીનચા મહેતાને અર્પણ કરી છે અમારે
માટે એમની મદાય અતિ કિંમતી જની છે પણ ૩. મદેન કોઈ
દવાઓ આપના નથી દવા તો દાકતરે અથવા તો વૈદગજ પોતે જ
આપી શકે, અને, ગુના પૂરતી તો, દામતગેની માગવા હમણું
જંધજં મદી છે

આ પત્રનો સંતોષકારક જવાબ આજ સાંજ મુધીમાં મને મળશે નહિ તો, વૈદરાજની માગ્વાર પણ આજ સાંજથી બંધ કરવાને! નિશ્ચય મારે ન છુટકેજ કરવો પડ્યો છે.

દગ્દીના જિહાના મામે આ પત્ર હું ગતના બે વાગે આલેખી ગયો છું. જીવન અને મગ્લુ વચ્ચે કસ્તુરનાને ઝોવા ખાતી હું નિરખી ગયો છું.

દગ્દીને તો માગ આ પત્રનું જ્ઞાન હોવાજ નહિ પોતાને લગતો કોષપણ નિશ્ચય કંવાની કસ્તુરજાની શક્તિ તો આજે ભાષ્યજ જીવતી હશે.

આપનો,
મો. ક. ગાંધી

પત્ર તેરમે!

અટકાયતી ડાવણી,
૧૮મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૪.

કાગવામેના ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ,
પૂના.

સાદેજ,

વૈદરાજ થી સિવ શર્માએ આજે મખેદ નદેર કપું છે કે, તેમના અનેક પ્રવાસો પડીથી, કસ્તુરજાના આરોગ્યને લગતી અંધા

તેમને છોડવી પડી છે ગેટને એમની મારવાગ જથ્થા કરીને મૂળ સાગવાગ ચાલુ કરવાની ડો ગિલ્ડર અને સુશિના નાયરને મે સૂચના કરી છે ડો મહેતાના બાહોપચારો તો અગ્રકાવવામા આવ્યાજ નથી અને કાતો સુધાગ પર્થત અચવા તો અત પર્થત એ ઉપચારો તો ચાલુજ હશે

દરદીની અતિ દારણુ માદગી મિટાવવાને વૈદરાજે બનવું કથું પણ વૈદરાજના હાથ હેઠા પડ્યા છે

છતા પણ વૈદરાજની કેટલીક રચક દવાઓ અતિ અકસીગ માલુમ પડી છે અને આટલા પૂરતી વૈદરાજની મહાય ચાલુ રાખવાની પોતાની ઇચ્છા ડો ગિલ્ડર અને સુશિના નાયરે મારી મમક્ષા પ્રદર્શિત કરી છે

હું માનું છું કે, વૈદરાજની આટલી સહાય પરત્વે સરકારને વાધો નથી અને આટલા માટે વૈદરાજને તો ગમવાની જરૂર રહેનાર નથી, એ કહેવાની તો આવશ્યકતા જ નથી

માગ એદની વાત મારાથી છુપાવાતી નથી વૈરાજ અને ડો મહેતાને લગતી પરવાનગી આપવામા મગકારે અતિ ઘણી ઢીલ ઉભી કરી આ ઢીનથી કસ્ટોમાનું જોખમ વધુ ઘેગર્થ ગયું

જાણુ છું કે પ્રણુની ઇચ્છા મિત્રાય તો એક પાઠકુ પણ હવતુ નથી પણ એ ઇચ્છા મળવાનો ઉપાય નજરે દેખાતા પરિણામો સિવાય બીજો એકકેય નથી

આપનો,
એ ક ગાધી

પત્ર ચૌદમે

૨૨ મી ફેબ્રુઆરીએ કસ્તુરબાનું અવસાન થયું. કસ્તુરબાની અંતિમ ક્રિયાઓને લગતી ગાંધીજીની ઈચ્છાઓ અમુવાની સરકારે ઇન્સ્પેક્ટર જનરલને આજ્ઞા કરી. અને ઇન્સ્પેક્ટર જનરલની પુછપરછના જવાબમાં આ જવાબો લખી લેવાની ગાંધીજીએ તેમને સૂચના કરી :

(૧) કસ્તુરબાનો મૃતદેહ સરકાર માગુ પુત્રોને અને સગાંઓને કશીપણ દરમીઆનગીરી સિવાય સુપરત કરે. એનો અર્થ એ થાય છે કે, કસ્તુરબાની જાહેર સ્મરણયાત્રાની સંપૂર્ણ સમવક મળે.

(૨) આ વાત સરકારને જો મંજૂર નથી અને મહાદેવ દેસાઈ જેવું દહન કસ્તુરબાને આપવાની સરકારની જો મરજી હશે, અને સાથે સાથે, મારા પુત્રોને અને સગાંઓને હાજર રહેવાની પરવાનગી આપવાને સરકાર જો તત્પર હશે તો સરકારની એ તત્પરતાનો લાભ લેવાની મારી મરજી નથી. એટલે મારા સગાંઓ જેટલાં જ નિકટના મિત્રોને હાજર રહેવાની પરવાનગી સરકારે આપવી ધટે

(૩) આ વાત પણ સરકારને જો મંજૂર નથી તો બ્રહ્મચર્ય મુક્ષાકાંતીઓને વિદાય આપીને મારા અટકાયતની સાથીઓ સાથે જ કસ્તુરબાની અંતિમ ક્રિયાઓ હું પૂરી કરીશ.

એ વાતના તો તમે સાક્ષી જ રહ્યા છો કે, મારી જીવન-સંગાથિનીની દારૂણ માંદગીમાંથી રાજદ્વારી પડ્યાઓ જગવવાની તો મારી ઇચ્છા જ નથી.

મેં તો સરકાર પાસેથી તેની શોભા સાચવી રાખવા
જોટવી જ માગણી કરી છે. મને દહેશત છે કે, આ શોભા હું
આજ જોતો નથી.

પણ કસ્તુરબાનો જીવનદીપ હવે હોલવાઈ ગયો છે. આશા
ગમનું કે તેમની અતિમક્રિયા પૂરતી શોભા તો સરકાર છોડશે જ
નહિ.

પત્ર પંદરમે

અટકાયતી જાવણી,
૪ થી માર્ચ, ૧૯૪૪.

હિંદ સરકારના નધાગના મંત્રી પ્રત્યે,
નવી દિલ્હી.

માહેન,

જેઠ અને આનાકાનીપૂર્વક મારી ગત થયેલી પત્નીને
લગતી વાત મારે કબ્બી પડે છે. પણ મત્તને ખાતર આ પત્રનું
આવેખન મારે કરવું પડે છે.

અખગારી અહેવાલો અનુમાર, ઇંગ્લાન્ડની આમ મહામાં,
૨ જી માર્ચ ૧૯૪૪ ના રોજ, શ્રી. જટલરે કલ્પે છે, 'પોતાની
તહેનાતમા રહેના માનવીઓદ્વાગ કસ્તુરબા જનતી તમામ મારવાર
પામ્યા હતા. અને તેમના કુટુંબે સૂચવેલી માગવાર પણ તેમને
આપવામાં આવી હતી?'

હસ્તગ્રાની સેવામાં ગહેલી વ્યક્તિઓએ કરેલી સહાયનો
દુઃ કૃતજ્ઞતાપૂર્વક સ્વીકાર કરે છે

પણ મગકાર તરફથી અપાવતી સગવડો અતિ મોટી હતી
અને મારી પત્નીની અમદાવ દયા લાચાર ભાવે જોવા કમતા
તેનાથી છૂટા પડવાની મે મરમરને મળગાવેલી મારી માગણી
પછીથી જ આપવામાં આવી હતી

વૈરાગની મપૂર્ણ સહાય તો ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ પગના
મારા પત્ર પછી જ આપવામાં આવી હતી આ પત્રની નકલ આ
માથે દુ સામેત કરે છે.

ડો. દીનદાને લગતી મારી અગ્ર ૨૭ મી જાન્યુઆરી
૧૮૪૪ ના કમ્માં આવી હતી સગવડ હસ્તગ્રા તરફથી તો,
ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ આ માગણી, આગલા મહિના દરમિયાન
અવાગનવાગ, મળગાવવામાં આવી હતી પણ ડો. દીનદાની
સહાય તો અમને છેક ૫ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૪૪ ના રોજ આપવામાં
આવી હતી

ડો. ગીફ્ટ અને મુસિયા નામના તરફથી ડો. ગિધન-
ગાવની સહાય મારેની અગ્ર ૩૧ મી જાન્યુઆરી ૧૮૪૪ ના
રોજ કમ્માં આવી હતી

પણ મગકાર તરફથી આ માગણી અને તેને લગતી
૫ દિવસ. પ્રત્યે, મપૂર્ણ દુલ્લંદા કમ્માં આવી હતી.

શ્રી બટલરે રઘુમા કહ્યું છે કે, 'કસ્તુરમાની મુકિતને લગતી વિનંતિ તો કરવામા આવી જ નથી અને આગાખાન મહેનાતમાથી તેમને ખમેડવામા તેમના અને તેમના કુટુંબ પ્રત્યેની કાંઈ પણ મીઠી લાગણી મરકારે જતાવી નથી'

માયી વાત છે કે, કસ્તુરમાની મુકિતને લગતી માગણી તો કરવામા આવી જ નથી. (સત્યાગ્રહી કેદીઓને આવી માગણી જાળે નહિ) પણ મારી મામે અથવા તો મારા પુત્રો મમક્ષ કસ્તુરમાની મુકિતની વાત ધરવામા મરકારની શોભા થોડી હતી ? સરકારની આવી તત્પરતાની અમગ કસ્તુરમાના માનમ પર કેટલી સુદર પડત ? પણ આવી તત્પરતા તો પ્રદર્શિત કરવામા આવી જ નથી

કસ્તુરમાની અતિમ ક્રિયાના સજ્જમા શ્રી બટલરે કહ્યું છે કે, ' શ્રી ગાંધીની માગણી અનુમાર, મિત્રો અને સગાઓની હાજરી વચ્ચે, આગાખાન મહેનાતના યોગાનમા જ કસ્તુરમાને અમિદાહ દેવામા આવ્યો હતો

પણ ૨૨ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૪ ની રાત્રે ૮-૭ ને સુમયે કારાવાસના વડા અધિકારીને મે લખાવેલી માગણીઓ તો આપી જ હતી

(૧) કસ્તુરમાનો મૃતદેહ મગમગ મારા પુત્રોને અને સગાંઓને ઠીકી પણ દગ્ગીઆનગીરી સિવાય મુપગત કરે આનો અર્થ એ થાય છે કે, કસ્તુરમાની જાહેર સમસાનમાત્રાની મંપૂર્ણ મુઅરડ મે

(૨) આ વાત મગકાને જો મંબૂર નથી અને મહારે
દેખાઈ જેવું દેહન કરતુમાને આપવાની મગકાની જો મગજ હશે,
અને સાથેમાથે, માગ પુત્રોને અને મગાએને 'હાજર' ગહેરાની
પગવાનગી આપવાને મગકા જો તત્પર હશે તો મગકાની એ
તત્પરતાનો લાભ લેવાની મારી મગજ નથી. એટલે મારા મગાએ
જેવાજ નિકટના મિત્રોને હાજર ગહેરાની પગવાનગી મગકારે
આપવી થટે.

(૩) આ વાત પણ મગકાને જો મંબૂર નથી તો બધું
મુશ્કાળાનીઓને વિદાય આપીને માગ અટકાવની માથાએ માથેજ
કરતુમાની અંતિમ ક્રિયાઓ દું પૂરી કરીશ

'એ જાવના તો તમે માફીજ રવાા છે કે મારી
જીવનમંથાચિનીની દાક્ષી માંદગીમાંથી મજદારી પડ્યાએ જમરવાની
તો મારી હાથજ નથી.

'મે તો મગકા પામેવી તેની શોખા માયરી મખરા
જોટલીજ માગણી કરી છે અને દેહન છે કે, આ મોખા દું
આજ જોનો નથી

'પણ કરતુમાનો જીવનદીપ દેવે દોષરાઈ મપો છે
આજ મગજ કે તેમની અંતિમક્રિયા પૂની મોખા તો મગકાર
હોડમેજ નહિ'

દું મંનુ મુ કે મગકા કમૂલ કમો કે મગી પન્દીની
માંદગીને મજદારી ઉપયોગ કરવાના કમવો તે દું વેચેજ

રહો છું. અને એવો ઉપયોગ તો આજે કરવાની પણ મારી મગ્ગ નથી.

પણ કરતુરઆની સ્મૃતિના ન્યાયમાં, મારા સાંત્વન ખાતર અને મત્તને નામે, સરકારે પોતાની થક ગયેલી બૂલો તો સુધારવી જ રહી છે.

પણ શ્રી. જટલરનાં નિવેદનને લગતો અખબારી અહેવાલ જો ખોટો જ હોય તો ખરા અહેવાલની હું માગણી કરું છું. પણ મારી ફરિયાદ જો બ્યાજખીજ હશે તો, આશા રાખું છું કે અમેરિકામાં વસતા હિંદ સરકારના પ્રતિનિધિએ કરેલા આશ્ચર્ય-જનક કથનમાં યોગ્ય સુધારો કરવાનાં પગલાંઓ જરવાનો પ્રબંધ મગ્ગ તરફથી સત્વ થશે.

આપનો,
મો. ક. ગાંધી

પત્ર સોળમે

નં. ૩-૪૩-એમ. એમ.

સ્વરેશ પાત્રું : હિંદ મરકાર

નવી દિલ્હી :

૨૧ મી માચ, ૧૯૪૪

હિંદ મરકારના વધાગના મંત્રી તરફથી,

નવી દિલ્હી.

શ્રીં મો. ક. ગાંધી પ્રત્યે,

માહેત,

તમારો તા. ૪ થી માર્ચનો પત્ર મળ્યો છે. બેદની વાત છે કે, ખામ વેલ્કીય મારવારના સંબંધમાં આમની મજામાં શ્રી. ખટસરે આપેલા જવાબોને તમે અણગમ અને વાંધા પાતા ગણ્યા છે.

મરકારી તખીઓએ આવરવક માનેલી તખીની સદાય આપવાને સુઠાર, મદાય, તલ્લર હતી. અને સઠારી તખીઓએ માનેલી જલ્લિયાત સુઠારે અપાવલી જલ્લરી માગવાર દીસમાં પડવાની વાત પછુ સુઠારને મંજૂર નથી.

શ્રીમની કરગુજાએ માગેલી રોં દીનચા મદેનની મારવારના પદેવા મમાચર સુઠારને ૨૮ મી જન્યુઆરીએ મપાયા હતા. અને અન્ન તખીઓ આધે મમસન કરવાની રોં નિગારે પ્રાચિત કરેલી હિંદની વાત સુઠારે તા. ૩૧ મી જન્યુઆરીના રોજ જલ્લરી હતી.

મરકારી તખીમોએ આવરયક માનેલી તખીખી મહાય
આપવાની વાત મુ મધ સગકારને તો ૧ લી ફેણુઆરીના રોજ,
અનિ સ્પષ્ટ સ્વરૂપે, જણાવવામા આવી હતી

ડો દીનશા મહેતાને વહેવા બોલાવવાની વાત સગકાર
તરફથી વિચારવામા આવી નહિ કાગળુ કે, એવી મહાય કર્નલ
અડારી અને ડો ગિલ્ડર તરફથી અનાવરયક માનવામા આવી
હતી પણ સરકારી તખીમે ફેગ્વેલા વિચાર સાથે ડો દીનશાને
લગતી વાત, ઘુરતાઘુરત મજૂર કરવામા આવી હતી

આયુર્વેદિક ઉપચારને લગતી તમારા પત્નીની ઈચ્છાને
લગતો તમારો તો ૨૭ મી જાન્યુઆરીનો પત્ર હિંદ સરકારના
હાથમા તો ૧ લી ફેણુઆરીને દિવસે જ આવ્યો હતો પણ એ
પત્રમાં કોઈ ખાસ નામનો ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો નથી

વૈદગજ શર્માને લગતી તમારી સ્પષ્ટ વિનંતિ હિંદ
સરકારની જાણમા હ મી ફેણુઆરીના રોજ આવી હતી અને,
એવીમ કલાકમા જ એ માગણી મજૂર કરવામા આવી હતી. અને
વૈદગજને આગાખાન મહેલાતમાં ન રહેવા ફેરામાંથી નીપજતી
મુશ્કેલીઓની વાત જાણ્યા પછીથી એ પ્રતિમધ પણ ઉઠાવવામા
આવ્યો હતો

હિંદ સગકાર માને છે કે, તમારી પત્નીની માગવાગ્ના
સંબધમા ખૂબતા જધા પ્રવાસો કરવામા આવ્યા હતા

૨ : કરતુગ્યાની મુક્તિના સંઘર્ષમાં તો મરકાર હજીય માને છે કે તેઓએ ધાન્ય કરેલો માર્ગ સર્વોત્તમ અને ઉપકારક હતો

૨૪ મી જાન્યુઆરીએ સરકારને જણાવવામાં આવ્યું હતું કે તમામ પુત્ર દેવદાસ ગાંધીએ પૂછેના સવાલના જવાબમાં તમામ પત્નીએ જવાબ આપ્યો હતો કે તમામ વિના છૂટવાને તે નારાજ હતી.

આ ઉલ્લેખ તો એક ખાનગી વાતને જ લગતો હતો એટલે તેનો કશો પણ ઉપયોગ મરકાર તરફથી કરવામાં આવ્યો નથી. અને છતાંય, એ અહેવાલે મરકારની માન્યતા વધુ મજબૂત કરી.

અમેરિકામાં કરામતના ઉલ્લેખોની વાત તો વઢી ધારામલામાં છલ્પાઈ ગઈ છે એનો અહેવાલ તો તમે વાંચ્યો જ હશે

૩ અતિમંત્રિયાને લગતી ગોઠવણ તો અહિં તમારી પોતાની જ સૂચના અનુસાર થયેલી માનવામાં આવી હતી આના સંઘર્ષમાં વધુ તપાસ કરવામાં આવી હતી અને તમામ પત્રમાં દર્શાવાયેલી ત્રણેય વાતોને લગતી તમારી પમંદગી તો સરખીજ માનવામાં આવી હતી

૪ : આવા સંજોગોમાં આમની સલામત અપાયવા શ્રી. અટલરના જવાબોને હિંદ સરકાર જરાય ખોટા ગણતી નથી.

આપનો તાબેદાર સેવક,
આર ટોટનહામ

પત્ર સત્તરમે.

અટકાયતી, જાવણી,
૧ લી એપ્રિલ ૧૯૪૪

હિંદ સરકારના
વધાગના મંત્રી પ્રત્યે,
નવી દિલ્હી.

સાહેબ,

આપનો તા. ૨૧ મી માર્ચનો પત્ર મને તા. ૨૭ મી
માર્ચના રોજ પહોંચ્યાકવામાં આવ્યો હતો.

બહારની તબીબી સલામના સંબંધમાં કસ્ટુરબાની પહેલી
માગણી તો, ગયા ડીસેબરમા જ કનૈલ અડવાણી સમક્ષ કરવામાં
આવી હતી.

તે પછીથી પણ, આ મૌખિક માગણી, અવારનવાર,
કરવામાં આવી હતી.

પણ આનું પરિણામ નિપજ્યું નહિ. અને એટલે, હિંદ
સરકાર પત્રના પત્રદ્વારા, ૨૭ મી જાન્યુઆરી ૧૯૪૪ ના રોજ, આ
માગણી મારે, લેખિત રીતે જ, કરવી પડી.

૩૧ મી જાન્યુઆરીના રોજ મુખર્ષ સરકાર તરફ આને
લખતો મારો રમણપત્ર મોકલાયો હતો. આવો જ એક પત્ર

ડૉ. ગિફ્ટર અને મુસિલા નાયર તરફથી પણ ઈન્સ્પેક્ટર જનરલ પર મોકલવામાં આવ્યો હતો.

કે જી ફેબ્રુઆરીના રોજ મુંબઈ સરકાર પર એક વધુ પત્ર પાઠવ્યો હતો. એ પછીથી, તા. ૫ મી ફેબ્રુઆરીના રોજ ડૉ. દીનશા મહેતાને અંદર આવવા દેવામાં આવ્યા હતા.

એ દરમિયાન મૂળ મામળી પર, ૭ અઠવાડિયાઓ ગુજ્યાં હતાં.

અને પરવાનગી આપવામાં આવ્યા પછી પણ, તેમની મુલાકાતોની સંખ્યાને લગતા અને સારવાર પાછળ ગાગવાના સમયને લગતા અંકુશો તો ચાલુ જ હતા. મહામહેનત પછીથી, આ અંકુશો પહેલાં દીલા, અને પછીથી, ફર કરવામાં આવ્યા હતા.

આપના પત્રમાં ડૉ. ગિફ્ટરના અભિપ્રાયને લગતો ઉમેશ થયો છે. આના જવાબમાં, ડૉ. ગિફ્ટર પોતે જ, સરકાર પર એક પત્ર લખે છે. આ પત્ર સરકારને મોકલી આપવાને ડૉ. ગિફ્ટર મને વિનંતિ કરી છે. એ પત્ર હું આ સાથે સામેલ કરું છું.

ડૉ. ગિફ્ટરને નામે નોંધવામાં આવેલો અભિપ્રાય તેમના તરફથી ઉચ્ચારવામાં આવ્યો જ નથી.

ડૉ. દીનશાના આગમનના મુંબઈમાં કરાયેલી ૭ અઠવાડિયાની દીલની કરજુના તો જરાય તજતી જ નથી.

અને વૈદની સાગ્રાગ્નો મવાવ કર્નલ ભડારી સમક્ષ મારા પુત્ર તરફથી આ જાવણીમાં જ ગયા હીસેંગ માસમાં જ ઉચ્ચારવામાં આવ્યો હતો. આ વાતનો ઉલ્લેખ મારી સમક્ષ કર્નલ ભડારી તરફથી કરવામાં આવ્યો હતો. મારા પુત્રની ઇચ્છા સંતોષવાની સરકારની ફરજને લગતો મારો અભિપ્રાય કર્નલ ભડારી સમક્ષ અંકત કરવામાં આવ્યો હતો.

મારા પુત્રની માગણી હજુ તો ઐરણ પર હતી જમી-આન, કસ્તુરખાના પોતાના તરફથી જ વૈદને લગતી માગણી, સારપૂર્વક, કરવામાં આવી હતી. કર્નલ ભડારી અને કર્નલ શાહ સમક્ષ આ માગણી ઘણીવાર કરવામાં આવી હતી. પણ આ માગણી સંભળાઈ નહિ.

ઉવટે, નિરાશાથી ઘેરાઈને, ૨૭ મી જાન્યુઆરી ૧૯૪૪ ના રોજ દિલ્લ સરકાર પત્રના મારા પત્રનું મેં આલેખન કર્યું.

ચોક્કસ વૈદના ખ્યાલને લગતી પૂછપૂછ, સરકાર વતીથી, કર્નલ ભડારી તરફથી ૩૧ મી જાન્યુઆરીના રોજ કરવામાં આવી હતી એ દિવસ મારો મૌનવાગ હતો. એટલે કરાવણી પૂછપૂછનો જવાબ મેં લખીને જ આવ્યો હતો.

આનો જવાબ આવ્યો નહિ. ફગદીની તમિયત વધુ બમડી. એટલે ૩ ૭ ફેબ્રુઆરીના રોજ સરકાર તરફ મેં એક વધુ પત્ર રવાના કર્યો.

આના જવાબમાં ૧૧ મી ફેબ્રુઆરીના રોજ એક સ્થાનિક વૈદનું આગમન થયું અને તા. ૧૨ મીના રોજ વૈદગજ યર્માની સાગ્રાગ કરતૂગા પામી શક્યા.

આમ વૈદને લગતી પહેલી માગણી અને એ પછીથી મંગેલી વૈદની માગવા વચ્ચે આઠ આખાં અઠવાડિયાં વીતી ગયાં.

વૈદગજ શર્માના આગમન પહેલાં મારી પાસેથી લેખિત જીએદારી માગવામાં આવી હતી. આવી જીએદારી માગ તરફથી સ્વીકારવામાં આવી હતી.

આમ, દગ્દીની મંપૂર્ણ મારવા, સુગત પૂતી તો વૈદગજ શર્માના હાથમાં જ સુપાત થઈ.

પોતાની માગવા તથા દગ્દીની તથામ વિ ને લગતી વૈદગજને મળનારી મગવડની વાત તો માર સ્વાભાવિક હતી. અને છતાં ધ, આવી આમાન્ય મગવડો પ્રત્યે પણ અનેક આવગળે આવી પડ્યાં.

કરજીગાની ભારે વેદના તો, આ બધામ મુમય દગ્દીઆન, ચાલુ જ હતી દગ્દીની તબિયત, ઝડપમેગ, જમડતી હતી. અને સાગવારને લગતી દરેક દીલ દગ્દીની તદુરસ્તીને, વધુ ને વધુ, નેજમાવતી હતી.

આ દીલ મગકાગના કોષક એક ખાતાની હતી અથવા તો તે સરકારના તબીબી અધિકારીઓની હતી પણ એ બધી દીલની અતિમ જવાબદારી તો, દિલ સરકારની પોતાની જ હતી.

અને ડો. ગીદગ અને મુચિયા નવર તરફથી માગવામાં આવેલી ડો. બિલ્લ રોયની સલાહની વત પાત્રે તો સરકારે મંપૂર્ણ મોન મ ન્જ દુધ છે. એ મલદની નામજૂગીનાં કારણે દર્દીવરાની રગ પાનુ સરકાર તરફથી અદા કરવામાં આવી નથી.

અને વડી ધારસભામાં બોલાયલી, કરતુરમાને અપાયલી કેગરણી નસને લગતી વાત પણ જરા મ સાચી નથી કેનુ ગાધીની હાજરી પણ મહા મુશ્કેલીઓ પછીથી જ મેગવાઈ હતી

આ તો માત્ર હકીકતોનો જ ઉદ્દેશ થયો આ હકીકતો પર શાંતિથી વિચાર કરવાની હું આપને વિનંતિ કરું છું

આવા વિચારને પરિણામે આપને ખાતરી થશે કે, કરતુરખાની સારવારના મ બધામાં બનતુ બધુ ય ' તો કરવામાં આવ્યું જ નથી અને તેમની માગવાને લગતી મારી ' ઇચ્છાઓ ' પણ પાળવામાં આવી જ નથી

અને શ્રી બટલગનો દાવો પણ ન્ય યી નથી શ્રી બટલગરે તો કહ્યું છે કે, કરતુરખાની સાગવાર માત્ર તેમની તહેવાતમાં ગહેલી વ્યક્તિઓ તરફથી કરવામાં આવી નથી, તેમના કુટુંબની ઇચ્છાઓ પણ પાળવામાં આવી હતી '

પણ મુબઈ મરકારનુ નિવેદન તો એમ કહે છે કે, મરકારી તખીઓએ માનેતા આવશ્યકતા પરંતુ બહાનની તખીની મહાય મજૂર કરવાની મગકા ની ઇચ્છા નથી તો પછી, શ્રી મટલરના દાવા સામેનો મુબઈ મગકાના આ કથનનો વિરોધાભાસ આપને લાગતો નથી ?

કરતુરખાની મુકિતના મ બધામાં મગકા મમદા માગ પુત્ર સાથેની તેની એક ખાનગી વાતનો અહેવાલ આવ્યો હતો પણ બહાનની કોઈ પણ વ્યક્તિ માથે કોઈ પણ કેવી ' ખાનગી ' વાત તો શી રીતે જ કરે ? અને છતાં ય, આવી કોઈ થયેલી વાતની

ખાત્રી પછીથી સરકાર દ્વારા થનારા એવી વાતના કેાઈ પણ ઉપ-
યોગનો મને વાધો નથી.

ગમે તેમ પણ, મુકિતના સ્થાનરૂપણાની વાત મારા પર
છોડીને મુકિતની દરખાસ્ત સરકાર ને હાજર કરત તો સરકારનું
એ પગલું જરૂર વધુ નિર્દોષ બનત.

અંતિમક્રિયાની ગેઠવણીની વાત તો ઇન્સ્પેક્ટર જનરલને
મેં લખાવેલા મુદ્દાઓ દ્વારા જ ખુલ્લી પડી છે. આશ્ચર્યની વાત છે
કે મારી દરખાસ્તો વચ્ચેની મારી કેાઈ ખાસ પમંદગીના અભાવની
વાત, મરકારની તપામ દરમીયાન જણાવવામાં આવી હતી. આ
વાત જરાય સાચી નથી.

પસંદગીનો આધાર ને મારા પર હતો તો રમણાનની
પુનિત ધરતી છોડીને આ કારાગારના યોગાનર્માં મારી પત્નીની
દહનક્રિયા હું શા સાર કરું?

મારી આવી અંત વાતોને લગતો સરકાર સાથેનો આ
પત્રવ્યવહાર મારે જરાય સુખમદ નથી.

પણ મારી સાઠ વર્ષની વધાહાર જીવનસંભાષિનીની પવિત્ર
સ્મૃતિને ખાતર આ વાતો મારે આજ કરવી પડે છે.

અને શ્રી. કસ્તુરબા જેવા સંન્મેગેથી વેમળા પડેલા
ઠેકીઓની આવા પ્રસંગોએ થતી દયાનો ખ્યાલ તો સરકાર
પોતે જ કરે.

આપનો,
એ. કે. ગાંધી

પત્ર અદાગમે

ઉપરના પત્રમાં ગાંધીજીએ સરકાર પરના ડો. ગિલ્ડરના પત્રનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ પત્ર આ છે :

સાહેબ,

મહાત્મા ગાંધી પત્રના આપના તા. ૨૧ મી માર્ચના પત્રમંત્રિ એક ઉલ્લેખ એમ કહે છે કે :

‘શ્રી કસ્તુરભાઈ માગેવી ડો. દીનશા મહેતાની સારવાગની વાત મરકારના જાણવામાં ૨૮ મી જાન્યુઆરીના રોજ આવી હતી.. ડો. દીનશા મહેતાને વહેલા જોલાવવાની વાત સગકાર તરફથી વિચારવામાં આવી નહિ કાગળ કે, એવી સહાય કર્નલ બંડારી અને ડો. ગિલ્ડર તરફથી અનાવસ્થક માનવામાં આવી હતી. પણ સગકારી તખીજે ફેરવેલા વિચાર માથે ડો. દીનશાને લગતી વાત, પુરતાપુરત, મંજૂર કવામાં આવી હતી.’

સાથે જ, કર્નલ બંડારી સાથે જોડાયેલું માર્ચ નામ તો એક જૂલ જ થઈ છે !

કસ્તુરભાઈ સરકારી તખીજો તો હતા, કર્નલ બંડારી અને કર્નલ શાહ મારા પૂગતી વાત તો ગયા ડિસેમ્બર મામમાં જ કરવામાં આવી હતી

કર્નલ બંડારીની રજા દરમીયાન એક માગે આવેલા કર્નલે અડવાણી સમક્ષ શ્રી. કસ્તુરભાઈ તરફથી ડો. દીનશા મહેતાને જોલાવવાની વાત ધરવામાં આવી હતી

કર્નલ અડવાણીએ મારો અભિપ્રાય પૂછ્યો હતો મારા માથે ડો. સુશિલા, કસ્તુરબા પોતે અને ગાંધીજી માથે વાત ચર્ચાને બીજે દિવસે અભિપ્રાય આપવાનો જવાબ મેં આપ્યો હતો.

બીજે દિવસે મારે કર્નલ અડવાણી ફરી આવ્યા હતા. એ વેળાએ મેં મારો નિશ્ચિત અભિપ્રાય આપ્યો હતો કે, ડો. દીનશાની માગવાગ્ધાગ કસ્તુરબાને ખૂબ મદદ મળનારી હતી.

પણ આખો જનમુખારી વીતી ગયો. અને આ મામણીનો કશો પણ જનામ આવ્યો નહિ, એટલે ૩૧ મી જનમુખારીના રોજ મેં અને ડો. સુશિલા નાયરે એક મૃદુ સ્મૃતિપત્રનું આનેખન કર્યું.

આ પત્રમા અમે ડો. નિધન રાયની સલાહ લેવાની મગત પણ માગી હતી. પણ આ મામણીનો કશો પણ જવાબ આપવામા આવ્યો નહિ. આને લગતી અપાયલી મૌખિક યાદોનું પગિણામ પણ કોઈ પ્રકરણું જ નહિ.

અને કસ્તુરબાને અપાયલી કેળવણી નસંના કગયલા ઉંનેખ પ્રેરે પણ આપનું ધ્યાન દોરવું જ ગયું છે.

આ છાવણીમા કોઈ પણ કેળવણી નસં તો આવી જ નથી.

શ્રી. જયપ્રકાશ નાગચંજુનાં પત્ની અને શ્રી. કનુ ગારીના આત્મન પૂર્વે દીવનાઓના દવાખાનામાંથી એક 'જડતીની અવા ને અદિ' મોકલવામા આવી હતી. પણ એક અડવાણીવા-

માં જ તે યાકી ગઈ છૂટા થવાની વાત કરીને તે સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ
અમલ દિલી રહી

આપનો,
એમ ડી ગિલ્ડર

પત્ર ઓગણીસમો

અટકાયતી હાવણી,
૨ જ એપ્રિલ, ૧૯૪૪

પ્રારા કર્નલ બહારી

૩૧ મી માર્ચ ૧૯૪૪ ના દિવસ સરકારના મારા પરના
પત્રમાં આ પ્રકારનો ઉત્તર મળ્યો છે

‘ ૩૦ દીનશ મહેતાની શ્રી કસ્તુરબા માધીએ માગેની
મારવારની પહેની વાત મગકારને ૨૮ મી જાન્યુઆરીના રોજ
જણાવવામાં આવી હતી

‘ ૩૦ દીનશને પહેલા બોલાવાયા નહિ કાગળ કે કર્નલ
બહારી અને ૩૦ ગીલ્ડરના અભિપ્રાય અનુસાર ૩૦ દીનશની
માગવાર ખામ કાગલ જનવાનો મહત્વ ઓછો હતો પણ સરકારી
તબીબોએ ફેરવેલા પોતાના આ અભિપ્રાય પછીથી, ૩૦ દીનશને,
તુરતાતુર બોલાવવામાં આવ્યા હતા

‘ અમે એમ સમજ્યા હતા કે અતિથ ક્રિયાને લગતી
ગોઠવણ તમારી સૂચના અનુસાર કરવામાં આવી હતી અને લગતી

સરકારની તપાસ દરમીયાન સરકારને જણાવવામાં આવ્યું હતું કે, તમારા પત્રમાં મુદ્દાઓ પરત્વેના તમારી પત્રદગીનો સવાલ તો રહેતો જ નથી.

પણ સરકારી પત્રમાં દર્શાવાયેલો અભિપ્રાય ડો. ગીદરે પ્રદર્શિત કર્યાનું સ્મરણ તેમને આવડું નથી, અને પુનિત સ્મરણ-જૂમિ અને આ કારાગારના મેદાનને લગતી પત્રદગી પરત્વેની ઉપેક્ષા તો મેં જરાય લખવી જ નથી.

આ દોષો પર આપ પ્રકાશ પાડ્યો તો આભારી બનીશ.

ડો. મે. ગુડેલાલ વનજી દા. રૂ. ૫૫૫

સ્વેચ્છિકાદેય અને મહત્ત્વ વાચનાક્રમ

૧૯૧૧નમર.

આપનો,

મો. ક. ગાંધી

પત્ર વીસમો

અટકાયતી જાવણી,
૨ ૭ એપ્રિલ, ૧૯૪૪

હિંદ સરકારના
વધારાના મંત્રી પ્રત્યે,

નવી દિલ્હી

સાહેબ,

હિંદ સરકાર પત્રમાં આજ મર્જ કાલના પત્રના અનુસંધાનમાં આ પત્રનું હું આલેખન કરું છું.

જાવણીના અધિકારીને પત્ર સોંપી દીધા પછીથી તા. ૩૦
મી માચે ૧૯૪૪ ના 'હિંદુસ્તાન ટાઇમ્સ'માંના નીચેના ચોંકાવનારા
સંજાચાર પર મારું 'ખ્યાન દોરાયું' હતું.

'નવી દિલ્હી બુધવાર—વૈદરાજ પંડિત શિવપ્રસાદ શર્માની
ગાંધીજી તરફથી કરવામાં આવેલી માગણીને લગતા અને એના
સંબંધમાં સરકારે ભરેલાં પગલાંના સવાલના લાલા રામસરણદાસના
સવાલના જવાબમાં મૃદમંત્રી શ્રી. કારન સિમથ તરફથી જણાવવામાં
આવ્યું હતું કે, વૈદરાજને લગતી પહેલી ચોખ્ખી માગણી શ્રી.
ગાંધી તરફથી હિંદ સરકારને ૯ મી ફેબ્રુઆરીના રોજ કરવામાં
આવી હતી. ૧૦ મી ફેબ્રુઆરીના રોજ એ માગણી મંજૂર કરવામાં
આવી હતી. એ પછીના એક બે દિવસ પછીથી પંડિત શર્મા
કે દુરખાની સારવાર માટે પહોંચ્યા હતા.

પણ ખરી વાત તો એ જ છે કે પંડિત શિવપ્રસાદનું
નામ સૌથી પહેલું ૯ મી ફેબ્રુઆરીના રોજ નહિ પણ ૩૧ મી
જાન્યુઆરીના રોજ આપવામાં આવ્યું હતું.

અને મારા ગર્ષ કાલના પત્રમાં ઉલ્લેખ્યા અનુમાર આયુર્વેદિક
ઉપચારને લગતી સૌથી પહેલી માગણી તો ૧૯૪૩ ના ડીસેમ્બર-
માં જ કરવામાં આવી હતી.

ઉપરોક્ત ખોટાં નિવેદનને લગતો સાચો સુધારો આપના
તરફથી જાહેર થશે ?

આપનો,
એ. કે. ગાંધી

પત્ર એકવીસમો

નવી દિલ્હી,
તા. ૩૦ મી, માર્ચ, ૧૯૪૪.

હિંદ સંગ્રહાલય
વધાગના મત્રી તરફથી,

નવી દિલ્હી. •

શ્રી. મો. ક. ગાંધી પ્રત્યે,

સાહેબ,

૨૦ મી માર્ચના તમારા પત્રના જવાબમાં તમને જણાવવાની મૂલના થઈ છે કે, શ્રી. જયપ્રકાશ નાગવજુના પત્ની અને હનુ ગાંધીને લગતી તમારી વિનંતિની વાત હિંદ મગકારે ૨૨ મી ડીમેમ્બરના રોજ જણી હતી.

શ્રી. જયપ્રકાશના પત્ની જિહાઝ મગકાતના કનજમાં દનાં એટલે તેમને પૂના ફેગવવાને લગતી જિહાઝ મગકાતની મગવડની વાત હિંદ મગકારે, તેજ દિવસે, જિહાઝ મગકાઝ પામેથી, તાઝ દાઝ, જળજરા માંથી હતી.

દ.મીઆન તા. ૨૩ મી ડીમેમ્બરના રોજ મુંબઈ મરકાઝને જણવવામાં આવ્યું હતું કે, જે વધુ સારવારની જ આવસ્યકતા હતી તે ઝોથી મરો ઉપાધ તેઝ દાઝ ધંધાદારી નમને જ રૂખવનેઝ હતો.

૨૪મી ડીસેમ્બરે શ્રી જયપ્રકાશના પત્નીને પૂના ફેગવાની તત્પરતાને લગતો મિહાર મરકારનો જવાબ આવ્યો હતો તે જ દિવસે મુબઈ મરકારને જણાવવામાં આવ્યું હતું કે ધંધાદારી નર્મને લગતી ગોઠવણમાં જો વાધો હોય તો શ્રી જયપ્રકાશના પત્નીને પૂના ફેગવાની ગોઠવણ મિહાર મરકાર સાથે તે સીધીજ કરે

૩૭ જાન્યુઆરીના રોજ મુબઈ મરકાર તરફથી હિંદ સરકારને જણાવવામાં આવ્યું હતું કે ધંધાદારી નર્મ પોતાની નોકરી છોડી હતી અને શ્રી જયપ્રકાશ નાગવણના પત્નીની ફેગવણીને લગતી તજવીજ આપતી હતી

તે પછીથી અમાર્યા આવ્યા હતા કે કનુ ગાધી આગાખાન મહેનમા અચારનવાગ આવતા હતા કનુ ગાધીને મહેનમા ગહેરા દેવાને લગતી નવી વિનંતિ હિંદ સરકારના હાથમાં તા ૨૭ મી જાન્યુઆરીના રોજ આવી હતી હિંદ સરકાર તરફથી આ રજા તા ૨૬ મી જાન્યુઆરીના રોજ આપવામાં આવી હતી પણ, તે પહેલાં તો, મુબઈ મરકારે પોતેજ, આવી પરવાનગી આપી હતી

એટલે, સરકાર માને છે કે, વડી ધાગસલામાં અપાનવે જવાનું મુજબ સાચું હતું

તમાગ અથવા તો મુબઈ સરકારના પત્ર પરહાગમાંથી જે વાત સરકારે અમાઉ જણી નહોતી એ વાત મરકારે પાછળથી માલૂમ પડી છે કે કેળવણી નર્મને બદલે આયાની માગણી તો તમાગ પત્નીના પોતાના તરફથીજ કરવામાં આવી હતી આ માગણી મળૂ ગળવામાં આવી હતી

આ વાત પ્રસિદ્ધ કવવાની જરૂર સરકાર જોતી હતી

તમારો,

આર ટોનહામ

પત્ર બાવીસમો

અટકાયતી હાવણી,
૧૩ મી એપ્રિલ ૧૯૪૪.

હિંદ સરકારના
વધારાના મંત્રી પ્રત્યે,
નવી દિલ્હી.
સાહેબ,

આપનો તા. ૩૦ મી માર્ચનો પત્ર મને તા. ૬ ફી એપ્રિલે મળ્યો છે.

એ પત્ર સાંજિત કરે છે કે, ખરી પરિસ્થિતિને લગતું હિંદ સરકારનું અચાન અતિ ગાડું હતું.

મરકાર તરફથી એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે, 'અમુક સમય પર્ષત કેળવણી નક્કી આપવામાં આવી હતી.'

માર્ગ પત્તીની માગણી આપ્યાને લગતી હતી એ વાત સાથે મરકારે જાહેર કરેલી વાતને કોઈ સંબંધ નથી.

ખરી વાત તો એજ છે કે કેળવણી નક્કી આપવામાં આવી નથી. એટલે ધાગમુખામાં કગાયલા બોલા કથનને લગતી ચોખવટ તો કરવો જ રહે છે.

૧લી એપ્રિલ ૧૯૪૪ના માર્ગ પત્રમાંની બીજી વાતોને લગતો મંતોવકારક જવાબ મરકાર તરફથી હજી આપવામાં આવ્યો નથી.

આપનો,
ગે. ક. મિંધી.

પત્ર ત્રેવીસમે

સ્વદેશ ખાતું,
નવી દિલ્હી.

તા. ૨૬મી એપ્રિલ, ૧૯૪૪.

હિંદ સરકારના
વધારાના મંત્રી તરફથી,
નવી દિલ્હી.

મો. ક. ગાંધી પ્રત્યે,
અટકાયતી છાવણી, પુના.

સાહેબ,

હિંદ સરકારના હાથમાં તમારા તા. ૧લી, ૨જી અને ૧૩મી
એપ્રિલના પત્રો આવી ગયા છે. એ પત્રો વાંચીને સરકારને ખેદ
થયો છે.

સરકાર માને છે કે, તમે કરેલી ક્રિયાઓ કોઈ નિષ્પક્ષ
ન્યાયાધીશ માને નહિ.

તમારી દરેક વિનંતિઓના સંબંધમાં યોગ્ય તેટલું બહું ચ
કરી છૂટવાની સરકારની તત્પરતાની યોગ્ય નોંધ લેવાની આશા
તમારી પાસેથી તમારી આજની શોકગ્રસ્ત દશામાં રાખવાની વાત
સરકારને અશક્ય જણાય છે.

એટલે તમારી સાથેના પત્ર વ્યવહાર વધુ ચલાવવાનો
ઉપયોગ તો હવે ઓછો જ હશે.

તમારો,

આર. ટોટનહામ,

હિંદ સરકારના વધારાના મંત્રી.

પત્ર ચોવીસમે

અટકાયતી છાવણી,
૬ ફી મે, ૧૯૪૪ સવારના ૭—૪૫

મુંબઈ સરકારના મંત્રી પ્રત્યે,
સ્વદેશ ખાતું, મુંબઈ.

સાહેબ,

કાગવાસોના ઈન્સ્પેક્ટર જનરલ મમાયાગ આપે છે કે, આજે આઠ વાગે આ છાવણીમાંની અમારી અટકાયતીઓની મંડળીને મુક્ત કરવામા આવનાર છે.

એ પ્રસંગે એક વાત આપને લેખિતવાર જણાવી દેવાની ઇચ્છા મારાથી રોકાતી નથી. અહિંના ચોમાનના જે ભાગ પર રવ. મહાદેવ દેસાઈ અને મારી પત્નીના મૃતદેહોને અગ્નિદાહ દેવામાં આવ્યો હતો એ ભાગ આડે અમે એક નાનકડી વાઠ રચી છે. અગ્નિદાહને કારણે આ ધરતી પવિત્ર બની છે. રાજ સવાર સાંજ અમે ત્યાં પ્રાર્થનાઓ કરી છે ને ફૂલો ધર્યાં છે.

આશા રાખું છું કે આ ધરતી સરકાર મેળવી લેશે અને નામદાર આગાખાનની જમીન પરથી આ ધરતી પર જવાનો અધિકાર સગાઓને અને મિત્રોને પ્રાપ્ત થશે.

સરકારની મંજૂરીની ચરતે આ જગ્યાની સાચવણીને લગતો અમે પ્રાર્થનાને લગતો પ્રયત્ન હું ખુશીથી કરીશ.

આશા રાખું છું કે ઘટતાં પશ્ચાત્તો સરકાર જરૂર બરશે-
મારું સરનામું સેવાગ્રામ, (વર્ધા યજ્ઞને) રહેશે.

આપનો,
મે. ક. ગાંધી

MANI BHAVAN GANDHI SANGRAHALAYA

Mani Bhavan, 19, Laburnum Road, Bombay-400 007.

No. 14898

Title Narun Teven Crests
Author Videaly Vavafna Somborne
Call No. K.6. Marhazarela LK Adhyat 15
Accn. No. 23166, 24623, 13892, 15.9.79 Issued of

Date of Issue 24.7.79 The above mentioned
Date of Return 29/9/79 book is received by me
Members Rolls No. _____